

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Валентин Коновальчук

●

НАШ ЗЕМЛЯК СОТНИК УГА ОСИП ТВЕРДОВСЬКИЙ

Прийшли чергові роковини трагедії 29 січня 1918 р. під Крутами. Цвіт української нації, молодь, для котрої поняття Батьківщина і Україна злилося в одне ціле, поклала за це своє життя. Загиблим у тому бою з більшовицькою навалою кожний український патріот поставив пам'ятник у своїй душі. Проте в тому бою залишилися і живі, котрі продовжували боротьбу проти більшовизму в Україні. Серед них був і наш земляк Осип Матвійович Твердовський.

Майбутній сотник української армії народився 1.11.1891 року у Ніжині. Його батько був ремісником, котрий походив із старого козацького роду і завжди пам'ятав про це, був незалежним і дуже любив Україну. Ці моральні устої він передав і своїм синам. Молодий Осип закінчив у своєму рідному місті козацьку школу (була і така в ті часи), а з початком Першої світової війни пішов на фронт. Бравого юнака направили в старшинську школу при 176 Переволочанському полку, яку він закінчив напередодні 1917 року, а потім знову сербський фронт, поранення і нагорода цієї країни за хоробрість - орден «Юрія та Білого Орла».

Після повалення царату Осип Твердовський бере активну участь у жорстоких боях під Тернополем. І знову тяжке поранення, шпиталь у Києві, повернення додому у Ніжин. У той час більшовицько-московські банди вже йшли на Київ, і тому Осип не міг сидіти вдома.

Усім відома огидна резолюція козаків ніжинського гарнізону в ту трагічну мить. Вони не тільки відмовились іти на допомогу воякам під Крути, а й хотіли вдарити їм у спину. Осип Твердовський та його брат Матвій врятували честь ніжинців у тому далекому 1918-ому. Організували загін від наших земляків і на його чолі взяли участь в крутянському бою разом зі студентським куренем. Ось його фінал: «...В окопах почався багнетний бій під вибухами трьох гармат і кулеметну тріскотню... Сотні трупів покрили редут...».

В останні хвилини цієї страшної для всієї України трагедії Осип Твердовський організує залишки свого загону і з боєм прориває більшовицьке кільце - відходить до Ніжина. Майбутньому сотнику української армії допоміг фронтовий досвід. Після захоплення Ніжина червоними брати Твердовські разом із своїми вояками ведуть нещадну партизанську боротьбу проти більшовиків.

8 березня 1918 р. Осип Твердовський вже на чолі петлюрівського полку йде попереду німців і жене більшовиків туди, звідки вони вийшли, - в Росію. Звіляняє Ніжин. Після цих подій входить до Ніжинського революційного комітету, який підтримував порядок у місті, роззброював більшовицькі підрозділи. Був призначений комендантом Ніжина, формує українські частини та відправляє їх до

Києва. До української народної армії.

У цьому ж році після повалення Центральної Ради О. Твердовський разом з С. Петлюрою перебуває в Білій Церкві і бере активну участь у повстанні проти режиму Скоропадського.

Відбуває до Києва, стає курсантом інструкторської школи Української армії. Одержавши звання сотника, наш земляк продовжує службу в 2-ому Подільському корпусі та 12-ому Брацлавському. На Поділлі Осип Твердовський уже сам командує старшинською сотнею молодих офіцерів української армії.

Увесь 1919 рік Осип веде запеклу боротьбу проти більшовиків в Україні. Панцирним потягом «Помста» командує його брат Матвій, а після його смерті від тифу у 1919 р. Осип став на його місце і наводить такий жах на більшовиків, що вони призначають за його голову велику нагороду.

Восени того ж самого 1919 року панцирний потяг під команду Осипа Твердовського С. Петлюра передає на допомогу Українській Галицькій армії, яка веде боротьбу проти Польщі. Потім був полк і знову повернення в Україну, де йшли запеклі бої. У 1920 р. сотник Твердовський знову потрапляє у польський концтабір, але тікає, хоче перейти український кордон для продовження боротьби з більшовиками. Після того, як тут спіткала невдача, для нашого земляка починається еміграція у Західній Європі. Твердовський спочатку працює на копальнях і фабриках Франції, а потім переїжджає до Люксембурга, де разом зі своїми товаришами по боротьбі за наказом Коновальця засновує відділ ОУН .

На початку 20-х років на рідних та близьких Осипа Твердовського нахлинула хвиля репресій з боку більшовицької влади. Його брат Микола у 1922 році був засуджений за зберігання церковного майна до 3-х років ув'язнення. Старший брат Матвій проходив службу в армії С. Петлюри і помер у Проскуріві від тифу у 1919 році.

У 1930 році Осип помирає від поранення в голову, яке отримав під час громадянської війни в Україні. В українській еміграційній пресі був опублікований некролог, в якому говорилось: «Так перервалася ниточка трудящого життя вірного сина України, високоїдейного громадянина і патріота... загальнолюбимого товариша не тільки серед своїх, але і серед чужинців. Вічна йому пам'ять».

У Ніжині і нині живуть нащадки героїчного сотника. В майбутньому, а це, безумовно, станеться, в нашому місті буде увічнено пам'ять славних земляків - братів Твердовських.

У ГЛИБЬ СТОЛІТЬ

Євгеній Ногін

●

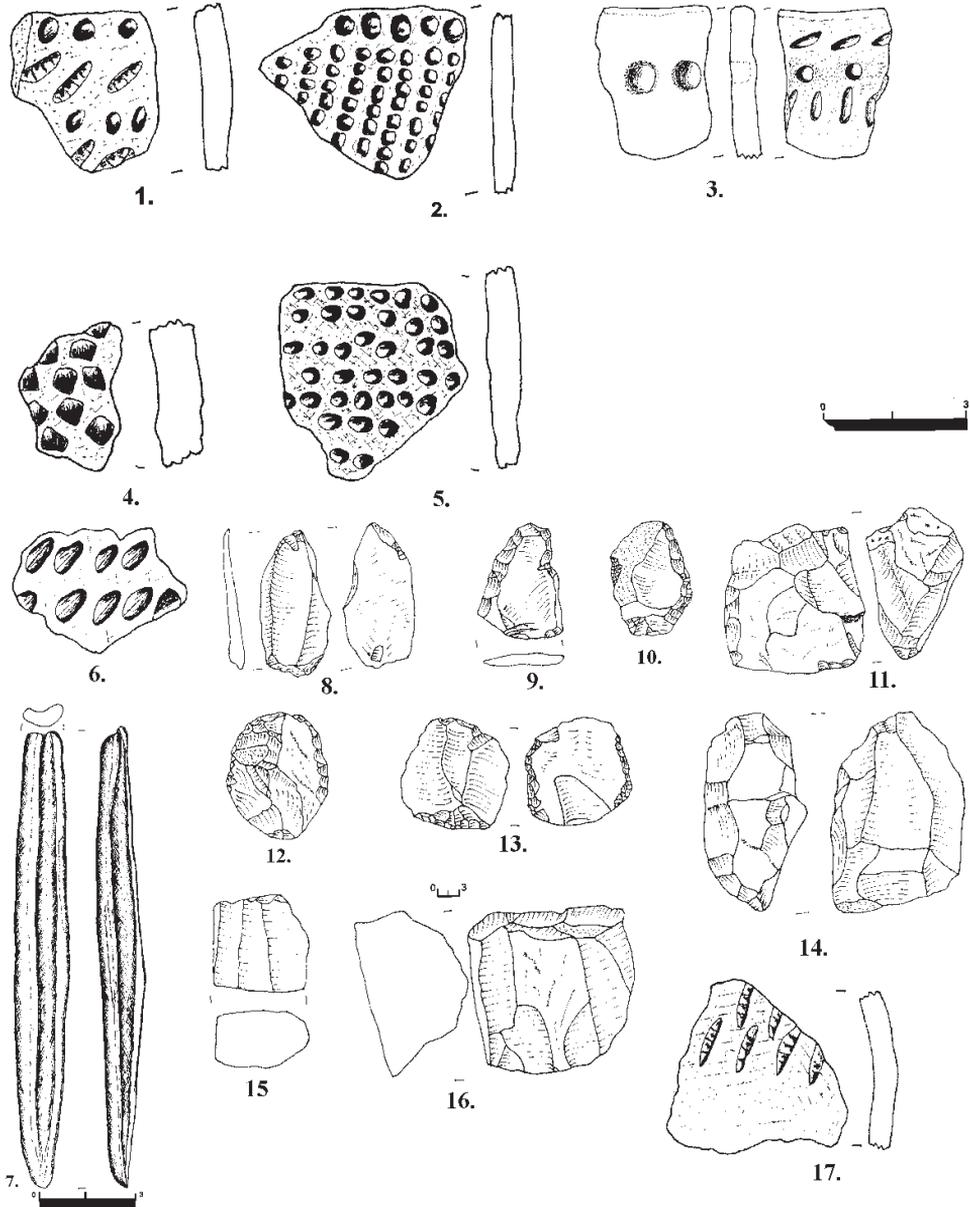
МАТЕРІАЛИ ДОБИ НЕОЛІТУ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО

Матеріали досліджень неолітичних пам'яток у басейні середньої течії Десни та пониззя Сейму мають важливе значення для вирішення багатьох питань розвитку північного регіону України в останню добу кам'яного віку, зумовлених насамперед складністю культурно-історичних процесів, які мали місце тут у цей час. Перш за все це стосується питань появи та розвитку на теренах України культури ямково-гребінцевої кераміки, її взаємодії з сусідніми нео- та неолітичними культурами лісостепу (дніпро-донецькою і трипільською) та спорідненими племенами верхнього Подесення, Посожжя та Подніпров'я.

Історія досліджень неоліту в басейнах Десни та Сейму нараховує майже 100 років. Перші неолітичні матеріали походять з колекцій 1908 року, зібраних професором Ф.К. Вовком на місці розкопок Мезинської стоянки. Публікації знахідок доби неоліту з Чернігівщини відносяться до 1920-х років і належать М.Я. Рудинському¹, В.Є. Козловській² та Ю.С. Виноградському³. В цей же час завдяки роботам С.Г. Баран-Бутовича⁴, В.Я. Захарченка⁵ та інших місцевих дослідників були обстежені місцевості по Десні, Сейму та Дніпру. На жаль, велика кількість цих матеріалів, у тому числі й описи колекцій, були втрачені під час окупації Чернігова німецько-фашистськими загарбниками в 1941-1943 роках. У післявоєнні роки ґрунтовні дослідження Подесення були проведені М.В. Воеводським⁶. І.Г. Розенфельдт дослідила поселення Мис Очкинський⁷, М.Я. Рудинський-Погорілівські стації⁸, Д.І. Бліфельд - поселення біля с. Старий Білоус⁹. У 1960-1970-х роках В.І. Непріна розкопала поселення Мньово-Ліс¹⁰, Погорілівка-Вирчище¹¹, Максаки¹², Лисогубівка¹³; С.С. Березанська - Гришівську стацію¹⁴, В.М. Даниленко¹⁵ та Д.Я. Телегін¹⁶ досліджували пам'ятки дніпро-донецької культури. У 1980-х роках Л.Л. Залізник виявив неолітичний шар на стоянці Студенок (ур. Вить) поблизу м.Новгорода-Сіверського¹⁷. Багато неолітичних пам'яток було знайдено у 1980-1990-х роках В.Є. Куриленком, який склав мапи археологічних місцезнаходжень в околицях с.Мезин та м.Короп. Завдяки працям цих вчених сформувалася достатньо змістовна джерельна база для вивчення неоліту північної України, що дало змогу вирішити доволі широке коло питань з історії неолітичних племен цієї території. На жаль, в останні 15 років у цьому напрямку дослідження практично не проводилися, що створило певний вакуум у подальшому вивченні культурно-історичних процесів неолітичної доби на Чернігівщині зокрема і в північній Україні загалом. Враховуючи це, видається доцільним саме зараз представити широкому науковому загалу неолітичні матеріали з археологічних колекцій, які зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Вони накопичувалися протягом майже століття завдяки невтомній праці декількох поколінь дослідників чернігівської старовини. Загалом нами виділені матеріали доби неоліту з 11

археологічних колекцій.

Колекція за інвентарним номером А 2. Матеріал з Мезинської стоянки, отриманий при розкопках 1908 року професором Ф.К. Вовком. Переважна більшість матеріалів належить до сосницької культури бронзового віку. Нами відокремлено 4 фрагменти кераміки неолітичного часу (Мал. 1; 1 - 3). Виготовлені з тіста з рослинними домішками та піском, вони орнаментовані ямково-гребінцевим (1) та гребінцево-накольчастим (2), з внутрішнього боку заглажені зубчастим штампом. Особливу увагу привертає до себе вінець (3), орнаментований поясами відбитків відступаючої лопатки та невеликих ямок, що чергуються між собою, ззовні проглажений зубчастим штампом. Подібна кераміка, як і фрагмент 1, зустрічається на поселенні Заболотово - Хім 2 (Кролевецький

Мал. 1.

1 - 3 - колекція А 2/2; 4 - 6 - колекція А/17; 7 - колекція А/203; 8 - 14 - колекція А 26 - 6 - 7/181;
15 - 16 - колекція А 26 - 2/181;

район, Сумська область)¹⁸ та відноситься до початкового етапу розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки. Фрагмент стінки з гребінцево-накольчастим орнаментом (2) має аналогії на поселенні Біла Гора під Полтавою¹⁹ та відноситься до довгівського типу культури ямково-гребінцевої кераміки.

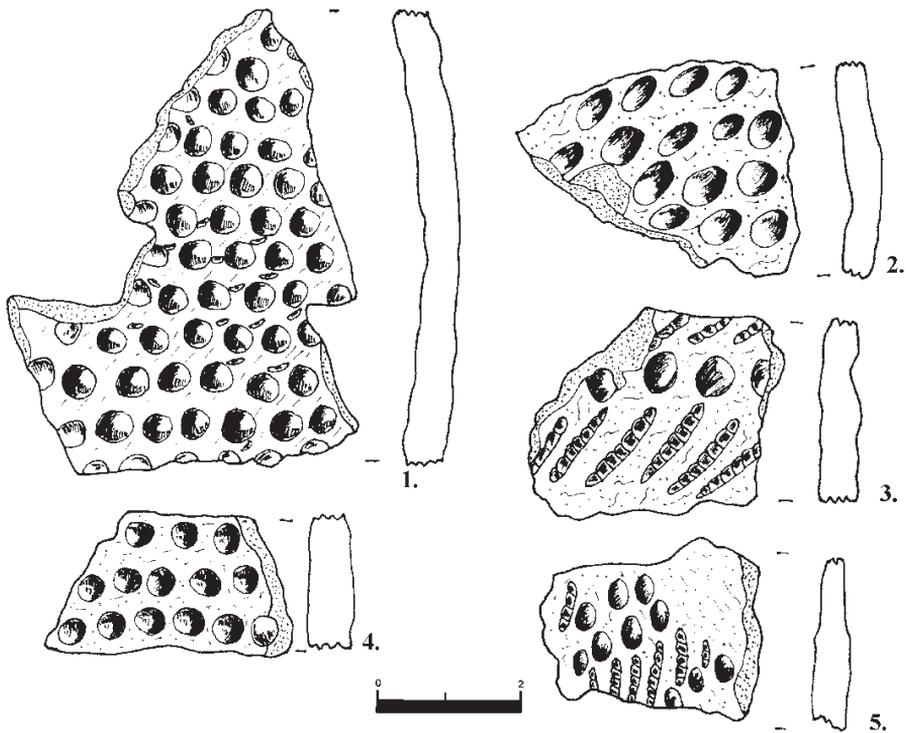
Колекція за інвентарним номером А 17 складається з матеріалів, які були зібрані науковими співробітниками Чернігівського історичного музею на дюнах біля с. Миколаївка Менського району Чернігівської області у 1920-х роках. Нами виділено 3 фрагменти кераміки (Мал. 1; 4 - 6), виготовленої з тіста з рослинними домішками та з додаванням дрібного піску, з ямковим (5), ромбовидним (4) орнаментом та орнаментом з відступаючих овальних ямок (6). Подібні орнаментальні мотиви є характерними для пам'яток раннього та розвиненого етапів розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки не тільки території України, а й верхнього Подесення²⁰.

Доволі рідкісним експонатом видається фрагмент кістяного гарпуна (колекція за інвентарним номером А 203), знайдений на торф'янику біля с. Бірківка Менського району Чернігівської області. Він добре зберігся, має темний колір, притаманний всім кістяним виробам, які довгий час зберігалися в болотистому ґрунті, верхня частина відбита (Мал. 1; 7). Схожий гарпун був знайдений при розкопках Деріївського могильника на Кіровоградщині, який відноситься до другого етапу розвитку дніпро-донецької культури²¹.

Колекція за інвентарним номером А 26 - (2-7)/181 складається з матеріалів, зібраних М.А. Попудренко під час розвідок у Сосницькому районі Чернігівської області біля с. Пекарів (ур. Біла Гора, відкрите Ю.С. Виноградським²²) (Мал. 1; 8 - 14) та с. Долинське (ур. Красна Гора, відкрите Ю.С. Виноградським²³) (Мал. 1; 15-17) у 1954 році. До неї входять крем'яні знаряддя, серед яких за технологічними ознаками виділяються: один різець серединного типу на пластині (8), різчик (9), скребки відщепові: підокруглий (10), округлі (12,13); фрагмент сокири (11), нуклеуси: плоский (14), одноплщинний невеликий призматичний (15), одноплщинний призматичний (16) та фрагмент стінки посудини з гребінцевим орнаментом (17). Ці матеріали є характерними для раннього та розвиненого неоліту ямково-гребінцевої кераміки, вони зустрічаються в матеріалах поселення Лунево II, що на Брянщині (Росія)²⁴, та в крем'яних комплексах Погорілівка-Вирчище, Погорілівка-Есмань та Луком'є²⁵.

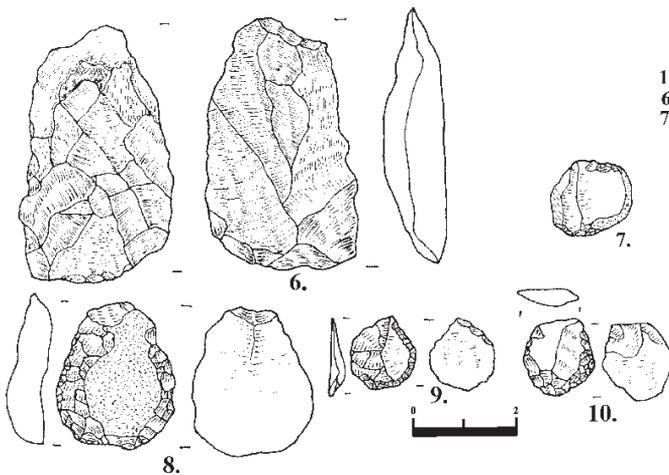
Колекція за інвентарним номером А 36 - (19 - 20)/207 - це підйомний матеріал з розвідувальних робіт, проведених В.І. Мітрофановою у 1966 році на поселенні Погорілівка - Плюшняк біля с. Погорілівка Кролевецького району Сумської області. Відкрите та досліджувалося М.Я. Рудинським²⁶. Фрагменти кераміки, виготовлені з тіста з рослинними домішками та додаванням дрібного піску, орнаментовані ямковим (Мал. 2; 1,2,4) та ямково-гребінцевим орнаментом (Мал. 2; 3, 5), з внутрішнього боку заглажені зубчастим штампом, є типовим посудом розвиненого етапу культури ямково-гребінцевої кераміки (Погорілівка-Коса, Погорілівка-Есмань). З району с. Погорілівка має походження випадкова знахідка кварцитового тесла (Мал. 2; 6, колекція за інвентарним номером А 36 - 19/207;), зроблена В.І. Мітрофановою під час розвідок у 1969 році. Це тесло також є типовим знаряддям для неоліту ямково-гребінцевої кераміки міжріччя Десни та Сейму, а саме - для поселення Погорілівка-Вирчище²⁷. З поселення Погорілівка-Вирчище також походять декілька крем'яних знарядь, з робіт В.І. Мітрофанової 1966 року (Мал. 2; 7 - 10, колекція за інвентарним номером А 36 - 23/207;). Це - різець (7) та три скребки на відщепі з округлими робочими краями, з підтесаним ударним бугорком (8 -10), які також є типовими формами для раннього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки, базовою пам'яткою для якого і є Погорілівка-Вирчище²⁸.

Колекція за інвентарним номером Арх. 41-(12 - 16)/5 містить матеріали розвідок Г.О. Кузнєцова, зроблених біля с.Старий Білоус на поселенні Білий Груд-3, Чернігівський район Чернігівської області у 1975 році (Мал. 3; 1 - 5). До неї входять: два скребки на відщепі підокруглої форми, з робочими краями, обробленими крутою ретушшю (3,4), скребок на відщепі підтрикутної форми з двома робочими краями, прямої та підокруглої форми (1), невеликий різчик на пластині (2) та скобель на підтрикутному відщепі, з крутою краювою ретушшю (5). Подібний інвентар є типовим для першого етапу дніпро-донецької культури зі слідами збереження пізньомезолітичних традицій виготовлення знарядь²⁹.

Мал. 2.

1 - 5 - колекція А 36 - 19 - 20/207;
 6 - колекція А 36-19/207;
 7 - 10 - колекція А 36-23/207;

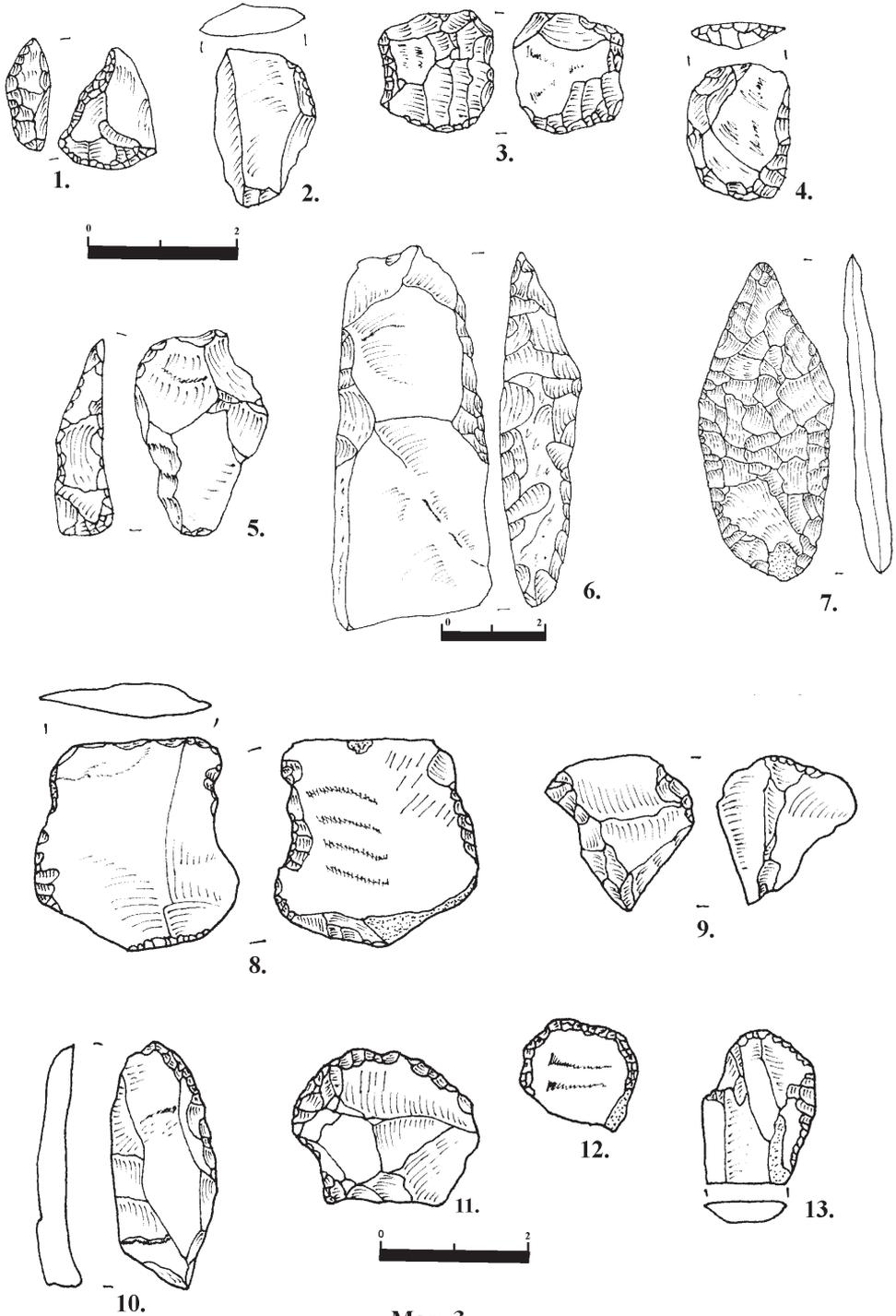

Колекція за інвентарним номером Арх. 78-(8 - 26)/9. Матеріали розвідки В.П. Коваленка у 1976 році біля с. Іванівки Чернігівського району Чернігівської області в урочищі Оборок³⁰. До колекції входять шість крем'яних знарядь (Мал. 3; 7 - 12). Це: ніж на видовженому відщепі зі слідами роботи (9), невеликий скобель (7), різець на відщепі підтрикутної форми (8), скребки на відщепах округлої форми з робочим краєм, обробленим крутою ретушшю (10 -11), кінцевий скребок на обламаний пластині (12). Враховуючи близькість техніки виготовлення цих знарядь до мезолітичної та наявність певних рис, характерних для неолітичних прийомів, можна віднести цей невеличкий комплекс до ранньонеолітичного часу, а саме - до першого етапу розвитку дніпро-донецької культури.

Експонат за інвентарним номером А 11. Крем'яна сокира (Мал. 3; 6). Випадкова знахідка довоєнних часів з Чернігівщини. Точніше локалізувати місце знахідки не видається можливим, оскільки документація на неї втрачена. Яскравий екземпляр, який за технологічними ознаками датується неолітичною епохою. Виготовлена з масивної

заготовки, робоча частина оброблена декількома прямими та діагональними сколами, з торців ретельно оброблена двобічною ретушшю. Прямих аналогій серед неолітичних матеріалів північної України не знаходить, але типологічно близька до сокир з поселення Погорілівка-Вирчище³¹.

Знахідка за інвентарним номером А 48. Крем'яне вістря дротика листовидної форми,

Мал. 3.

1 - 5 - колекція 41 -(12-16)/Арх. 5; 6 - колекція А 11/11; 7 - колекція А 48
8 - 13 - колекція А 78 -(8 - 26)/9;

оброблене з двох сторін ретушно (Мал. 3; 7). Також випадкова знахідка на Чернігівщині без інших уточнюючих даних. Доволі розповсюджений тип знаряддя на теренах лісової зони середньої та верхньої течії Десни та пониззя Сейму, характерний як для доби неоліту, так і для бронзового віку. Втім, за своєю формою та технікою обробки ріжучої кромки видається більш схожим на матеріали поселення Погорілівка-Вирчище³².

Таким чином, представлений матеріал свідчить про наявність у басейні середньої течії Десни та пониззі Сейму пам'яток неолітичної доби, які при проведенні повномасштабних польових досліджень можуть дати цікаві матеріали для подальшого вивчення культурно-історичного розвитку регіону, а оприлюднені в даній статті пам'ятки збагатять наші уявлення про матеріальну культуру неолітичного населення півночі України.

Джерела та література:

- 1 Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині // Короткі повідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1925 р. - К., 1926.
- 2 Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 42 - 61.
- 3 Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 147 - 168.
- 4 Баран-Бутович С.Г. Передісторичні розшуки в Чернігівській окрузі // Антропологія. - Т. II. - К., 1930. - С. 235 - 237.
- 5 Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР // Антропологія. - Т. VI. - К., 1931. - С. 175.
- 6 Восводський М.В. Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби у 1945 - 1946 рр. // Археологічні пам'ятки України. - Т. II. - К., 1949.
- 7 Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс Очкинский // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXXI. - М., 1950.
- 8 Рудинський М.Я. Погорілівка // Археологічні пам'ятки України. - Т. VI. - К., 1956.
- 9 Бліфельд Д. І. Звіт про роботу Деснянської археологічної експедиції 1949 р. // Науковий архів Інституту Археології НАН України. - 1949/22.
- 10 Митрофанова В.И. Позднеолитическое поселение Мнев-Лес близ с. Мнево на Черниговщине // Древности Белоруссии. - Минск, 1966.
- 11 Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К., 1976.
- 12 Неприна В.И. Максаківське багатощарове поселення // Археологія. - № 14. - 1974.
- 13 Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984.
- 14 Безрезанская С.С. Основные результаты исследования неолитической стоянки у хут. Гришевки на Средней Десне // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. - М., 1972.
- 15 Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969.
- 16 Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. - К., 1968.
- 17 Залізник Л.Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія. - № 46. - 1984.
- 18 Неприна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. - К., 1986. - С. 171 - 172.
- 19 Там само. - С. 186 - 187.
- 20 Третьяков В.П. Неолит Верхнего Подесенья // Советская археология. - 1985. - № 2. - С. 5 - 9.
- 21 Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. - К., 1968. - С. 86 - 90.
- 22 Виноградський Ю. [Вказана праця]. - С. 147 - 168.
- 23 Там само. - С. 147 - 168.
- 24 Смирнов А.С. Неолитическая стоянка Луново II // Советская археология. - 1978. - № 2. - С. 148 - 150.
- 25 Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К., 1976. - С. 20 - 23.
- 26 Рудинський М.Я. Погорілівка // Археологічні пам'ятки України. - Т. VI. - К., 1956. - С. 163 - 171.
- 27 Там само. - С. 31 - 32.
- 28 Там само. - С. 53 - 55.
- 29 Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. - С. 47 - 55.
- 30 Коваленко В.П. Розвідувальні роботи у Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. - № 36. - 1981. - С. 91 - 101.
- 31 Телегін Д.Я. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии // Советская археология. - 1971. - № 2. - С. 12 - 14.
- 32 Неприна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. [Вказана праця]. - С. 134 - 135.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

*Тамара Демченко,
Олександр Тарасенко*

●

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ЖОВТНІ 1905 р.

У соту річницю першої російської революції актуалізувалася увага наукової громадськості до подій, які стали передвісниками глобальних соціальних змін у Російській імперії на початку ХХ ст. У загальному, так би мовити, імперському вимірі дана проблема в цілому досліджена. Існує досить потужна наукова література. Тоді як регіональний, губернський рівень конфлікту між суспільством і владою, котру на місці уособлював губернатор, не достатньо досліджений і потребує подальших студій із залученням місцевого джерельного матеріалу. Цим зумовлюється актуальність вивчення діяльності Чернігівської міської думи, яка стала виразником суспільних настроїв у регіоні.

Склад Чернігівської думи, «партійні» уподобання і настрої її гласних у контексті взаємин із представниками місцевої коронної адміністрації у 1905 р. уже потрапили в поле зору чернігівських істориків¹. Дана розвідка продовжує започатковану роботу і має за мету простежити ці взаємини після опублікування маніфесту від 17 жовтня 1905 р. і подій в Чернігівській губернії, що призвели до резонансного факту - відкритого конфлікту між місцевою публічною владою в особі Думи і чернігівським губернатором О.Хвостовим.

Джерельною основою нашої розвідки став досі не введений у науковий обіг протокол надзвичайного засідання Чернігівської думи 24 жовтня 1905 р. На цьому засіданні гласні виразили своє ставлення до «патріотичних і політичних демонстрацій», погромів, дій/бездіяльності місцевої коронної власті під час безчинств, відкрита характеристика/критика якої, по суті, була прецедентом публічного обговорення її ефективності. Це, звісно, не могло сподобатися губернаторові. Він намагався представити справу так, ніби Чернігівська дума є збіговиськом наклепників на нього (на імперські владні структури). Зрештою губернатор намагався порушити судове переслідування проти деяких надто «активних» гласних.

Спостережливі сучасники відзначали абсурдність імперської системи урядування, коли навіть Сенат, визнаючи незаконність губернаторського «вето» на рішення Думи, не міг відновити законність, а «опротестування постанов міських установ, з точки зору законності, стало одним із засобів виявлення сили губернаторської влади і боротьби з міським самоуправлінням та його культурно-просвітницькою діяльністю»². Така практика побутувала в усій імперії. Звісно, про це знали добре і гласні Чернігівської думи, яким не бракувало ні юридичних

знань, ні досвіду громадського життя. Для того, щоб вони відважилися на рішучі випадки проти місцевої влади/губернатора, мала бути надзвичайна причина. Нею стали події 23 жовтня 1905 р. у Чернігові.

Перші дослідження цих подій були здійснені ще у середині 20-х років ХХ ст. З'явилися розвідки О.Дроздова, С.Глушка. Останній твердив, що «дійсно політичні маніфестації на Чернігівщині в багатьох містах закінчилися жахливими єврейськими погромами. Цілий ряд міст, як Новгород-Сіверський, Новозибків, Чернігів, Козелець, Клинці й т. и. було погромлено; а в Ніжині дійшло до того, що крім євреїв, селяни побили й студентів місцевого історико-філологічного інституту»³. Ніжинським подіям багато місця у публікації «Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію» 1905 року» приділив О.Дроздов, особливо підкресливши, що чорносотенцями були організовані погроми євреїв та революційної інтелігенції «без різниці національності»⁴.

Безпосереднім поштовхом до демонстрацій і, зрештою, погромів став царський маніфест 17 жовтня 1905 р. У сучасників він зажив контрверсійних оцінок. Наприклад, ініціатор оприлюднення маніфесту, голова ради міністрів С.Вітте, згадував: «17 жовтня дало привід культурним ліберальним класам виставити крайні вимоги, до яких можна доходити лише поступово, пристосовуючи до них державне життя... Крайні ліві революційні партії продовжували анархічні нападки і безчинства. Це з припиненням війни викликало створення правих революційних партій, які знайшли оплот у двірцевих сферах і зрештою у самого імператора»⁵. Ще різкіше висловився П.Мілюков: «Цей текст [маніфесту. - **Автори**] справляв непевне і незадовільне враження... Що це таке? Нові хитрощі і затяжка чи насправді серйозні наміри? Вірити чи не вірити?»⁶. Перегукується з цими оцінками і думка М.Грушевського: «В справах політичних і суспільних царський маніфест 17 жовтня 1905 р. відкрив великі перспективи, з котрих одначе мало здійснилося справді»⁷. М.Коцюбинський, котрий мешкав у Чернігові, майже такими ж словами оцінив значення вищеназваного документа. У листі до М.Чернявського від 18 листопада 1905 р. він писав: «Посилаю Вам маніфест 17/X по-українськи. Та на якій би мові він не був, все ж це папірець, та й годі. Слова одні, а вчинки другі»⁸.

Коли поміркована інтелігенція розмірковувала над доленосним маніфестом, на вулицях починала «творитися історія». С.Русова, яка тоді мешкала з родиною в Петербурзі, так згадувала побачене в столиці: «Аж ось настав і великий день 17 жовтня 1906 р. [у тексті помилка, має бути: 1905 р. - **Автори**] - проголошення Конституції і призначено вибори до Думи. День був зимовий, але всі бігли на вулицю, не сиділося вдома, на вулицях мало знайомі люде сходились, віталися, цілувалися, радість грала на всіх обличчях. Але недовго тривала ця радість, вже того самого вечора з усіх усюдів повилазили інші люде, злобні, темні, п'яні - так звані чорносотенці виступили на оборону абсолютизму, з ненавистю до всього поступового вони ходили юрбами, носили портрет царя, співали державний російський гімн або молитву «Спаси, Господи, люди твоя», і горе було тій групі студентів чи поступовців, що зустрічалися з цими маніфестантами: доходило зараз до бійки, і вже в той самий день визволення пролито кров його оборонців. Це було щось таке несподіване, незрозуміле, звідки, хто підіслав цю темну, п'яну, роз'ярену юрбу, яка йшла проти кращих людей... Тільки пізніше виявилось, що весь час, поки підготовлялась конституція, з не меншою енергією працював монархічний так званий «Союз Русского Народа», який мав зв'язки з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно»⁹.

У Чернігові спостерігалася аналогічна картина. І.Шраг згадував: «18 жовтня 1905 р. в Чернігові дізналися про маніфест 17 жовтня; захват був надзвичайний: люде здоровили один одного, і не багато було таких, які поставилися до нього скептично, кажучи, що поки що це тільки шматок паперу; ... Начальство отетеріло, не знало, що йому робити; неначе і повинна бути «свобода», неначе і не можна її дозволити. Почалися мітинги: в залі Думи, в ремісничій школі, в театрі; були мітинги соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, представників різних

течій та напрямків; майже щодня одбувалися «мітинги». Та не довге було їх життя. Почалась поголоска, що мітинги будуть розгонити, що з дня на день громитимуть євреїв, казали (це була правда), що поліція запрошувала на певний день селян прибувати в город»¹⁰.

18 жовтня в «Черниговских губернских ведомостях» з'явилося оголошення/ попередження за підписом губернатора: «В виду происходящих в г. Чернигове беспорядков и забастовок мною будут приняты самые решительные меры восстановления порядка: уличные толпы, в случае не исполнения распоряжений полиции разойтись, будут рассеиваться силою; всякие проявления насилия над мирными жителями будут немедленно подавляться. Необходимые меры предупреждения приняты и имеющихся в моем распоряжении средств достаточно для поддержания порядка и спокойствия жизни обывателей в городе»¹¹.

Проте губернатор О.Хвостов був погано поінформований про потенційну загрозу кривавих зіткнень і достатність власних засобів для їх запобігання або обманював жителів міста й губернії. Вже надходили тривожні відомості про безладдя і погроми з ряду повітів Чернігівщини. 23 жовтня жах погромів охопив і Чернігів. Причому, на думку І.Шрага, його «упорядив» сам губернатор. «В жовтні, - згадував Ілля Людвигович, - не пам'ятаю якого дня, здається 24 чи 25, у губернатора була нарада ріжного «начальства» з приводу того, як запобігти «нарушенію порядка», і от саме тоді прийшла до губернатора юрба, з самого складу якої було видко, на що од неї можна чекати. Вони прохали губернатора йти разом з ними на Соборну площу і там одправити молебня за царя. «Начальство» згодилося, і по вулицях Чернігова потяглася процесія: напереді якийсь хуліган ніс царський портрет; за ним губернатор і інше «начальство», далі всякі чорносотенці, босяки, хулігани; на кінці відділ солдатів з рушницями. Як тільки процесія увійшла до головних улиць, затріщали шибки в єврейських домах та крамницях; процесію це не спинило, вона дійшла до собору і почала правити молебня, а в городі почався вже справжній погром»¹².

Цей опис перегукується з рядками із спогадів В.Хижнякова: «До Чернігова я приїхав вранці. Направляючись до свого будинку і виїхавши на «Красний» міст, я побачив багатолюдну процесію, яка рухалась назустріч посеред вулиці. Виглянуло сонце і освітило спереди щось блискуче. Здогадавшись, у чому річ, я сказав візнику повернути назад і почекати в стороні, на майданчику перед мостом. Вся процесія пройшла переді мною. Попереду йшли два відомих у місті «патріоти», які гумовими палицями били євреїв і молодих людей, котрі здавалися їм крамольними. Один ніс велику ікону, а другий царський портрет. За ними йшов губернатор Хвостов з жандармським полковником і якимсь військовим. Позаду рухався невеликий загін солдатів з рушницями і потім натовп різного наброду до 150 чоловік. Не пройшло й години, як стало відомо, що процесія відслужила в соборі молебень, а звідтіля натовп кинувся на базар, і негайно задзвеніли розбиті шибки, і пішов погром і грабунок єврейських лавок і будинків, без будь-якої перешкоди з боку поліції, яка була присутньою при цьому»¹³.

Деякі нові штрихи до історії погромів додають спогади Д.Дорошенка, який акурат у той час приїхав до Чернігова відвідати хворого батька. «У Чернігові, - згадував Дмитро Іванович, - настрої був дуже неспокійний, скрізь по вулицях ходили патрулі війська, всі крамниці були замкнені. ... Я побіг до Іллі Шрага, відомого українського дяча, щоб довідатися, що діється в місті... Шраг мешкав далеко на окраїні міста, і до нього треба було переїздити через річку Стрижень т. зв. Червоним мостом. Шрага я застав у тривожному настрої: в місті сподівалися погрому. Поліція явно держала сторону погромників. Поки ми сиділи з Шрагом, набігли його діти й сказали, що на мітинг, що одбувався в будинку губерніяльного земства, напали чорносотенці й стали бити учасників; старшого пасерба Шрагового було поранено в голову, так що довелося кликати лікаря. Вже зайшов вечір. Лікар приїхав, зробив перев'язку і сказав, що на Червоному мості засіли чорносотенці і б'ють усіх, хто вертався з мітингу, особливо студентів. Другої дороги

до міста не було як тільки через міст, мені в моїй студентській шинелі (плащі) вертатись було небезпечно, - пізнають і накинуться. Лікар запропонував, що перевезе мене, сховавши під фартук фіякра. Не було іншої ради, і я поїхав таким способом, поки ми не опинилися уже в осередку міста»¹⁴.

Не менш цікаві спогади М.Ковалевського, якого разом з іншими вихованцями дворянського пансіону того фатального дня не випустили з приміщення, але підлітки спостерігали з-за мурів за розвитком подій: «Десять коло години 11 побачили ми на Соборній площі, на якій стояв наш пансіон, юрбу людей душ 300, які вимахували руками і щось кричали. Верховодив цією юрбою відомий в Чернігові чорносотенець грек Александров... Він з кількома людьми ввійшов до собору і через кілька хвилин вийшов із священиком і дяком, несучи аналой. Потім поставили аналой перед собором на площі і священик відслужив молебня, після чого Александров виголосив патріотичну промову. Після молебня священик повернувся до собору, а юрба почала кричати: - «Бей жидов!»¹⁵.

Такою була реакція на «даровані» свободу зборів, маніфестацій і слова з боку монархічного чорносотенного руху, метою якого було «збереження самодержавства й єдиної неподільної Росії; боротьба проти революційних настроїв, поширення національно-визвольних тенденцій, здійснення докорінних перетворень у промисловості та сільському господарстві, духовному житті народу, запровадження демократичних свобод, всього того прогресивного, що могло б докорінно змінити царську імперію»¹⁶. У реальному житті ця програма консерватизму вилася насамперед в єврейські погроми. Складається враження, що їхній сценарій розроблявся одним режисером: несення царських портретів, співання гімнів, урочисті маніфестації, які закінчувалися зазвичай біля першої-ліпшої крамниці, що належала єврею¹⁷.

Наведені вище рядки зі спогадів про побиття, приниження, погроми на вулицях Чернігова у жовтні 1905 р. і поведінку місцевих властей були записані через деякий час, іноді досить значний, і при тому представниками ліберальної інтелігенції, яких можна запідозрити в упередженості. Проте виявлені документи, що з'явилися «по гарячих слідах», артикують, на нашу думку, мемуарні свідчення. У фондах Державного архіву Чернігівської області зберігся у двох ідентичних примірниках протокол надзвичайного засідання Чернігівської міської думи 24 жовтня. Один з них являє собою машинописний варіант¹⁸, котрий Дума традиційно подавала до губернського «присутствія» із земських та міських справ. Машинописний текст, густо помережений різнокольоровими олівцями різних начальників на чолі із самим губернатором, відображає тим самим всю міру їхнього обурення позицією Думи. У другому випадку маємо справу з додатком до розпочатого 22 грудня 1905 р. «дела» про судове переслідування гласних Чернігівської міської думи В.Ф.Селюка, В.М.Хижнякова, С.В.Зубка-Мокієвського, М.Д.Пухтинського, І.Л.Шрага і допущеного міським головою І.М.Соколовського за звинуваченням у наклепі та інсинуації в офіційному засіданні громадського управління в присутності сторонньої публіки¹⁹. Відтак надрукований протокол був переписаний писарем «присутствія», а можливо, канцелярії губернатора і надісланий як додаток до позову в прокуратуру. У нашій роботі ми будемо використовувати саме цей варіант.

Одразу після оголошення маніфесту і початку заворушень Дума не зібралася на засідання, про що з відвертим осудом на адресу голови говорив М.Пухтинський²⁰. 20 жовтня спроба зібратися була здійснена, але губернатор поставився до неї вкрай негативно, хоча і попередив голову М.Рудіна про застосування ним «всіх заходів» для підтримання порядку, якщо засідання буде відкрите²¹. Втім, засідання не було відкрите, і наразі нам не відомо чому.

Сам же губернатор не впорався з утриманням порядку в місті і передав його «под военную охрану» командиру Острозького полку, який просив негайно опублікувати оголошення про встановлення в Чернігові особливого режиму²². Хоча вже під час надзвичайного засідання один із присутніх, С.В.Зубок[-

Мокієвський], зауважив: «Влада передана Полковому Командиру, але завтра знову на чолі стануть ті ж особи, які не будуть захищати і будуть заохочувати. Ми знаходимося під владою тих же осіб, тому повинні клопотатися про зміну вищої адміністрації, яка благословила на безчинства. Треба звернутися з проханням, щоб була на чолі особа, котра хотіла б безпеки». Останні слова треба сприймати як пряме обвинувачення губернатора.

Події 23 жовтня у поєднанні з тривожною інформацією з повітів Чернігівщини змусила і гласних Думи діяти рішуче. Вони знали про збитки, завдані чернігівським мешканцям: у ході погрому 23 жовтня було знищено 36 «міських лавок»²³. Проте, до честі гласних міської думи, їх все-таки більше цікавив і обурював не матеріальний, а суто людський вимір і певною мірою національний аспект драматичних подій. Як зауважив на засіданні гласний В.Хижняков, «ми повинні звернутися не тільки зі словами: «бійтеся багнетів», але й зі словом просвітлення. Темна маса йде за підпалувачами, хоча в неї нема тієї інстинктивної національної ворожнечі»²⁴.

Погромні настрої у місті не зникли і після того, як влада перейшла до рук військових. Гостроту ситуації підсилювала й безпосередня загроза самим гласним. Так, М.Пухтинський повідомив, «хулігани пропонували громити садибу Шрага»²⁵. Отже, 24 жовтня 1905 р. «батьки міста» у кількості 31 особи зібралися на надзвичайне зібрання. Його постанови цілком можна трактувати як виклик владі, а протокол є не тільки цінним джерелом про події 23-24 жовтня, але й базою унікальної інформації про соціально-географічного характеру. Навіть на тлі багатьох інших достатньо гострих виступів він виділяється значною радикалізацією у постановці головних питань: «Хто винен?» і «Що робити?». Уперше до протоколу внесені репліки і зауваження представників від «публіки», яка таким чином стає повноправним учасником зборів. Текст нагадує не стільки засідання поважного органу, скільки мітинг у розпалі революційних подій. Всього в обговоренні ситуації взяло участь 16 гласних. Практично всі вони представляли ліве крило. О.Свечин брав слово 13 разів, М.Пухтинський - 10, В.Селюк - 9, І.Рашевський і В.Хижняков - по 7, П.Добровольський - 6, І.Шраг - 4.

Тон задав голова думи М.Рудін. Відкриваючи засідання, він заявив, що: «23 жовтня відбувся розгром єврейських магазинів і лавок, хоча розгром і не набув значних розмірів, але населення очікує, що безпорядки можуть виникнути, і це викликає його стурбованість. Заходів прийняти він не може, оскільки в його розпорядженні немає ні військової сили чи поліції, крім посиленних прохань до адміністрації нічого іншого він не міг зробити, тому він скликав Думу, щоб отримати вказівки, як убезпечити населення»²⁶. Далі розкривається власне механізм проків, здійснених М.Рудіним разом з О.Свечиним для того, щоб запобігти повторенню погромів. Але у цьому тексті привертає увагу насамперед спроба апеляції до Думи як владного органу з достатньо широкими, а головне, законними правами.

Спостереження і висновки голови суттєво доповнили гласні. В.Харченко розповів, що 23 жовтня цілий день перебував у місті і на власні очі бачив, як натовп ніс награвоване майно. «Вечором він з А.В.Верзиловим проходили через базар і бачили розгром лавки Шафран. Нас хулігани прийняли за товаришів і запрошували [до грабунку. - **Автори**], у 5 кроках стояв патруль з офіцером; він звернувся до офіцера, який підійшов до лавки, пізніше виявилось, що лавка все-таки розграбована»²⁷.

Важливо наголосити на тому, що війська, на яких влада і чимало мешканців покладали особливі сподівання у протистоянні погромникам, були вельми ненадійними. На засіданні лунали непоодинокі свідчення про активність селян навколишніх сіл. Особливо різкими були виступи негласних, тобто «публіки». Так, І.Соколовський заявив: «На березі гromлять, влада не діє. В Жеведі розгромили, влада не діє. В Локнистому у Капцевич відняли маєток і влада не діє; між Куликівкою і Горбовим погром. На київському мосту зупинено натовп народу,

який направлявся до міста: старости зганяли». Його підтримав М.Полторацький: «Він отримав із села повідомлення: селяни говорять, що особа царського походження закликала до погрому». О.Свечин підтвердив, що в селах поширювалися віддруковані на машинці прокламації²⁸. Безумовно, що царистські настрої, що ще побутували у свідомості селян, чорносотенці прагнули використати у своїх цілях. Ніхто з присутніх не заперечував факту погрому, навіть правий Г.Красовський змушений був визнати: «натовп з кладовища пішов громити на села; вони налаштовані кривожерно, чинять звірства»²⁹.

Багато хто з гласних відкрито звинувачував владу. Так, В.Хижняков, описавши «хуліганську процесію», очолювану губернатором, заявив: «Це не тільки бездіяльність влади, але й потурання»³⁰. О.Свечин підкреслив, що становище «створене всім попереднім ладом», а І.Шраг його доповнив зауваживши, що пристрасті розпалювалися упродовж багатьох років, у «Губернских ведомостях» проповідувалося цькування євреїв»³¹. Відтак становище у місті практично всі гласні оцінювали адекватно. Ті, хто не бажав «світитися», воліли мовчати або взагалі не з'явитися на засідання. Особливої переконливості та актуальності атмосфері зібрання додавали виступи і репліки представників від публіки - негласних І.Соколовського, М.Полторацького, Б.Гінзбурга, З.Моносзона, М.Вербицького-[Антиоха], А.Утевського.

Спочатку М.Рудін, виконуючи пряму вказівку губернатора, намагався обмежити участь «сторонніх», але зрештою змушений був відступитися. На жаль, їхні виступи детально не фіксувалися у протоколі. Відтак ми ніколи не дізнаємося, що конкретно повідомив у своїй промові «на тему про погроми по Росії по ідеї Плеве» А.Утевський³². Таким чином, на питання «Хто винен?», думці вустами М.Пухтинського відповіли однозначно: «Влада так діяла, щоби був погром». Обурення чиновників, які читали протокол, викликала промовиста ремарка в тексті після даної заяви: «Публіка аплодує»³³.

Важливо підкреслити, що міська громадськість висловлювала відкриту підтримку потерпілим від погромів. М.Ковалевський пригадував, як «панічі» - вихованці пансіонату - збирали кошти, щоб допомогти кравцеві Юдашкіну, який їх обшивав³⁴. Атмосфера співчуття панувала і на засіданні Думи. Хоча варто відзначити, що лунали й заклики (В.Селюк) стримати «єврейську молодь, особливо підлітків, від такої поведінки, яка дратує населення»³⁵. Така заява негайно викликала різку відповідь-протест З.Моносзона (не гласного): «Він протестує проти звинувачення єврейської молоді, вона поводитися зразково, навіть стріляла холостими патронами»³⁶. Цей епізод, з одного боку, показує, до якого загострення доходило на вулицях Чернігова, а з іншого, засвідчує, що в Думі схрещувалися різні погляди і думки.

Набагато складніше виявилось виробити дійові заходи попередження подібних злочинів, виявлення та покарання «громил», заспокоєння мешканців. Найдратівливішим виявилось питання про заснування міліції, підпорядкованої безпосередньо міській думі. Це настільки цікава і багато в чому унікальна наукова проблема, що цілком заслуговує на окремий нарис. Пропозиції гласних, окрім формування міліції, можна звести до наступного: 1) «Ми повинні користуватися гарантією організованої військової сили і просити про передачу місту поліції; 2) випустити відозву до населення, застерігаючи його не від багнетів і куль, а від ганьби; 3) негайно телеграфувати про повну бездіяльність адміністрації, яка своїми діями заохочувала погром» (В.Хижняков)³⁷; 4) «клопотатися про зміну вищої адміністрації, яка благословила на безчинства»(С.Зубок-Мокієвський)³⁸; 5) «адміністрація повинна вжити заходів до вилучення награваного майна, безкарність збуджує апетити»; звернутися до населення навколишніх сіл, просити міського голову «звернути увагу на необхідне слідство на місцях» (О.Свечин)³⁹; 6) «ухвалити текст звернення до уряду і об'єднати всі пропозиції» (В.Селюк)⁴⁰.

Міський голова вважав при цьому за потрібне наголосити, що незручно відправляти телеграму «зі скаргою на адміністрацію»⁴¹. Проте на це застереження

гласні уваги не звернули і в першій постанові прямо й відкрито звинуватили місцеву владу у бездіяльності, а відтак і потуранні погромникам: «Дума ухвалила: 1. Визнати, що погром відбувся внаслідок неправильних дій влади. 2. Просити телеграфом про передачу поліції у ведення міста. 3. Доручити комісії проектів представити доповідь про міліцію якомога швидше. 4. Просити телеграфом про дозвіл заснувати міську міліцію»⁴². Наступним кроком стало обрання комісії для підготовки текстів відозви і телеграми на ім'я С.Вітте. До складу комісії ввійшли В.Хижняков, І.Шраг, О.Свечин, В.Селюк, М.Пухтинський, К.Ходот, І.Овдеєнко, М.Фрідман⁴³. Після перерви було одногосно ухвалено текст звернення до С.Вітте: «Після побиття мирних жителів міста 17 і 18 жовтня військом і поліцією, відбувся 23 жовтня зарані очікуваний єврейський погром при бездіяльності і потуранні влади, цього дня натовп під проводом Губернатора, одержавши від нього портрет Государя, провів патріотичну маніфестацію і відслужив молебень, під час якого розпочався погром, який продовжується і сьогодні.

Міська Дума на Надзвичайному Зібранні одногосно ухвалила просити Вашу Світлість негайно передати поліцію до рук міста, дозволити організувати міліцію і провести екстрене детальне розслідування дій влади». Текст телеграми відправили негайно⁴⁴.

В.Хижняков пропонував збиратися гласним щодня. Спочатку його підтримали інші гласні, відкоригувавши відповідно час зборів. Проте зрештою відмовилися від такого режиму роботи, погодившись збиратися в разі потреби і за розпорядженням голови. Подібні постійні засідання дум відбувалися в інших містах, зокрема в Москві. Гласні і представники міської управи були притягнені до відповідальності, про що сповістила губернська газета⁴⁵. Треба думати, не випадково така «важлива» інформація потрапила на шпальти...

Варто зазначити, що вже підвечір 18 жовтня до канцелярії прем'єр-міністра Російської імперії надійшла перша телеграма про єврейський погром. Стосувалася вона подій у Ніжині⁴⁶. А вже через тиждень по тому подібних звернень стало так багато, що навіть за щирої готовності допомогти (зазначимо у дужках, що її і не було), впоратися з чорносотенним рухом було важко. Проте для губернатора О.Хвостова, очевидно, саме це звернення через його голову до найвищої посадової особи в державі стало найприкметнішим символом непокори з боку гласних губернського центру. Сам же губернатор на погроми відреагував через добу газетним оголошенням: «В виду возникших в г. Чернигове 23 октября уличных беспорядков, сопровождавшихся разгромом и разграблением толпой значительного числа еврейских магазинов и лавок, сим объявляю всем жителям города, что мною дано распоряжение полиции совместно с располагающимися в городе воинскими частями немедленно принять самые решительные меры к прекращению чинимых толпою возмутительных бесчинств и к восстановлению нарушенного порядка, при чем считаю своим долгом предупредить всех без различия вероисповеданий и сословий, что в случае вооруженного нападения одной части населения на другую мною предложено командиру 167 Острожского полка против виновных употребить в дело оружие»⁴⁷.

Про те, що відбулося на зібранні 24 жовтня, О.Хвостову, ймовірно, донесли негайно. Але офіційно протокол засідання в канцелярії присутствія у земських та міських справах отримали лише 9 листопада за підписом виконуючого обов'язки голови В.Харченка⁴⁸. Про долю міського голови М.Рудіна ми писали у попередньому нарисі⁴⁹. Він «змушений» був негайно захворіти, а потім залишити місто, щоб не потрапити у ще більшу халепу.

Невипадково, що саме протокол цього злочасного зібрання, як додаток до позову в прокуратуру, вирішив використати губернатор для судового переслідування гласних Чернігівської міської думи В.Ф.Селюка, В.М.Хижнякова, С.В.Зубка-Мокієвського, М.Д.Пухтинського, І.Л.Шрага і допущеного міським головою І.М.Соколовського за звинуваченням у наклепі та інсинуації в офіційному засіданні громадського управління у присутності сторонньої публіки⁵⁰.

Очевидно, до підготовки скарги був залучений і Я.Ф.Боголюбов - незмінний член губернського «присутствія», який, по суті, опікувався Думою. Збереглося цікаве свідчення його зондажу - приватний лист від якогось правника (підпис нерозбірливий): «Вельмишановний Якове Федоровичу! Повертаю протокол засідання Думи. Він малограмотний і являє собою щось подібне до записок божевільного; але складу злочину [два слова нерозбірливо], я не бачу в описі розмов гласних і негласних»⁵¹. Обережність юридичного консультанта стане особливо виразною, коли зазначити, що з п'яти звинувачуваних, четверо (крім В.Хижнякова) - кваліфіковані й досвідчені юристи. Ще один цікавий штрих, який добре ілюструє тогочасну атмосферу: у чернетці позову фігурує прізвище О.Свечина, але в остаточному варіанті його немає, воно закреслене темним олівцем⁵². Очевидно, губернатору порадили не зачіпати впливового губернського діяча.

Справа про наклеп остаточно визріла в двадцятих числах грудня, але ніякого позитивного наслідку для губернатора не мала. Підготовлена 22 грудня 1905 р., вона того ж дня і скінчилася резолюцією прокурора Чернігівського окружного суду: «Переговорити з п. Губернатором»⁵³. Про що говорили між собою два високопоставлених чиновники, можна тільки здогадуватися, проте ймовірно припустити, що прокурор переконав губернатора відкликати свій позов. Останній згодився і став «дотискувати» непокірних думців іншими методами.

Підсумовуючи аналізові засідання Чернігівської міської думи 24 жовтня, яке, на нашу думку, адекватно відображало вкрай складну ситуацію, що склалася у місті, можна стверджувати: нові тенденції, які вирізилися у рутинній діяльності міської думи у 1905 р., цілком можна кваліфікувати як революційний виступ, виклик всесильному губернаторові, а відтак опосередковано і системі державної влади, яку він репрезентував. Це - по-перше. По-друге, у виступах гласних і резолюціях думи спостерігаються ознаки непокори і спроби захистити себе та мешканців міста від сваволі чорної сотні попри коронну владу, тобто швидко формуються ознаки усвідомлення своєї громадської сили. По-третє, авторитетні представники гласних різко засуджують антисемітські настрої, які при сприятливих умовах можуть вилитися у криваві безчинства. По-четверте, різко зростає питома вага виступів на політичні теми. Виборні представники невеликого, по суті, міста прагнули бути почутими у столиці, не вагаючись, звертаються до найвищих урядовців у державі. Нарешті, і це дуже важливо підкреслити, у людей з досить високим соціальним статусом зникає страх перед всесильним губернатором, поліцією тощо. Населення міста активно підтримує гласних: їхні засідання проходять у переповненому залі. При повній відсутності інформації у пресі всі бажаючі могли дізнатися, хто і що говорив у думі. Публіка стає важливою складовою частиною протистояння. Гласні, принаймні, їхнє ліве крило, усвідомлюють і активно використовують своє право говорити від імені виборців. У них формується ядро ораторів - визнаних речників цього крила.

Джерела та література:

1 Див.: Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 27 - 35.

2 Пичета В. Городская реформа 1870 г. // Три века: Россия от смуты до нашего времени: Ист. сборник / Под ред. В.В.Каллаша. - М., 1913. - Т. VI. - С. 178 - 179.

3 Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. - 1925. - Кн. 4 (14). - С. 57.

4 Дроздов О. Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію» 1905 року // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К., 1928. - С. 518. У наш час В.Симоненко детально з'ясував хід подій у цьому місті, наголосивши, що «апогеєм діяльності чорносотенців була присяга на вірність царю студентів і взагалі міської інтелігенції біля Миколаївського собору». Юнаків ловили, змушували ставати навколішки «в ніжниську осінню грязюку і цілувати портрет царя» (Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1 - 2. - С. 121.).

5 Витте С.Ю. Воспоминания. - М., 1960. - Т. 3. - С. 333.

6 Милоков П.Н. Воспоминания. - М., 1991. - С.209.

- 7 Грушевський М. Люстрована історія України. - К., 1990. - С. 518.
- 8 Коцюбинський М. Твори в семи томах. - К., 1975. - Т. 6: Листи (1905 - 1909). - С. 41.
- 9 Русова С. Мемуари. Щоденник. - К., 2004. - С. 177 - 178.
- 10 І.Л.Шраг: Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 50.
- 11 Черниговские Губернские Ведомости (далее - ЧГВ) - 1905. - № 221 (18 октября). - Часть неоф.
- 12 І.Л.Шраг: Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 50 - 51.
- 13 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. - Петроград, 1916. - С.249.
- 14 Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 - 1914). - Вінніпег, Манітоба, 1949. - С. 72.
- 15 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. - Іннсбрук, 1960. - С. 68 - 69.
- 16 Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. - 1999.- № 3. - С. 63.
- 17 У статистичі кількості погромів Чернігівщина посідала перше місце серед українських губерній. У жовтні 1905 р. тут зафіксовано 90 випадків. На другому місці була Київська губернія - 45 погромів (Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. - 1999.- № 3. - С. 64). За іншими підрахунками, кількість погромів на Чернігівщині сягнула 222 (Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. - 1998. - № 6. - С. 127 - 135).
- 18 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 337 - 346.
- 19 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 20 Там само. - Арк. 10 зв.
- 21 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 332 зв.
- 22 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 3.
- 23 ДАЧО. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 19.
- 24 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 4 зв.
- 25 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 12 зв.
- 26 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 3.
- 27 Там само. - Арк. 7 - 7 зв.
- 28 Там само. - Арк. 7.
- 29 Там само. - Арк. 11 - 11 зв.
- 30 Там само. - Арк. 5.
- 31 Там само. - Арк. 8.
- 32 Там само. - Арк. 12 зв.
- 33 Там само. - Спр. 1515. - Арк. 342.
- 34 Ковалевський М. Назв. праця. - С. 70.
- 35 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 9 зв.
- 36 Там само. - Арк. 10.
- 37 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 5 - 5 зв.
- 38 Там само. - Арк. 6.
- 39 Там само. - Арк. 7 зв., 9 - 9 зв.
- 40 Там само.
- 41 Там само. - Арк. 8 зв.
- 42 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 9.
- 43 Там само. - Арк. 9 зв.
- 44 Там само. - Арк. 13 - 13 зв.
- 45 ЧГВ. - 1905. - № 227 (27 октября). - Часть неоф.
- 46 Миндлин А.Б. Политика С.Ю.Витте по еврейскому вопросу // Вопросы истории. - 2004. - № 4. - С. 127.
- 47 ЧГВ. - 1905. - № 225 (25 октября). - Часть неоф.
- 48 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 334.
- 49 Демченко Т. Назв. праця. - С. 33 - 34.
- 50 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 51 Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 336.
- 52 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 53 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 8 зв.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о.Юрій Мицик, Юрій Чепела, Ігор Шолудько

●

ЛИСТИ ГАННИ БАРВІНОК (ОЛЕКСАНДРИ КУЛІШ) ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Ганна Барвінок (літературний псевдонім Олександри Михайлівни Куліш-Білозерської) (1828-6.07.1911) увійшла до історії української літератури і культури насамперед як самостійний письменник та громадський діяч. Більша частина її літературного доробку - твори з описуванням життя простого народу, значною мірою з долями простих українських жінок : «Восени літо» (1857), «Не було змалку, не буде й до останку» (1860), «Хатне лихо» (1861), «Квіти з сльозами» (1884) та ін., збірки оповідань «Оповідання з народних уст» (1902) з передмовою Грінченка. Увійшла вона в історію і як вірна дружина видатного українського письменника, поета й перекладача, громадського діяча Пантелеймона Куліша (1819-1897), з котрим вона прожила майже півстоліття; і як сестра друга Куліша та Шевченка, теж члена Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського (1825-1899). Всі троє спочивають нині на цвинтарі х. Мотронівка під Борзною, де нині знаходиться меморіальний музей П. Куліша.

На жаль, життя й творча спадщина Ганни Барвінок досліджені явно недостатньо. Це стосується і її практично не знаних контактів з Михайлом Грушевським (1866-1934) - великим українським істориком та суспільно-політичним діячем. Між тим збереглася частина їхньої взаємної кореспонденції. Ці листи (майже три десятки) Г. Барвінок зберігаються у фонді 1235 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (опис 1, справа 578). Вперше згадка про них була вміщена в описі фонду 1235, виданому І. Гиричем⁽¹⁾.

Усі листи охоплюють період з 1903 по 1909 рр., тобто були писані вже після смерті Пантелеймона Куліша, і стосуються переважно долі творчої спадщини останнього. У них міститься важлива інформація, яка проливає світло на останні роки Ганни Барвінок, її невтомні клопоти про публікацію творів чоловіка, подолання багатьох підводних каменів на цьому шляху, проливають світло на причини її конфлікту з М. Грушевським; цікаві також її спостереження щодо становища тогочасної української культури й письменства, громадського життя. До Грушевського Ганна Барвінок зверталася як до редактора «Літературно-Наукового Вістника» (далі - ЛНВ), котрий публікував твори П. Куліша, і як до визнаного авторитету в українському суспільному житті, видатного науковця. В її листах згадується ряд визначних постатей української науки та культури, громадського життя. В їх числі бачимо насамперед класика української літератури Івана Франка (1856-1916); Олену Пчілку (1849 -1930), відому письменницю, матір Лесі Українки; Людмилу Черняхівську-Старицьку, українську письменницю, дочку письменника Михайла Старицького; проф. Іван Пулюя (1845-1918) - видатного українського фізика, перекладача (разом з П. Кулішем) тексту Біблії українською мовою; Івана Каманіна (1850-1921) - визначного архівіста та історика; Володимира

Гнатюка (1871-1926) - визначного етнографа, секретаря Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (з 1899 р.), співредактора «ЛНВ» та ін. Згадуються важливі події в українському громадському житті, як от відома історія зі встановленням пам'ятника поету Івану Котляревському у 1903 р. Ці ж листи мають безпосереднє відношення до Сіверщини, насамперед Чернігівщини, і тому їх публікація на сторінках «Сіверянського літопису» є особливо доречною.

Тексти листів подані мовою оригіналу, тобто українською та російською. В основному збережено особливості правопису, вживаного Ганною Барвінок, але в деяких випадках його було дещо модернізовано. Так, сполучник «і» подано саме так (Барвінок вживає «и»), слово «осьмілююсь» подано нами як «осмілююсь», зняті тверді знаки наприкінці слів тощо. Оскільки адреса М. Грушевського, вказана на конвертах («Oesterreich. Австрія. Lemberg, ул. Чарнецького, г. 26 В редакційний комітет. Его Высокородію Г-ну Профессору Михайлу Грушевському»), на всіх конвертах ідентична, якщо не рахувати деяких несуттєвих відмінностей, тому у подальшому ми її не наводимо для економії місця. Датування листів подано, як і у їх автора, за старим стилем.

У додатках наводимо лист В. М. Білозерським (брата Г. Барвінок) до М.С. Грушевського, який був скопійований студентом гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» А.Кияшко, котрому щиро дякуємо за наданий текст.

Примітки:

- 1) Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Показчик. К., 1996. - С. 42.

* * *

Тексти листів:

№ 1

1903, червня 5. - х. Кулішівка (Мотронівка).

Високоповажний Добродію!

Пам'ятаю Вашу доброту до мене і прихильність, не раз з'ясовану в ту тяжку хвилину 1897-го року, як я зовсім несамовита була. І добрі натхнення і почуття Ваші засвідчені до моєї неоціненної дружини і до мене омертвілої од жаху - не припадали до душі моєї і до серця, бо до кореня була зруйнована - здивована наглою смертю дружини моєї.

Ніщо не було мило і в розпуці вдячності не почувала ні до кого, і душа не присихалася ні до чого земного, хоча Ви і інші почтиві земляки рухливо старалися підняти мене з забуття.

Тепер всяке тепле слово, всякий привіт зорить перед моїми очима, як огненна зірда і кращим доказом служить честі моїй дружині, що працювала так вірно на облозі рідного поля і «положивши руку на рало не оглядався назад». Я тепер, перебираючи і перечитуючи для д. Каманина і Ваші листи і інших земляків мені зробилося якось соромно, що я так довго не одзивалась. Але ж інші приписки були, котрі затримали мене, за що і треба мені вибачити.

Ніколи я не листувалась з посторонніми людьми, тільки писала до близьких родичів і од того одваги не було, розумівши всі свої научні хиби. Тепер же докір совісті насторозі і інші ваговиті діла понукають преодоліть і покорнійше просить Вас, Високоповажний Добродію, уважно віднестися до цього сильного нашого діла, потрібного для рідного краю. Як би зібрати всі твори моєї дружини і видати їх? Тепер д. Каманин, працює над українськими, що в Росії вийшли і біографію пише. А то у нас все тільки були «Очерки», а біографії повної ще не було. Ще ж треба і московські твори зібрати до купи і улаштувати. Д. Пулюй уже багато потрудився на честь України і славу Куліша. Він багато трудився в пам'ять моєї дружини над Біблією. Хто б же все зробив, живши на Україні... І все на собі не зможе понести. Бо ж свої коштовні справи для цього закинув. Я Вас прошу покорнійше се все зважити з Вашим почотним товариством, чи як се поводитьсь і одписати мені. Я прошу уваги на праці Куліша. Він все, що написав, що друкував своїм коштом у Галичині, все там же й зоставляв і не користався ні одним гульденом. Даже Псалми і то відписав д. Барвінському на користь Галичанам.

Що не один так із прославлених письменників цього не робив, маючи майна і багато грошей, а він опріч того навозив з Росії Лексикони - ланкарти - книжки для молодіжі. Не всі ж по змірамі (?) то засвідчать правду. Людина безпримірна... і послав Шевченкові гроші, за границю його хотів забрати на свій кошт, щоб його

муза не дійшла до упадку. Пеклась моя дружина про всіх - як про діти свої. І Марка Вовчка оповідання не тільки редагував, а і на свій кошт видав, а інші ні труда ні грошей не приложили, а хотіли се ще якось і помрачити, так у нас не привикли до самоствердених подвигів... Я отдала всі його драми теж безвозмездно і видала сама 5-ть видань його творів. А тепер прохала б Вас зробити і якусь полегкість на мій карман і як се діло улаштувати, зібрати і видати? Бо уже час великий збіг. Я ж сама нічого не вдію. Д. Пулюя уже і не осмілююсь більше турбувати. Він багато і так зробив. Тільки всього працювала моя дружина для Галичини, то треба з Вашої ласки усі його твори упорядкувати і видати так, як моя дружина упорядкувала і видала Гоголя. І листи і повну біографію. Мабуть таки Ви, Високоповажний Добродію, цього не облишите і не рушите цього діла, то воно і буде так стояти до віку. Добродій Пулюю уже більше не в спромозі цим ділом займатись і став хорувати.

Остаюсь з високим поважанням до Вас.
Александра Куліш.

1903 р. червня 5-го
х. Кулішівка

Адрес. Борзна. Черниговской губ.
А. Михайловна Куліш.

P.S. Прошу вибачити за довгий лист. Я Вас покорнійше прошу написати і умову.

№ 2

1903 (?). - с. Оржиця на Лубенщині.

Високоповажний Добродію!

Я дуже вдячна Вам за негайну відповідь. Я ж знаю, як Ви працюєте на ниві рідного поля.

Я хоч і писала до д. Гнатюка, щоб він це діло зупинив, але плачучи це писала... що не маю такої людини щоб до мене прихилилась і напутила що і як робити. От і д. Гнатюк взяв і замовк: наче це діло обіденне і я пишу і турбую людей для балачок..., а Ви розумієте і кажете: «Що це для мене нелегко». Та це діло вже не часним робом, а вже пішло в інші інстанції, то і прошу д. Гнатюка затримати це діло, бо ми ще і поміж себе не згодилися, бо добродій Павлик¹ писав, що за примірник творів моєї дружини треба заплатити по 1000 рублів. То як це по моїй кишені, то я і турбувати не хотіла всіх Ваших членів і Вас у тому числі. А як до Вас писати і величати, ні імені Вашого добре не знаю - то і совістилась. І журилась тяжко про байдужість своїх земляків. Чи воно тільки мені кортить і болить коло серця... і ні з ким порадитись. А Ви питаєте, чи є фонд у земляків на це всього не знаю і питать як жінка не могу. Тільки в Женеві один пан видав на свій кошт «Щирі сльози» і мені прислав, а то як і видання вишли, то все мої власні. І скот і колодязі і що тільки можна, я продавала і видавала, щоб пам'ять молодому поколінню осталась і слід діяльності моєї неоціненної дружини, котра дуже і безкорисно працювала і грошей у нього ніколи лежачих не було, а він усе жертвував - інші і не дають, а самі як квіти цвітуть.

Це було б нечесно, якби я згодилася на полміри і не додержала свого слова; і так доволі плям на них. Люблять Україну - а жертви роблять на що друге - або ніяк, ворочаючи капіталами.

Я Вас покорнійше прошу обмислити гарненько: мені здається ті твори, що могли би йти і в Росію особливо видать, а ті що тільки для Галиції, теж особливо довели б того гонорару, щоб вони б собі із продаж брали, а мені по 20 примірників дали б. А хто в Росії матиме змогу получить для себе, нехай хлопоче.

Я Вас покорнійше прошу обмислити це діло і порадити мене, бо це мене дуже турбує і вік мій недовгий, уже мені 75 літ. Я нездужаю і тепер переїхала в Полтавську губернію до сестри лічитися степним зносом. Вчора був консилиум. Ноги пухнуть - ревматизм. А тут і душа нис.

З високим поважанням до Вас і великими надіями про вирішення цього важного діла для люблящих своє рідне слово. Зостаюсь прихильна

А. Куліш.

Адрес мій:

Оржица. Полтавська губ[ерния] Лубенского уезда. Его в[ысоко]благородію Василю Оникієвичу Половик для передачи Над[ежде] Мих[айловне] Забіла.

[P.S.] Вибачайте, що так недбало написано. І в руці ревматизм. Рука мліє. Напишіть мені, будьте ласкаві, і своє святе ім'я і адрес детальний.

№ 3

1903, липня 5. - с. Заріг на Лубенщині.

Високоповажний Добродію!

От настала хвиля, котрою б треба скористуватися! Спасибі Начальнику Главного Управления по делам печати: оглядається на мене, дозволяє отримати мені драми перекладу моєї дружини і «Літературно-Науковий Вісник»(*). Але ж є завадка в продовженні поточного року. А хто його знає, який вітер дуне потім... може і цензор змінитися, і цензура почне тіснити... Тепер треба б, звичайно, перекласти моєї дружини «Чайльд - Гарольда», що д. Тимченко² давно передав в редакцію, а у мене ще і «Дон - Жуан» і «Вільгельм Тель». Остання найкраща здається. А то Україна може ніколи і не побачить, а я і подавно...

Ви так тепленько і сердешно до мене обзивалися, що і я, що маю на думці, так і пишу.

З великою повагою до Вас і прихильністю.

А. Куліш.

1903. 5 липня. с. Заріг

P.S. Я тепер в Полтавській губ[ернії]. У сестри лікуюсь спекою степовою. А тут і добрі лікарі є. Був і консилиум.

Адрес: М. Оржица. Полтавской губ[ернии] Луб[енского] уезда

Алекс[андре] Мих[айловне] Кулиш

(*) По цьому акту, що мені дозволено, я думаю буде в цензурі полегкість.

№ 4

1903 липня 20. - с. Заріг на Лубенщині.

1903, 20 липня

с. Заріг

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

І досі не одержала я ні драм, ні Вісника... Спасибі Вам велике, що піклуєтеся про мене. Це мене дуже торкає. І в 1897 році дорогі Ваші були послання, а тільки мені невтямки було що робити, бо тоді і розум і серце в одну мить обернулося в біль, і в одну журбу злилося. Ні сліз... ні нарікань же... і ніякого бажання... Все скінчилося... Та печаль невимовна... не раз я тепер бралась, щоб її висловити, але немає могоучо журливого такого слова і в нашій багатій мові...Хіба ж Україна мало попотужилась і в давні роки..., то здавалося би і викувала таке пекельне, гірке, могоуче слово, щоб сум той вилити, що в моєму серці твориться. Я в своєму «Оповіданні» під назвою привітникам і привітницям бажала те чуття виразити да не втнула. Ноти такої нема.

Що ж це робити з нашими ділами! Як ділу допомогти? А хотілось би ще побачити в друці оте все, що так щиро дбалось для рідної України. Тоді ще не було стільки працівників як тепер, і одна моя дружина за десятьох робила і голову ламала, вимишляючи собі псевдоніми. А треба було робити, щоб молодь не дрімала, а училась своїй забутій мові.

Вибачайте, Високоповажний Добродію, Михайло Сергійовичу, що так багато написала, а так мало сказала і багато дорогого Вашого часу забрала. Здоров'я моє трохи поправилось настільки, що я думаю (як би удалось) поїхати у Полтаву на постанову пам'ятника першому нашому великому письменнику Котляревському. Там би наслухалась речей і побачилась би з добрими земляками. Певне і Ви будете та інші з Галичини?

З великим поважанням до Вас.

А. Куліш

P.S. Я їду додому в Мотронівку - Кулішівку 23 липня з сестрою, небогою і онуками; бо 27 липня св. зцілителя Пантелеймона буде панахида, да ще і до того прибуде туди і д. Каманін, котрий бажає оглянути ті місця, де моя дружина витала і в молоді свої літа, і під кінець старості, і перегледіть деякі папери і рукописі.

Пробуду там неділі дві або й три. Коли Ваша ласка, то покорнійше прошу обізватися в Борзну Черниговской губ[ернии] Ал[ексandre] Мих[айловне] Кулиш.

Я про фонд де у кого попитала для видання творів Куліша - мені указали на д. Лисенка.³ Хіба Ви попитаєте. Я ж сама видала 5-ть видань творів моєї дружини, а «Україна» ще нічого. Опріч «Чорної Ради».

№ 5

1903, серпень (?).

Куліш А.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Сердешне Вам дякую, що Ви при ваших неустанних працях и хвилевій боротьбі ще і про Г. Барвінок згадали - надрукували «Правда в світі нівечиться, а вона колись визначиться».

Тепер куди не глянь, хоч в журнал, хоч в часописі - усюди ваше ім'я зоріє. Коли б дав Бог нам свободу. Як оті обіцянки довго тягнуться, а локомотив нашої літератури на актуальному ходу чекання: аби тільки дозволили, а то ні Біблії нема, ні цензурні утиски не уменшуються, і де ж ті обіцянки!

І депутація не з гарних людей була, і в Петербурзі, і в Москві. Можемо пишатись підбором людей і я дістала таку утішну відповідь на телеграму від вел. кн. Константина Константиновича, то чого ж і бажати нам. І наші ж передовики Гоголь, Куліш не мало труда і розмаїтих пізнань внесли в їх літературне господарство, про народне життя - настрої високих дум огульних, про зміни духовні - розповсюдження і вияснення етнографічно-історично «історії нашого народу»; а Ви скільки своїх пізнань вложили...такої багаті і незалежної країни, котра на підставках має такий незрушній фундамент буття історичного. Але вона ж подавала і подає руку, для міцного тримання вкупі, як цемент зв'язующий кільцем недоступного ходу до нас ворогам.

Дивує мене їх нечуття такої сили фізичної 25 мільйонного народу, а такої краси, такої сили духу благородного високого. Це все вирросло, культивувалось, з-під тисків виривалося.

Куліш не дрімав, гарну фундаментальну доріжку проложив своїм трудом: можна б плити далі. Доволі він йшов проти хвилі, боров своїм трудним існування без помочі, і здоров'ям не трійним - малими маєтками матеріальними. А усе віддав на користь Україні і народові... Хоч би утиски поменшилися, щоб по гладенькому молоде покоління пішло, і зробило більше ніж він за 50 літ своєї праці; чого він так щиро бажав...

Дуже Вас дякую й ціную. Прошу покорнійше 10-ть відбитків з оповідання «Правда в світі нівечиться, а вже колись визначиться». Родина просить на спомин. Коли можна, то прошу надрукувати і «Перший усміх». Скоро пришлю рукопис «України»; дописують д. Гнатюк - бажав друкувати і гроші на пересилку відбитків пришлю і на один примірник «Біблії» і «Дзвін» з просьбою великою не поставити собі за труд розпорядитися в редакції, та мені вислати.

Високо щиро поважаюча Вас

А. Куліш.

Відбула я панахиду 27 липня св. Пантелеймона-цілителя. Так як уже будиночка нашого на місці нема, то думала, що тільки родини прибуде кілька осіб. Але ж було 42 особи інтелігенції і в Українських одежах чимало. Навіть і плахти були. Також і народу не менше, хоча і знали, що уже їм моєї шани ніде провадити, як стояв мій будинок на місці. Один чоловік за 14-ть верст прийшов на гірке свято. Було доволі вінків, квіток букетів. Я привезла бюст моєї дружини, з Петербургу прислали. Я поставила його на стовпі двохаршинному, і вложила із кращих роз з школи садової великий вінок на голову і спустила його на груди, в кучеряву зелень, що отпрески пішли на свіжому і пам'ятному двохаршинному стовпі - на котрому моя дружина вирізала «в пам'ять одного подія» «Всевидаще Око», як свідок. Це була дивна величава картина, та ще проміні засипали його. Всі дивувались, а одна жінка і на другий день плакалася, навіщо убрали.

Я послала оповідання «Перший усміх». «Зів'яла квітка мандрівна». «Смутні дні». «Горе на горе скинулося» (для п. Кобринської). «Горе нам безперим». Дуже прошу вибрати для ювілею. А останні друкування в «Літературно-Науковому

Віснику» - раз-по-раз. А коли не годиться, то прошу назад вислати. Скільки слід крон скажете на наші гроші, то й вишлю.

N.B. Посилала посилкою, то вернули. Треба декларації писати. Будьте ласкаві і остатки присилайте.

[P.S.] Дуже бажаю Біблію і Дзвін.

№ 6

1903, вересня 21.- х. Кулішівка.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Вибачайте, прошу Вас, мою мовчанку. Це таке діло, що жіноча голова сама не збагне як і зробити, особливо моя. То я обернулася до д. Каманіна, і в Київ в Университет св. Владимира, і в Центральний Архив. Він пише біографію моєї дружини і видасть всі його твори, то щоб не було плутанини, то я його лист прилагаю Вам. Я незмірно Вам дякую, що Ви посуваєте Українське діло дорогої моєї дружини. Великий рух зробило свято Котляревського. І у мене, в старої, да і то душа помолодшала, так і хотілося щось робити да підтримати своє рідне слово по сназі, почувасться велике бажання щось працювати для рідного дорогого слова нашого, бо серце усилено б'ється. Дуже жалко, що таких представників, як Ви, з Галичини не було.

Вам же більше пільги було - дозволено читати Вам адреси на галицькій мові, а нам з нечевля - не можна було.

При нагоді прошу вернути лист д. Каманіна. По його плину прошу так і робити. Щоб не збіглись і не було непорозумінь. Не цурайтесь же хоч ювілею д. Лисенка, да Ви же і киянин.

Нема ще мені відповіді Главного Управления по делам печати. Оце другий рік мене морочать, а все таки не збавлять нашої прихильності до нашої України. Чи можна ж забути материну пісню, котру вона співала, колихаючи нас змалечку.

З великою повагою до Вас і подякою за Ваше співчуття до пильного діла нашого. Шануюча Вас і бажаюча всього найкращого

А. Куліш.

Чи не чути чого про «Біблію»? Д. Пулюй то нездужає, то запрацьований, рідко тепер до мене пише.

1903 р. 21 вересня

х. Кулішівка

№ 7

9 грудня 1903, грудня 9. - с. Заріг на Лубенщині.

1903, 9-го грудня

с. Заріг

Адрес: Оржица, Полтавской губ[ернии] Лубенского уезда, Алекс[андре] Мих[айловне] Кулиш

Високоповажний Добродію Михайло Сергійовичу!

Спасибі Вам за лист - за добре подихання на мене, мов весіннього теплового вітерця цілющого я почула, так погук Вашого листа здався на мої бажання.

Я і в будущині маю надію на Ваше високе співчуття - що Ви і по смерті моїй не забудете Ваших високих намірів видавати літературні праці діяча українського Куліша, дружини моєї.

Як не густо тепер настало молодих письменників у нас, але ж це тільки наклонились сходи на уроджені, а поки воно виросте та дасть плід повний (коли морози не поб'ють), які нас побивали, що погубили постанови добрі і здоров'я енергії збавили.

Треба тим користуватись, що зібрано передовиками в житницю українську. І моя дружина більш ніж 50 літ працювала і вдихала в себе архівне курево, і між народом покружляла доволі, і між бандуристами, і старожилами на порогах, і по всій Україні, і ще ж і скільки він рукописей справляв усім нарождаючимся письменникам тоді. А було мало і починаючи, а моїй дружині хотілося якнайкраще виявити свою Україну во всій красі і показати її іншим станам, що який у нас народ робочий. І сам бився, культивував усяку сторінку. Обсівала моя дружина не

тільки ниви і обміжки своєї, а і за межу сіяла... обходила свою ненаглядну матір - Україну, з своїм людським гарячим, люблячим серцем.

Чи доводилося Вам читати в «Київській Старовині» листи дружини моєї до Бодяньського⁴, до Юзефовича, до старого Тарновського⁵, до Галагана.⁶ Да це ще крапля в морі... Часто і своєї власної копійки бракувало, бо він усе роздавав і тратився на видання. Він кидався до багатців - а убогі люди тоді мало ще почували багатючий скарб - свою незалежність, своє відродження, достоїнство нації, і щоб культивувати свою мову і пишались тим. Переважно моя дружина була своєї ноги по затужалівій ролі і сіяла слово, і мідний гріш свій. Були тоді писателі, хоч і мало, але ж копійку собі в кишені клали, і, все таки, спасибі їм, що в гурті з грішми і праць своїх не переховали, і видали в світ. Моя дружина була високої натури. В збірниках Гоголевському, в «К[иевской] Старине» попрікнули всіх українців, що не збирають спомини про Куліша і самі дещо зібрали і пропечатали. Видав цей збірник професор Сперанський. Вибачайте великодушно, що Вас забавила довго своїми речами.

З великою повагою до Вас і дякую прихильності

А. Куліш.

№ 8

1905, травня 18. - Борзна.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Багато з того часу води утекло, як я мала честь листуватись з Вами про переклади моєї дружини, і душі легко було, мов од Ваших речей здоровий весняний вітерець повівав і я старістю оживала.

Це було ще в 1904 році. Тепер уже й травень настав 1905 р. Може якось обставини Ваші змінилися і Ви окріпли і здоров'ям і силою і матеріально, і благословенні Ваші думки, щоб провадить світ науки уже і зоріли на межі і Ви може будете, з ласки своєї, друкувати «Чайльд Гарольд», «Дон Жуан» і «Вільгельм Тель» перекладу моєї дружини. Ваші роки саме рясні цвітом у гору ростуть, а мої подалися вниз. Бажалось би побачити невтомного трудовика праці надрукованим.

Ще якось писав до мене д. Гнатюк і дуже бажав мати «Україну» Куліша, щоб друкувати її: потім писав, що має її десь написати, а потім замовк і замовк. Хоч я його і питала чи є потреба в тій книжечці, чи здобув він її. Але ж відповіді - не дістала і це мене дуже турбує, чи дужий він - бо він такий звичайно прихильний, було завжди одзветься хоч трьома словами. Ваші ж імена в наукових часописах часто зоріють, всякий на своїй меті і межі.

Вибачайте, високоповажний добродію, що Вас не до речі може турбую. Саме може у Вас іде гаряча справа літературна, вибачайте великодушно. Справи пана в Ваших високих поривах для освіти і науки. Дасть Бог і у нас тепер все піде вільно - як кораблю по морю плисти. Особливо що «Перегородна зізда» упорядкована для молодого покоління - словом пливи і не дрімай. З новою енергією всі приймуться за пахання того, що Куліш ще не міг обійти через цензурні утиски 1876 року.

Боже мій! А працював неустанно, а все воно лежало нерухомо. Інший би і перо зламав, в піч кинув, а з усіх боків мучимий, як наш і полоні - так він на своїй рідній Батьківщині не мав присвітку. Вчора квітки садила на його могилі. Гарно поетично, сумно у нього. А душа усе туди лине і не на які доводи нема відповіді: «Шумить розкішне дерево - гне своє чудове віття додолу і шепоче щось невідоме...»

З великою повагою до Вас і прихильністю

А. Куліш.

1905, 18 травня

Борзна.

Мій адрес:

Борзна, Черн[иговской] губ[ернии]

Александра Михайловна Кулиш.

№ 9

1905, червня 22. - х. Кулішівка.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Вибачайте, що уважаючи Вас за великого трудовика на користь нашої науки і України, і все - таки Вас турбую деякими питаннями, а тепер знов і просьбою: бо д. Гнатука нема у Львові і до зими не вернеться.

Прошу Вас покорнійше, це оповіданнячко, що посилаю Ганни Барвінок - як признаєте гідним до Вашого «Вісника» і надрукувати, а мені, коли ласка Ваша буде - дати 10-ть примірників, або й менш, коли не можна стільки. Їх можна посилати бандероллю. Так я уже получила од д. Пулюя «Біблію».

А коли що прошу переслати, то у лист вкладаю і марки; і з Вами б так заздалегідь поступила, але ж не знаючи чи будуть вони там. По змозі розрахуємось.

Нас обуяли всіх, страшні всесвітні не порядки в Росії. Усі упали духом. А тут природа неістотствує. Град - хліб вибиває, часто дощі неймовірні - ливні. Хоч на час - усе потрощить - позаливає.

14 червня я була заклика на посвячення школи в пам'ять П. А. Куліша і закладнини були зроблені по народному звичаю, давали робочим гроші і подарунки. Прошу вибачити, коли що не в лад пишу. До письменства не при звичаєна. Не знаю, без щирого д. Гнатука, як і до кого з такими речами звертатись.

Добре, що д. Гнатюк, поїхав в гори, а Вам би належало хоч по Україні поїздити, да захотіти здоров'я надалі - поки ще воно не порушене. Треба його берегти, коли не для себе, то для України - матері - бо все таки вона убога на дітей.

З великим і щирим поважанням

А. Куліш

1905 р. червня 22.

х. Кулішівка

№ 10

1905, серпня 15. - Борзна.

Які Ви легкі на спомин, Високоповажний Михайле Сергійовичу! Стою біля столу і думаю про Вас, про запросини до нашої убогої оселі: будиночка Куліша, добродія Михайла Миколайовича Кочубея. Він задумав освятити будиночок, музей ім. Михайла Миколайовича Кочубея і мене уповномочив закликати добрих друзів, пам'яті Куліша. По освяченні, він просить до свого радужного і поважного дому, бо і предки його, сусіди наші Кочубеї, сенатори, всі чотири брати, були діти добродітельні, як і наслідники хлібосоли.

Ось ми б зраділи цьому, якби Ви появилися у нас на Україні: будуть дехто з Галичини і може хто і добру річ промовить, не тільки пам'яті Куліша, а й шановному нашому прихильнику до рідної України і діячеві її. Прошу ж Вас сердешно, завітати на 7-ме вересня.

Спасибі велике за гостинець і за брошурки Г. Барвінок. Ще вишлю гроші, ото будьте ласкаві розпорядитись вислати мені «Біблію» і «Дзвін» Куліша. Це буде мені велика утіха. Маю ж надію що моє бажання сповниться. Уже життя моє догорає.

З щирим поважанням до Вас

А. Куліш

P.S. Жалкую дуже, що д. Гнатюк далеко і нездужає. «Україна» готова, переписана - вишлю.

В Борзні тепер у гостиниці Білоуса чистенько, сама дивилась. А Ви просто з Плиски, приїжджайте в Кинашівку, до д. Кочубея. Вам укажуть покой. У нього є приміщення. Ви ж і у Котляревського не були - мов одцурались від України. Я ж Вас давно прошу приїхати. А то Україна закинута, мало ще у нас людей.

1905 р. 15 серпня

Борзна

№ 11

1905, серпня 25. - Борзна.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Посилаю «Україну» моєї дружини, що бажав мати д. Гнатюк для друку. Будьте ласкаві йому передати. Я усе поспішаюся, бо уже недалекий час - що завалуся за двері, в вічність, то щоб винуватій не бути, я прошу і мені хоч три оттиски зробити,

на спомин родині передам.

Мені дуже не подобається правопис, який в «Україні». Таким, здається, Котляревський писав, і сподобалось Росії, щоб кулішівкою не писали, бо відмінна дуже від російської - це дуже на самостійність схоже - на сепаратизм... «Усе минеться, одна правда останеться»...

Як я раділа, як я втішалась, що коли літературний квітковник український збереться, з великої ласки д. Кочубея, і що отой наш літературний цвіт України, зберу в жмут великих кольорів і дружині своїй понесу на той світ, змалювавши ото все йому словесно як було. І от - щастя!.. проявилась така яскрава зоря - на тропку нашої України, що хотіла нас своїм світлом присвітити у темні куточки і підтримати дух нашого молодого покоління, що став від того гніту замирати! Де взялися хмари-фуги, хвилі люті набігли і все те рознесли - розлили - нечестиві люди... Хіба ж кров'ю улучшають постанову радощів людських, та ще наших, що стільки часу душа не мала чим дихати...

Не буде нічого 7-го вересня... Сталося по незалежній пригоді нашій. Я не знаю як це виразити, але ж прошу покорнійше те десь у якійсь газеті подати до друку. Це мене дуже засмутило. Пориваюся уже і на Полтаву... Якщо треба, то прошу ще адресувати на Борзну. Вони і пересилають мені вірно.

З щирим поважанням до Вас

А. Куліш

Бажаю Вам всього найкращого.

1905 р., серпня 25-го

Борзна

№ 12

1905, вересня 7. - Борзна

Куліш А.

1905 р.

7-го вересня

Борзна

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Сердешно Вам дякую за негайну оповістку. Це духовне підтримання кріпить мого духа. Бажаю, щоб якнайскоріше притекли грошові засоби і Ви сповнили давнє своє слово, положивши глибоку віру в моє серце.

«Вільгельм Тель» подобається особисто мені і цікавить мене. Ви, Високоповажний Добродію, і так мене духовно підтримали на довго своєю статтею у «Київській Старині», оповідаючи свої речі до д. Києвлянина. Чудно його речі слухати в ХХ столітті... Тепер інші ідеї всякого цікавлять, а не понижаючи піддрочування... Хай би раду давав жандармерії в 1847 році, а то міністерство комітет міністрів якби був не самостійний такий, як цей великий організатор наших діл, то було б страшенно пагубне для нашої України таке резонерство. Дивно! Що в ХХ столітті він вбачає «бунтарство, ножі, сокири - штунду...» Нам треба не гризню, а культуру - волю, простір думки. Шкода втрати Вашого часу, що Ви затратили на оборону з ним.

Ця жалива уже утратила свій смак. Не той час.

Бажаю Вам опору в Ваших працях і здоров'я на добрі Ваші діла.

З великим поважанням до Вас.

А. Куліш

№ 13

1905, вересня 9. - Борзна.

Куліш А.

1905 р.

Вересня 9

Борзна

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Послала я гроші на «Біблію» і «Дзвін» з покорнійшою просьбою вислати мені найскоріше, бо я 14-го вересня виїжджаю у Полт[авську] губ[ернію] в Оржицю.

Послала я їй «Україну» і послала і велике своє прохання почитати пам'ять П. А. Куліша і прийхати на освяту будиночка його. А потім вслід послала я гірке, смутне послання десь надрукувати, що воно «откладається на далі по независящим обстоятельствам»...

Через тяжкий випадок, мусили ми відсунути ті красні надії зібрати наш квітчастий гурток на простір великого шляху, щоб перебачитись і поєднатись, як на новій дорозі йти, про те що з земляками, про інтереси України. От лиха доля і підставила ногу. Так і 1847 р. ознаменувався...

Прошу Вас покорнійше, хоч самі з ласки своєї, хоч кому укажіть мене оповістити.

Як не достає по рахунку грошей, то дошло. Оце біда, що ми крон не уміємо лічити на Ваші гроші галицькі. Я скоро рушу, то це все мене і турбує. Посилаю ще одне оповідання Г. Барвінок для «Літ[ературно]-Наук[ового] Вісника». Може з ласки своєї і це надрукуєте. Тема зовсім нова. А буває і таке. З народних уст почула. Прошу і оттисків зробити.

Вибачайте великодушно, що Вас, усіяного працями, турбую, бо не знаю іншого ходу до Вашої шановної редакції. Записала від лірника «Думу про Барабаша»: хороша і нема такої у книжечці моєї дружини, в «Україні».

З великим поважанням до Вас

А. Куліш

Бажаю здоров'я, снаги і всього найкращого

[P.S.]

Як оповідання не по нутру, то прошу назад, і гроші верну. Прошу Вас покорнійше, землячки, не цуратись прихильності до Вас.

№ 14

26 вересня 1905, вересня 26. - с. Заріг на Лубенщині.

Куліш А.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Совісно мені Вас так часто турбувати, та що ж робити, коли Ви прийняли на себе відповідь і тягар редакційний. При своїх обтяжених і важніших працях літературних.

Я послала Вам «Україну» моєї дружини для передачі д. Гнатюку. Бажав її друкувати, й послала гроші на «Біблію» і «Дзвін» моєї дружини, та ще і не для себе. Жду, жду ласкавої відповіді і посилочки, але ж немає її і досі. Це теж дуже зворушило! Будьте ласкаві, укажіть мені інший путь, щоб я Вас не турбувала. Я знаю як це неприсмно для такого діяча як Ви, утратити час на такі прозаїчні, іноді, речі. Да виходу немає. д. Гнатюка мабуть ще нема вдома? Я вас покорнійше прошу хоч словечко відписати олівцем, аби як - без світських церемоній. Тут головне - діло. Що б і «кози і сіно було ціле». І цьому ще не здивуйте, що я те тільки і роблю, що шпаргали свої посилаю. Тут уже не самолюбіє грає роль.

Колись до мене писав д. Гнатюк, що буде Ваш ювілей, то що б я що-небудь, Ганна Барвінок, прислала своє надрукувати в пам'ять Вашу в «Альманасі». То вона б бажала попасти в цю честь, то і тепер посилаю два оповідання, та і перше «Горе нам безперим». Я б прохала Вас вибрати по своєму густу - бажала б попасти в честь, а що буде зайве, то в «Літерат[урно]-Наук[овому] Віснику» надрукувати - і «Перший усміх» по Різдву надрукувати. І всякого оповідання прошу по 10 оттисків прислати. А «Горе на горе скинулося» пані Кобринської⁷ передати.

Це мене дуже турбує, що нема слуху чи получили «Україну»? Чи получили послані давно гроші на «Біблію» і на «Дзвін», а рукописи - маю.

Ось настане нова Ера! Пишуть що, на «Земському з'їзді в Москві» був проект дати автономію Польщі, Фінляндії і Україні, бо вони мали свою історію, свої статuti і т. і. Мені цього щастя не дождатись.

Будьте здорові. Всього найкращого бажаю.

Вам з великим поважанням і прихильністю

А. Куліш.

Мій адрес: Оржица Полт[авской] губ[ернии]

Ал[ексandre] Мих[айловне] Кулиш.

1905 р. вересня 26

Заріг

№ 15

1906, березня 12. - с. Заріг на Лубенщині.

1906 р. березня 12

с. Заріг

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Виношу Вам велику подяку за прекрасне чепурне видання «Чайльд Гарольда»: Що Ви не змінили Вашому даному слову. Ви так багато працюєте і не малі речі; що могло б воно б із пам'яті вийти...

Жалкую тільки, що такого працівника, невтомного сподвижника на користь нашої дорогої матері України, да не знайшлось у Вас, здатного до цих речей - та дали убирати П. О. Куліша, нерідному батькові... Нап'яв на нього не по мірці шиту таку устелину, що зовсім-зовсім до нього не припада... Узька, не чумазна, корява, неохайна...

Що вже казати!... Не дав Бог удачі... Треба знати що кому личить... А то іменно напинати на тих - що не до речі...

Уже ім'я Куліша давно на скрижальх записано освіченими людьми, стосовно до його величавої постанови; а то тиснуть його і так і так, у чужу шкуру буденну... «Гай, гай! да ще і зелений... бідна наша Україна! завжди гинула і буде гинути через незгоди, сварки, сперечання, зависть... Було ж так оповіщено і Куліш умів при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що дозволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета. Є якийсь своєрідний тихий пафос, якийсь розмірений, широкий подих у власних творах і перекладах цього автора, щось, мов широкі могутні руки великого корабля на великій річці».

Бідна наша Україна, гинула і буде гинути через зависть, незгоди, сварки, сперечання. Уже 9-ть років пройшло як не стало життя діяча України П. О. Куліша: котрий заложив красугольний камінь України - переложив Біблію для народу і ім'я його і при воронячих поглядах, і при заздності, невдячності, і то не забудьте. Він розкладав вогні по шляхах України і Галичину роздимав - сіяв слово - сіяв гроші і кобзарям самим найвидатнішим давав гроші, щоб учили хлоп'ят хорошим думам. Учив, просвіщав менших своїх братів. А брати гроші - на свої кишені побивали да никали по театрах, по цукернях - по бесідах, мала послуга для освіти менших братів. От з того часу як не стало П. О. Куліша, ніхто Біблії не переложив. Усе за нікольством, бо його треба плямити... Не можна всім засліпити очі! Жаль! Марне час тратять... з-під такого пера не такі б речі повинні виринати; а осяїні - на зразок людям: - а то нічим і блиснути нам перед Європою. Свої ще молоді письменники у пір'ячко не вбилися. Ще весна прорості не дала. А хоч і дасть, то хто ж те русло їм указував. Пробив їм своїм пером і за вагання і в фортеці пересиджував!... Пора схаменуться! І гарно простежити життя Куліша... Починаючи з нашого першого письменника-передовика Котляревського - такого діяча, такого самоотверженого і не було ще, хіба з молодого покоління хто проявиться: як гарно совісливо, проштудує гарне, непідвласне, самоутвержене його життя. Молилась і молюся йому, як дружина його і як гаряча українка...любляча свою матір - Україну, котра не забуде його рис святих, сльозами политих...

Бажаю Вам всього найкращого - поспіху в Ваших корисних працях для освіти свого наростаючого покоління.

З великим поважанням і прихильністю

А. Куліш

1906 р. 12 березня

P.S. Ще тільки зостався недрукований «Дон Жуан» Лорда Байрона і «Вільгельм Тель» Шиллера, где Вашої ласки - нових турбот.

№ 16

1906, травня 21. -с. Кинашівка на Чернігівщині.

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Дуже не хотіла Вас турбувати, під цей час трудний, гарячий, знаючи що такі діячі ідейні, освічені і невтомні зовсім утонули в історичній праці прошлого і пришлого, і часу не маєте вільного... Да не можна далі терпіти.

Я прохала д. Гнатюка повернути всі мої, вислані в редакцію «Літ[ературно]-Н[аукового] Вісника», рукописи - так як вони невідходячі на питання цього часу, або так чомусь не друкуються, а збутись я їх не хочу, уже тому що я може їх не рік писала, а інші і чужі посилала; за що можу перед родиною і відповідати. Тоді д. Гнатюка не було, як я їх висилала, то на редакцію, то на Ваше ім'я, а виписуючи «Лі[тературно] - Нау[ковий] Вісник», завжди два рублі більше прикладала замість 8 р. 10 р. Кажучи, що може яку книжечку мені доведеться вислати, або невідходячі мої і чужі рукописи повернути.

Опис моїм рукописам:

1. «Майорівна», 2. «Горе нам безперим», 3. «Зів'яла квітка», 4. «Поема д. Власенкової», 5. «Перший усміх», 6. «Бабусині мрії», 7. «Злоба дня», 8. «Багата і бідна кума» і ще якесь оповідання. І це все посилала по просьбі до д. Гнатюка; чи не підійде, щоб по густу для Вашого ювілею, може призначите гідним. Для Котляревського вибрали підходяще. А Вам я не знаю, чи уподобали що чи ні.

Тепер прошу покорнійше все мені вернути якнайскоріше. Д. Гнатюк уже, мабуть, у дорозі. Да це все однаково. Редакція одне одно відповідає.

З великим поважанням

А. Куліш.

P.S. Як би мала подвійний рукопис, то і не турбувала б - да наслідники ж Власенкової запитали чи скоро надрукується... і «Україну» я посилала також. Але ту бажаю згодом друкувати - вона нехай остається.

Тепер найбільше відповідне часу - друкують. Але ж весілля-кохання-змагання, хрестини, так і гудуть... ідуть своїм робом окола і горілку страшенно п'ють, усе так як і було, і не чути того, що в Государственной Думе робиться. Тільки в часописі прочитаємо... а то річ про картоплю, про поденщиці, що трудно здобути: що льон пора сіяти - що на призов скоро йти і про змагання. Що сусід - рік як збудував собі хату і уже вдруге переносить її з місця на місце. Не купи хату, а сусіда!... А в літературі зовсім одсахнулись від звичаїв народних. Дак я ще прошу Вас, вельмишановний Добродію, мені посунути моє прохання.

1906 р. 21 травня

Я уже живу знов у Черніг[івській] губ[ернії], у селі Кинашовка, в будиночку П. А. Куліша. В музеї імені М. М. Кочубея

№ 17

1907, квітня 3. - с. Оржиця на Лубенщині.

Високоповажний Добродію
Михайло Сергійовичу!

Можна Вас поздравити з доброю нагодою думки, що Ви нахилились прибути з своєю високою метою у центр нашого серця освіти - Києва, що і колись так яскраво жеврів, і прилучити всі сили свого світогляду, до гурту нашої рідної України і культурного розвитку освіти.

Може русло, з'єднавшись і додавши потужної снаги прочиститься, візьме новий напрям течії, без сперечання прошлого.

Діячі освіти самохить, безнадійно, невсипуще несли на собі без допомоги десятки літ всі тягарі цензурні і блуди темних людей невдячних і наша Україна з новим відродженням, употужившись новим розвієм, піде широко, могутче розпустивши по волі крила, по своїй возлюбленій - так давно заслуженій України

Віщуванням новим

Серце моє б'ється,

Через краси із серця

Рідне слово ллється...

От того-то Куліш «рано встав» і працював так невтомно, один на ниві України затужавленої, вбачаючи мало працівників, і доживавсь - таки діячів, і серце його не обмануло... Полегшало і в цензурі, і в школах: уже Міністр розіслав і циркуляр - дозвіл вільно провадити мову нашу в Гімназіях і школах.

Прокиньтесь, вставайте

Старі й малі

От настав час веселої діяльності, не так як колись, під гнітом утисків...

Ви прилинули впору, з прапором світла і науки і гарячої праці. І допоможе Вам Господь озорити нашу Україну, і показати її перед світом - ті квіти поетичного

світла - розуму нашого народу, що так довго був в знеможі затхлої скорботи.

З високим поважанням

А. Куліш

P.S. Покорнійша просьба до Вас. Посилаю «Епізод» Х. С. коли стосується з поглядом чуття Вашого журналу, то прошу покорнійше, прихилить як і колись - на сторінки його. А як ні - то прикладаю марки і прошу вернути по змозі негайно.

Тепер важко втрапити на сучасну течію душевного трагізму. Буденне життя все йде ще своєю дорогою, в народі мало освіченою.

Коли що викине і редакції що буде не в тон, то буду вдячна за повернення.

А моїх оповідань у Львові кілька загинуло. Мені шкода і дуже совісно перед наслідниками п. Власенкової, та поеми, та ще й переписані рукою моєї дружини, що було мені так дорого, і чернової нема. Я думаю, що між паперами колись знайдеться.

Оржица. Полт[авской] губ[ернии].

Александра Михайловна Кулиш

№ 18

1907, квітня 29.

Христос Воскрес,

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Віншую Вас з Великим празником Святого Воскресіння. Уявляю собі як воно було торжественно у славному нашому городі Києві.

Поки мій лист дійде до Вас, то і дідів наших одпоминають, може і вони там нетерпляче ждуть ясної години для нашої нещасливої України, ще з предків наших... Писали, що нова Звезда проявилась, то може вона предвісниця щастя нашої будущини - України. Не мені уже її дождити. Рідної мови ж то за скільки десятків літ зворушити не можна, нема відгуку...

Я дуже сумувала, як одного часу приїхало 7 осіб на могилу дружини моєї і я ні одного слова не почула по-українськи... І взяв мене невимовний жаль і скорбота велика, і я ось написала маленькі вірші. Коли стосуються до Ваших думок, то прошу і надрукувати

Розчарування

На спомин Кулішеві

Де не йду - з тобою я

Скрізь зійдусь,

Де схилюсь - сльозами вся Обіллюсь:

На що було думоньки Турбувать,

До Вкраїни серденько

Прихилять?...

Як струмочка кипучого

Не впиню,

Так і души полум'я

Не згашу.

Біжать мої думоньки,

Як струмок,

Завмирає серденько

Від слізок.

Не боліло серденько

В сліпоті,

Нило воно, німуючи,

У гурті,

Бо в своєму першому

Всім житті,

Я ходила мовби-то

В дрімоті.

А ти в мене полум'я

Удихнув

І цим сонне серденько

Сполохнув.
Стало воно битися,
Завмирать,
По Україні тяженько
Упадуть.
Що над нею рідною,
-Світ малий,
А людей прихильних їй,
-Світ пустий...
На що ж було думоньки
Турбувать
На що було серденько
Дратувать?
Не боліло темнеє
В сліпоті,
Йшло собі, німуючи,
У гурті.
Краще ж було серденько,
Тобі спать,
Ніж чуття високії
Розгорать!...

Х. С.

Прошу Вас покорнійше вернуть моє оповідання «Епізод», коли воно для Вас не підходяще. Я їду 1-го травня у Черніг[івську] губ[ернію]. Тепер дуже бажають звичайних оповідань для народу. Одна дівчина писала мені, що багато виточила сліз, читавши мої оповідання. А священник одне моє оповід[ання] переложив віршами.

Бажаю Вам всього найкращого і поспіху в Ваших працях
З повним поважанням
А. Куліш.

№ 19

8 травня 1907.- с. Кинашівка під Борзною.

Високоповажний Добродію
Михайло Сергійовичу!

Тільки що відібрала лист від д. Каманина, котрий мене оповістив, що Ви у Львові живете. Треба було б про це надрукувати. А я послала до Вас два листи в редакцію «Літературно-Наукового Вісника» у Київ, і рукопис «Епізод»(*) Х. С. з приложенням марок: як не уподобає його надрукувати, і також 30 к на переміну адреси. Бо я уже в с. Кинашовці, Борзна. Черн[иговской] губ[ернии] Алекс[андре] Мих[айловне] Куліш.

Покорнійше прошу не гаючись сповнити мою просьбу. Конче треба знати результат: і то третій лист пишу.

З повним поважанням і прихильністю до Вас
А. Куліш.
1907 р. 8-го травня
с. Кинашовка
(*) Не знаю як по-українськи.

№ 20

1907, травня 20. -С. Кинашівка під Борзною.

Куліш А.
1907 р. травня 20
с. Кинашовка
Високоповажний Добродію
Михайло Сергійовичу!

Дякую за відповідь. Тоді, здається, був час лагідний до розмови - щоденного життя, як Г. Барвінок послала свою рукопись, а тепер знов хвиля нервова, гаряча захвильована...

Вибачайте, що зворушила членів Вашої редакції. Прошу вернути рукопись: марки прикладаю на пересилку.

Тепер в напрям сучасної течії стезі - не всяк втрапить.
Всього найкращого Вам бажаю
З високим поважанням до Вас остаюсь
А. Куліш

№ 21

1907, серпня 16. - с. Заріг під Оржицею на Лубенщині.

Мій адрес:

Оржица Полт[авской] губ[ернии]

Александра Мих[айловна]

Куліш

1907 р. 16 серпня

Заріг

Високоповажний Добродію

Михайло Сергійовичу!

Не здивуйте, що знов втручаюсь до Вас. Це не нова стежка.

Може я потраплю на бажану течію, і що-небудь вдасться мені написати підходяще теперішньому настрою життя. Це ж не худо, що я пробую пройти на інший шлях, коли цей незручний - не своєчасний. Як не впадобасте те, що я Вам посилаю, то прошу, покірніше, звернути. Це мене не образить і немає у мене заздрості на інших, як вони свої, високого напряму оповідання містять в журналах, аби торили нашу українську доріжку. Звісно, і мені б хотілося їти поруч, так як мої оповідання, було, перше друкує «Літ[ературно]-Наук[овий] Вісник» і не одне «з народних уст» і колядки, і нариси, і віншування нашим ювілянтам в Америку посилали - в часопис «Свобода» - частенько...

Прошу звернути Ваш погляд на цю рукопись, як не признаєте стосовною до нової течії життя, то прошу її вернути, то гарно, чітко, буйніше перепишу і вишлю на часопис. У нас це питання дуже важне і високе - гріховно лежить на народі, а більше на вихованих людях. О, я багато знаю зажерливих синів, що з батьків навивались цілий вік... Змолоду батьки їм дбали і тепер ще напрошують їм, тьопачись села-хліба - в чому вони не нуждаются. А як ховать батька, то і поминок справить скупляться. Хоч і не схочете в моїм дусі тепер друкувати, а я все-таки буду учитись писати новою течією життя, хоч і лежатиме. Девіз Куліша: «Культурі служімо», бо дружина мені наказала завжди писати, «Нести хоч одну цеглину на храм Божий», незважаючи на те, що хто підійме і 5-ть. «Із цих малих речей і воздвижується храм України». Він, переложивши Біблію - уже положив краєугольний камінь на храм Божий - на Україні. Свої майстри, - не випикуємо з Курська, або з Москви.

Я не в претензії, якщо і позатираєте. Але це кричуще у нас питання: іноді двадцятилітній хлопець і тягається, вправно старців водить, бо не годен і ціпом ударить. А у їх усе йде як музика. Є і правило на це.

Бажаю Вам здоров'я і поспіху в ділах Ваших

З повним поважанням

А. Куліш

Жалкую дуже, що і досі Ваше бажання і моє не сповнились. «Вільгельм Тель» і «Дон Жуан» не надруковані. Уже пройшов довгий час. Пора б і мені примірників вислати.

№ 22

1908, лютого 12. -с. Оржиця на Лубенщині.

1908г. Февраль 12-го

Милостивый Государь

Михаил Сергеевич!

Мне не хотелось бы Вас беспокоить напоминанием, но иначе нельзя выйти из моего положения странного, щекотливого и унижения моего бессилия.

Со мной «Спілка» львовская, в которой Вы находитесь Головой, до сих пор еще не уплатила (столько лет) долгу за перевод шекспировых драм моего мужа

П. О. Кулиша, а торгует между тем, столько лет, не только за границей, но и в России, теперь не объявляя даже имени переводчика П.О.Кулиша! Других переводчиков имена выставлены, а Кулиша игнорируют.

Я уже другой каталог получаю, мне кажется, как вышла первая драма с печати, так бы и следовало меня удовлетворить, а драма передана так странно г. Евг[ением] Константиновичем Тимченком без моего на то согласия. Когда я упрекнула его в этом, он оправдывался тем, что он был только уполномоченным.

Вы прежде были так добры к моему нелёгкому положению, относились сочувственно, напечатали еще драму и прислали мне один экземпляр, обещая еще и остальные две драмы напечатать, которые и теперь у меня находятся ненапечатанные.

Драмы перевода Кулиша красуются во Львове в шекспировском книжном магазине, а мне столько лет ничего не присылают.

Я поневоле согласилась на такие ничтожные условия дать мне хотя бы по 20-ти экземпляров каждого издания шекспировых драм перевода П.О.Кулиша; так невыгодно распорядились Кулишевым имуществом... и меня оставили до сих пор без удовлетворения.

Еще и другая к Вам покорнейшая просьба: возвратить мою рукопись «Воспоминания (самые верные) о Марке Вовчко», которую Вам вручили для Вашего журнала, с тем что если она для Вас годна, то пусть останется, но в посторонние руки, конечно, не давать и для критики, для изучения ею, тоже. Но Вы, не напечатав ее, печатали в «Просвіті»; так же г. Черняховская и г. Гринченко даже ссылаются на некоторые факты из копии Ганны Барвинок, сообщенных «Воспоминаний»; и вычерпав все из нового русла, даже скорлупы из выеденного яйца не вернули мне...

Поймите, что для Ганы Барвинок это обидно и унижительно

С уважением к Вам

А. Кулиш

Адрес мой:

Оржица Полт[авской] губ[ернии]

Александра Михайловна Кулиш

№ 23

1908, березня 20.

Милостивый Государь

Михаил Сергеевич!

Горестно подумать «як наша піч пече». «Гріхи наші»!

Прошло уже почти полгода, как Вам передал так доверчиво г. Шраг мою рукопись «Воспоминания о Марко Вовчко»; я же Вам писала как и прежде во Львов, что если рукопись вам не понравится, то прошу возвратить ее обратно. И в этом обиды быть не могло. Но здесь Вы и публично читали сами, и давали другим читать публично, так что уже и восстановился и взгляд на мою рукопись, и г. Гринченко делал ссылки на факты из моей рукописи (Ганны Барвинок). Теперь Вы ее до сих пор (выеденного яйца) не возвращаете, и общение, посредством письма Вашего секретаря от Вашего же имени, которое Вы великодушно подписали - прислать рукопись мою «Вовчка», и до сих пор я ее не получила. Так же прошу прислать и перевод П.А.Кулиша шекспировых произведений. Долг нравственный и гражданский уплатить мне немедленно.

Вы приняли чужую собственность, мною наследованную, после смерти моего мужа П.А.Кулиша, без моего согласия, без моей подписи... Их схватили и доставили Вам.

Списывались ли Вы с подателем их - я этого не знаю. Но я тот час, узнавши об этом преступлении «Наші гріхи» написала, что они даже не для Галиции писаны, а прежде всего для Украины. Но как у нас был террор в России, цензура не позволяла, кажется и мыслить тогда по-украински, то я уже и решила этот вопрос - и там напечатать: но с условием прислать мне гонорар - не в виде денег, а по 20-ти экземпляров каждой шекспировской драмы перевода П.А.Кулиша - мужа моего, а в случае моей смерти, то - переслать моим наследникам. А г. Тымченку написала горячий укор, о том как он дерзнул без моей подписи распорядиться моим наследством!..

Он потом оправдывался, что его уполномочили.

Но уполномоченный должен смотреть на подпись владетеля.

Это совсем выходит не шутка!

И я теряю терпение. И сожалею о нашей «бідолашній Україні», що її відкрито позорять перед світом її гріхи.

Чего мы так плачемся над действиями «Порт-Артура»?! и не видим, что Украина без пулеметов и винтовок, кораблекрушений и потери крепости - славы империи, наша слава, коль не слава Украины, наших деятелей добрых, не бравых. От и вставай для таких рано, что темно еще на дворе. Прощай. Поспешите шекспировые драмы перевода П.А.Кулиша, сделать распоряжение г. Степаненко, чтобы он их выслал мне по 20-ти экземпляров, или же передал г. Каманину на время. Я скоро буду иметь случай их забрать к себе. А то торгуют собственностью П.А.Кулиша и имени его не вставляют, как переводчика шекспировых драм. И долгу не платят... Бог же защитник угнетенных!..

Страшно пала родная моя Украина!

Бог же защитник вдовы острожилей (?) Кулиша... Когда они сами так поступают, а народное правило святое: «Не обижать, а помогать вдовам». Идучи мимо ворот ее, должно хоть палочку в ее двор бросить, если другим чем помочь не может. А тут и собственность захватывают, и лишают ее юридических прав.

А сам Бог как печется о вдове!

«Ще вдовиченька не дійшла,

В неї пшениченька зійшла,

Ще удовонька не сіла,

А пшениченька поспіла.

От де наші гріхи»

С уважением

А. Кулиш

1908 г. 20-го марта.

№ 24

1908, квітня 24.

Кулиш А.

Милостивый Государь

Михаил Сергеевич!

Очень благодарна Вам за возвращение моей рукописи «Вспоминании» про Марка Вовчка, и даже исправленных, за что всегда признательна.

Восьмимесячная медлительность возвращения рукописи была очень томительна. Эта млявость, хроничная болезнь, так сродственна нашей нации, наболевшая уже глубоко и внедряется в наше сердце. Точно пазуры впиваются в наше сердце...

Теперь еще прошу покорнейше поспешить мне выслать до 5-го апреля долг 20 экземпляров «Марусі Богуславки», условие Вы делали с г. Пулюем, по моему поручению, и по 20 экз. каждой драмы перевода Кулиша шекспировых драм. Это условие я сама с Вами заключала. С 5-го мая я буду в Черниговской губ. в Борзне.

С уважением

А. Кулиш

1908г. 24 апреля.

№ 25

1908, липня 20.

Милостивый Государь

Михаил Сергеевич!

Я получила из агентства Юго-западных казен[ных] железных дорог при Радзивиловской таможене известие, что находится там ящик на русинском книг весом в 3 кг 2 ар(?) и пошлины за эти книги причитается 51 р. 85 к. акциденции, а с пошлинными 57 р. 96 к., что я должна выслать по требованию Агентства: Я же агентству заявила: что этой суммы денег и никакой другой я платить не намерена и не обязана: все расходы должны быть уплочены отправителем.

Я же и писала об этом г. Гнатиюку, как он с этим предложением ко мне обращался. Известно, что мы погорели и о том, что я имела, я все отдала на издания произведений П.А.Кулиша.

И что напугана ворона и имя боится.
С уважением
А. Кулиш
И это не мое дело
1908г. 20 июня.

№ 26

1908, серпня 4. - с. Кинашівка.

Милостивый Государь
Михаил Сергеевич!

Прошло так много времени с тех пор, как я извещала Вас, что Агентство ко мне обратилось о том, что книги перевезли и чтобы я их приняла. Но я отвечала что это не мое дело оплачивать в таможенно. Так же известила Вас и г. Гнатыюка. Но книги еще и до сих пор не имею. Уже 12 год пошел со смерти моего мужа. Хотелось бы закончить это дело. Также по условию с г. Пулюем, мне должны выслать и 20-ть экз. «Маруси Богуславки».

С уважением к Вам
А. Кулиш
1908 г. 4-го серпня
с. Кинашевка, музей

№ 27

1909, грудня 23. - Лист до М.С. Грушевського(?).

1909 р. 23-го грудня
Високоповажний Добродію
Михайло Сергійовичу!

Вам «На чужом піру похмілля»... «Так наша піч пече». Як не знавши, брать чужу спадщину, викрадені з вітрини рукописи 13 драм Шекспіра і оригінальний твір «Марусі Богуславки»!! Що ще й ніде не був надрукований!.. Хіба Куліш був безрідний, та і тепер у мене і сестри і небоги, роду повно... А може я ще кому і завіщала мужика бідного безграмотного, та й то знають, щоб чужого не займать. Як же не поспитать! А як же п. Кулішева про це думає?.. І захватили ледь не все майно.

Дуже чудно розсеуждає д. Гнатыюк, з котрим я в хороших стосунках була, і листувалася. А тепер він таки опам'ятався і признає мене за спадкоємицю Куліша, і посилає за шулушайками, виївши яечки, до Тимченка, то що б ще я і за пересилку заплатила; а хто ж за викрадення цього всього з вітрини мені заплатить? Виїли яечко, та ще й бадьоряться! Ще й я за шкаралющи через десять літ повинна старістю платить... «За мое жито мене ще й побито»... Стара пісня... Які закони погані в Галичині... А краше нехай 1000 за «Марусю Богуславку» і за 13 драм присилає Грушевський, бо тоді в газетах і об'являть не буду. Ще Грушевський - хоче мене поблагати, щоб я оголоски не робила, що нас обобрали з вітрини... Ми щодня читаємо оголоски, а це для честі України треба оголошувать, що б ще і вдруге рука не простяглась красти. Я Вам послала «Гамлета». Можу і «Міра-за-міру» от і порівняйте як у «Гамлеті» д-р Франко вірно зобразив Куліша, котрого Грушевський так боїться, щоб я його честі слави не пошкодила і потім «Міра-за-міру». От «ради честі і поваги своєї і Куліша». Він за цього трудовика дорогого, мовляв Грушевський слова доброго не сказав і не написав, а вже от і 4-ий т[о]. зараз вийде. Писав О. Грушевський гарно, а сей ніколи і після смерті не написав правди, а на спадщину так очі і заіскрились, і мене таки землячки не забули і гроші присилали і поминали гарно. А Грушевський і тоді, і тепер мовчить. Нехай шле 1000 за Марусю і за драми. А те, що прошу ласки грошей зібрать - грошей, щоб кінчить видання. Герострати постарались; чим же прославиться Україна, хіба лайками, та ще Грушевський вісім місяців мій рукопис продержав та читав, не надрукувавши у «Просвіті», не попитавшись у мене на те дозволу і давав іншим читать із мого ненадрукованого рукопису п. Старицької, а потім і д. Грінченко посилався на нього. І продержавши і висмоктавши в силу, ледве добились, щоб вернув. А спасибі Пчілка надрукувала, і те разом, що Маркович, її чоловік, дякує Куліша, що виправляв її рукописи. «Як треба - то і до Києва», от і Шевченку ніхто не запоміг нічим. Невиправляв, і на Урал 12 літ грошей не посилав... Так то на

світі..., а прославитись усяке хоче хоч лайкою, хоч із вітрини позбиравши мою спадщину. А «Громадський робітник» усюди себе постилав під ноги. Аби скарби нашої України росли - а вони кишені свої набивали. Нехай грошей висилають. Хай Гнатюк виколупаним ячком сам годується, а то ще мене старістю посилає.

Сердешне Вам дякую:

О друзі! о борці за істину святую!

Почуйте голос мій із-под землі сирої:

Я вашу чистоту і духа правоту*

Приношу як трофей, у пантеон героїв.

Куліш.

Я не буду жалкувати, хоч би цей лист послали чи Гнатюку, до котрого мені діла нема, а чи Грушевському. То він отримав без моєї заяви - мою спадщину.

З високим поважанням до Вас і прихильністю

А. Куліш

Поки Грушевський не перейшов у Київ зі своїм Вісником, то всяку дрібноту мою друкував, а тепер знущається і майно моє забирає. Нехай гроші Борзні висилає. Чи не оглянуться той із золота нації, котрому Куліш ще комусь і другому по 300 р. давав, щоб тільки всячину про інтереси України записували.

А про те, що я писала, про мої мрії не думайте, це тільки мрії. Ця думка мене живить. За шулушайками то й можна, а до діла, то у нас і снаги нема... «Куй железо пока горячо.»

Про те, що Куліш на свої гроші видав твори Квітки-Основ'яненка, ніде і не пом'янули, і ще Потєбня. А скільки Куліш на олтар своєї України приніс праць, і за це і на кусок хліба опісля пожеару не подали. А Ви всюди були присутні.

* Серце чисто созижда во мне, Боже, и дух прав обнови во утробы

Псалом 2,12.

№ 28

1908 р. (?)

Милостивый Государь

Михаил Сергеевич!

Когда веяло на меня, южным легким дуновением ветерка запахом южных цветов, и согревало меня лучами южного солнца, то невольно и моя удрученная горем душа, под этим наитием распалась соответственно чувством этого опала, наших культурных отношений - надежд на обогащение всходов. А когда завеели метели, вьюги, и слышался неприязненный свист и медленный темп поезда, то душа стала сообщаться с этим новым созвучием течения и терять этот отрадный след нашей долгой переписки...

Прежде и мои малоценные «Оповідання» постоянно печатались даже без изъятия и одного из них - даже послано было в Америку и помещено в газету «Свобода».

Прибытие же г. Грушевского в Россию меня так обрадовало, что зацветет наша литература более радужным цветом и более широким притоком сил литературных, и написала к нему приветствие. Но он мне уже не отвечал. Новая Эра, новые отношения увлекли его...

Что касается шекспировых драм, перевода П.А.Кулиша, то прежде всего желаю, чтобы имя Кулиша всегда было подписано, как и других писателей.

Он был человек с самостоятельным взглядом и нигде не стыдился своего Я. А если безразличные люди и осуждали его, то пусть своим Я гнушаются.

А он все шел своей избранной тернистой дорогой, и под словесными пулеметами некоторых злостных языков.

Драмы перевода П. А. Кулиша отвезены в редакцию «Літературно-Наукового Вісника» и вручены г. Грушевскому без моей подписи и моего согласия. А после смерти моего мужа Я наследница. Но для них этого и не нужно было, и тот кто их привез не находил это нужным касательно Кулишей - наших то законов доискиваться...

Но наследница - то есть я, узнавши об этом, страшно взволновались - огорчились и написали письмо к г. Тимченко с упреком, как он осмелился

дерзнуть сделать такой незаконный поступок?! Но он ей отвечал, что он уполномоченный только - но я, бросив всю эту безобразную проделку пишу г. Грушевскому, что хотя Кулиш для Украины работал исключительно, но как у нас цензура в России не возможная, то хотя незаконно поступили, без моего позволения, без моей подписи - то я мирюсь на том, чтобы прислали мне каждой изданной драмы перевода Кулиша - по 20 экземпляров. Жду, жду их, и до сих пор нет, ни гонорара, и это меня утомляет, постоянно упоминать о долге в таком бесправном деле.

А сами торгуют и без подписи имени Кулиша и в России и без документа подписи моей, и фонд и труды автора все великодушно жертвует кто-то, без подписи наследницы. Какое величие! какое самоутверждение!.. и какая добродетель принять все беспрекословно, без законной подписи имени наследницы!!...

Право... живя долго, я таких великодушных людей в жизни своей еще и не встречала, и таких наивных и уверенных в своей правоте... Прошу вернуть Марке Вовчко и также долг за перевод Шекспира.

С уважением,

А. Кулиш

[P.S.] Я «Спілки» не знала и к ней обращаться не буду. Меня и так все это тяготит, и столько лет прошу это все выполнить

* * *

Додатки:

№ 1

1897, лютий. - Лист В.М.Білозерського до М.С.Грушевського.

Г. Профессору Львовского Университета, Михайлу Грушевскому
2 февраля ст. стили скончался у себя на хуторе близ г. Борзны Черниговск[ой] губ[ернии] писатель нашей национальности Пантелеймон Александрович Кулиш. К сожалению и стыду моему, я так мало владею своим родным языком, что не решаюсь даже написать на нем и этого извещения.

В.Билозерский

Пишу на простой бумаге по традиции дома Кулиша.

(Центральний державний історичний архів України в місті Києві. - Ф. 1235. - Опис 1. - № 871. Автограф).

Коментарі:

№ 1

Барвінський Олександр (1847-1926) - український політичний і громадський діяч, історик та педагог. Голова львівської Громади, співзасновник журналу «Правда» та газети «Діло».

№ 2

Павлик Михайло (1853-1915) - громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. Спільно із Франком видавав журнал «Громадський друг» (1878), альманахи «Дзвін» і «Молот». Рятуючись від ув'язнення, 1879 року виїхав до Женеви, де разом з Драгомановим до 1882 видавав журнал «Громада». Разом із Франком був засновником Української радикальної партії.

Забіла Надія Михайлівна (1826-після 1903)- сестра Василя Білозерського та Ганни Барвінок. Її дочка (Н.Кибальчич) залишила спогади про листування Н. Забіли з Тарасом Шевченком.

№ 3

Тимченко Євген Костянтинович (1866-1948) - український вчений-мовознавець, історик української мови, діалектолог, лексикограф, педагог, перекладач. Член київської Старої Громади, Українського наукового товариства у Києві, дійсний член НТШ (з 1914). Покупец садиби Кулішів в с. Мотронівка.

№ 4

Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) - видатний український композитор, етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч. Активний член київської Громади. Організатор щорічних шевченківських концертів. 1908-1912 - голова ради правління «Українського Клубу».

№ 7

Бодянський Осип (1808-1879) - видатний український славіст, історик, археограф, етнограф, поет, професор Московського університету, редактор «Чтений в обществе истории и древностей российских».

Юзефович Михайло Володимирович (1802-1889) - родич В.Тарновського-старшого, член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, автор доносу про існування в Києві «Кирило-Мефодіївського товариства».

Тарновський Василь Васильович (1810-1866) - український громадський і культурно-освітній діяч, меценат, вчився разом з М.В.Гоголем у ніжинському лицейі і дружив з ним. По смерті дядька у 1853 р. отримав села Потік та Качанівку, де гостювало чимало видатних особистостей, в т.ч. й П.Куліш і В.Білозерський. За сприяння В.Тарновського-старшого було видано історичну повість П.Куліша «Чорна рада».

Галаган Григорій Павлович (1819-1888) - відомий український громадський діяч, меценат. Був особисто знайомий і листувався із Т.Шевченком, М.Максимовичем, П.Кулішем, В.Антоновичем. Ініціатор відкриття багатьох шкіл та гімназій, шанувальник української мови та мистецтва.

№ 8

Кочубей Михайло Миколайович (1863-?) - предводитель борзнянського повітового дворянства. Перевіз на свою садибу в с. Кинашівку будинок Кулішів з Мотронівки, відремонтував його і в 1907 році відкрив музей.

№ 14

Кобринська Наталія (1851-1920) - письменниця й громадська діячка, піонерка українського жіночого руху в Галичині. В 1884 р. організувала «Товариство руських Женщин у Станіславові», ініціатор створення справи дитячих садків.

№ 16

«пришлого». Тут - майбутнього.

№ 22

Грінченко Борис Дмитрович (1863-1910) - видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, вчений-мовознавець і педагог. Організатор видання українською мовою багатьох відомих світових літературних шедеврів, один з лідерів Української демократичної партії, творець ряду українських підручників, літературний критик.

№ 23

Шраг Ілля Людвигович (1847-1919) - депутат I Державної думи, член Української Центральної Ради, адвокат, громадський і політичний діяч Чернігівщини. Очолював Українську парламентську громаду, яка у Державній думі домагалася української національної автономії.

РОЗВІДКИ

Георгій Папакін

●

ГОСПОДАРСЬКА, ГРОМАДСЬКА ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДУ СКОРОПАДСЬКИХ У ДОКУМЕНТАХ ФАМІЛЬНОГО АРХІВУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)

Фамільний архів Скоропадських, який на початок ХХ ст. був одним із значних зібрань історичних та поточних документів серед багатьох інших приватних архівів відомих лівобережних родів української еліти, на жаль, досі не досліджений належним чином. У його документах відбилася та визначна роль у суспільному, політичному, громадському й економічному житті колишньої Гетьманщини, яку впевнено відігравали деякі роди історичної шляхти ще і на початку ХХ ст. Завданням нашої розвідки є показати господарську, громадську та благодійницьку діяльність останніх представників роду Скоропадських, як вона відбилася в фамільній документальній збірці. Слід зауважити, що різного роду папери, в яких віддзеркалилася ця діяльність, становили один з основних видів документів фамільного архіву Скоропадських. За нашими приблизними підрахунками, це більше половини всіх архівалій фамільного архіву, які розповідають про самого гетьмана Павла Скоропадського та його родину. Саме йому довелося зайнятися піднесенням маєтків, підупалих після непродуманих господарських експериментів батька, та продовжити вдалу економічну діяльність діда.

Але насамперед необхідно зробити застереження щодо загального майнового стану родини. Досі поширений міф про надзвичайне земельне багатство нащадків Петра Скоропадського, зокрема майбутнього гетьмана. Деякі мемуаристи навіть стверджували, що «по данным компетентных лиц, Скоропадские были третьими богачами в Российской империи», а Павлу Скоропадському «досталось такое состояние, которое обеспечивало царский образ жизни». Полягало воно «в сотнях тысяч десятин земли в разных частях России, в городских недвижимостях, в акциях различных предприятий и в свободой наличности в русских и иностранных банках»¹. Однак жодного документального підтвердження така думка не знаходить. За радянських часів для доведення великої земельної власності гетьмана зазвичай використовували відомості про сумарні володіння всього роду Скоропадських. Оскільки на початок ХХ ст. існувало не менше двадцяти представників роду, то такий підрахунок у підсумку давав справді вражаючу кількість тисяч десятин, що була у розпорядженні всього роду, але до яких родина Павла Скоропадського не мала жодного відношення.

Після смерті батька майбутнього гетьмана, розраховуючись з його боргами, родина втратила значну кількість маєтків та земель. Серед них можна назвати: Кальжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії, Духновичі, Дідове,

Мишківка, Картушин та Брезгунівка Стародубського повіту Чернігівської губернії, Сафронівка Путівльського повіту Чернігівської губернії тощо. З 1890-х в Україні родині майбутнього гетьмана належали Дунаєцький (с. Дунаєць, слобода Дунайська, села Гирин, Уланів та Княжичі), Кубарівський (хут. Кубарово), Полошківський (села Полошки та Обложки) в Глухівському повіті Чернігівської губернії, та Тростянецький маєтки (хут. Тростянець), а також Ярошівська економія в Прилуцькому повіті Полтавської губернії². Станом на 1899 р., у Тростянці, Дунайці та Кубарові нараховувалося 7.856 дес. землі, оцінених разом з усім інвентарем у 1.406.894 руб.³ Як бачимо, розміри земельних володінь не були маленькими, але їм далеко до «сотен тисяч десятин», і немає підстав стверджувати, що Скоропадські були найзаможнішими навіть у межах Чернігівської губернії. Підрахунки Г.Милорадовича, який у додатку до родовідної дворянської книги Чернігівської губернії наводив список 142 найбільших спадкових землевласників губернії, достеменно свідчать про це. Першими серед них називалися прізвища М.М.Неплюєва, М.А.Терещенка, О.А.Олсуф'єва, О.А.Постельнікової, В.А.Кочубея та ін., які володіли кількома десятками тисяч десятин землі.⁴ Скоропадські ж посідали скромні місця ближче до кінця цього списку. Після одруження Павла з Олександрою Дурново як посаг йому дісталися ще три маєтки в центральній Росії: Коврово-Зеняковське Семенівського повіту Нижегородської губернії, Пишуг-Никольське Ветлузького повіту Костромської губернії та Успенське Яранського повіту Вятської губернії. У нинішньому фамільному фонді присутні також документи про інші маєтки: Березківський, Васьківський, Григорівський, але вже в другій половині XIX ст. всі вони перейшли до інших власників. Історичні документи з контор цих маєтків за другу половину XVII - першу половину XIX ст. залишилися у фамільному архіві Скоропадських і нині складають найдавнішу частину родових архівалій: наприклад, у конторі Григорівського маєтку (села Григорівка, Голенка, Дептовка, Тиниця Конотопського повіту) найстаріші акти датовані 1679 р.⁵

Відродження добробуту родини почалося з оформлення в 1888 р., після смерті І.М.Скоропадського, опікування з боку М.Скоропадської та її швагра О.Олсуф'єва над усім фамільним майном, спадкоємцями якого стали малолітні діти Петра та Марії Михайло, Павло та Єлизавета. Спільні заходи обох опікунів дозволили вже за кілька років отримати позитивний грошовий баланс прибутків та витрат в Полошківському, Дунаєцькому та Кубарівському маєтках. Після досягнення старшим сином Михайлом повноліття (1892) формальна опіка матері закінчилася, але маєтки продовжували перебувати під спільним управлінням М.Скоропадської та її дітей (до смерті першої 1901 р.). Документи щодо такого управління маєтками відклалися не дуже значною кількістю архівалій фамільної збірки за 1888-1901 роки. Це не дає можливості детально прослідкувати всі аспекти господарської діяльності М. Скоропадської, але дозволяє скласти загальне уявлення про неї. Слід зазначити, що практично відсутні документи Ярошівської економії за весь період кінця XIX - початку XX ст. Серед представлених у фамільному фонді документів - звіти Полошківського, Дунаєцького та Кубарівського маєтків за 1888-1889, 1899-1900, Тростянецького за 1889, 1891-1893, а також Полошківського за 1887-1894, 1896-1900.

Останній з маєтків був особливим, оскільки саме тут знаходилися значні поклади порцелянової глини, вже згадані нами в розділі про Івана Скоропадського. Розроблення виявлених запасів почалося ще на початку XIX ст., а майже у промислових масштабах розгорнулося на початку 1820-х років. Тоді ця глина служила сировиною для виробів Волокитинської фабрики А.Міклашевського⁶. Проте на початку 1860-х років згадана фабрика припинила своє існування. Скоропадські почали шукати інших шляхів реалізації покладів сировини, вирішивши самостійно розпочати промислову переробку глини. Перший проект будівництва власного заводу належав ще І. Скоропадському й датований 1880 р.⁷, але на той час план залишився тільки на папері. Лише 1894 р., вже зовсім за

інших умов, розпочалося будівництво Полошківського заводу глиняних виробів⁸.

Справжню промислову розробку власних покладів глини та орендованих у сусідів, полошківських козаків та селян, започаткувала М. Скоропадська за активної участі молодшого сина. Павло 1892 р., ще перебуваючи в Пажеському корпусі, вперше розпочав переговори з провідним фабрикантом порцелянових виробів у Росії М.С.Кузнецовим, сподіваючись збувати йому полошківську глину у вигляді сировини. У листі до матері від 19 вересня 1892 р. 19-річний Павло наголошував, що був дуже обережним під час переговорів і «не дал ни малейшего понятия о количестве находящейся у нас глины, а также не намекнул о страстном желании нашем ее продать»⁹. Результат переговорів був позитивним, і вже восени відбувся продаж першої партії глини. Перебуваючи проїздом у Москві у вересні того ж року, Павло Скоропадський разом з дядьком О.Олсуф'євим та своїм управителем маєтків відвідав Кузнецова: «Дело уладилось как нельзя лучше: он дал мне письмо к своему поверенному в Петербурге, от которого я завтра получу деньги. Остальное он таким же образом передает Цехановичу»¹⁰. Обсяги продажу були досить значними - від 40 до 80 тис. пудів глини в перший рік. Таким чином, всесвітньо відома кузнецовська порцеляна вироблялася з полошківської глини, а поставляли її до Москви з чернігівського маєтку Скоропадських. Щорічні господарські угоди та листування родини Скоропадських з московським правлінням товариства порцелянових та фаянсових виробів М.С.Кузнецова та Петербурзьким порцеляновим заводом щодо продажу глини сконцентровані в окремій справі фамільного фонду¹¹.

Але продаж глини у вигляді сировини не дуже влаштував родину майбутнього гетьмана. Тому другого дихання набрала ідея її перероблення на місці. Оскільки можливостей розгорнути порцелянову фабрику на зразок колишньої Волокитинської в Скоропадських не було, виникла думка про виготовлення з глини вогнетривкої цегли. Вже навесні 1893 р., не дочекавшись офіційного завершення Пажеського корпусу, Павло поїхав до Великої Британії, де в місцевого фабриканта Гіббонса з м. Дадлі всебічно вивчав цей технологічний процес. У листі до матері від 14 квітня 1893 р. він писав про свої враження від англійських заводів, і зазначав: «На следующей неделе еду с Гиббонсом в Лондон и на другие заводы, а также на глиняные копи, для [вивчення. - Авт.] вопроса об огнеупорной глине»¹². Павло вирішив запросити через посередництво Гіббонса англійського фахівця Краффорда, якому доручити справу організації Полошківського цегляного заводу. Одночасно Павло встановив контакти з російським інженером Бровченком, характеризованим першим в листі до матері від 29 червня 1894 р. таким чином: «Этот человек состоит теперь управляющим завода огнеупорного кирпича для нужд Обуховскаго завода, он же построил все заводы Новгородской губернии, то есть и завод, о котором ты, вероятно, слышала, Вехтера, понятно, что его указания в этом деле для очень ценны»¹³. Консультації, надані таким знавцем недосвідченим фабрикантам Скоропадським, були дуже корисними, оскільки англієць чомусь запізнався з приїздом. Влітку 1894 р. він ще не прибув, і Павло заспокоював матір: «Опоздание англ[ичанина] дело не испортит, наоборот, это заставило нас глубже вникнуть в дело и сделать много полезных знакомств, например, с Бровченко...»¹⁴. Будівництво цегляного заводу в Полошках розгорнулося в другій половині 1894 - першій половині 1895 років. Про це свідчить звіт каси Полошківського маєтку щодо витрат на будівництво за серпень-жовтень 1894 р.¹⁵ На той час з Англії прибули обладнання та фахівець Краффорд, який вже в травні 1895 р. завершив будівництво. З цього приводу молодий кавалергард писав матері: «Краффорд кончил завод; делает обжиг кирпичей, которые я повезу в Петербург для продажи...»¹⁶. В Петербурзі проводилися дослідження над полошківською глиною, які довели її повну придатність як для виготовлення вогнетривкої цегли, так і для високоякісної порцеляни. Павло писав матері з Петербурга: «Опыты здесь с нашими кирпичами поразительны. Спрос, по словам И[осифа] И[гнатъевича] [Цехановича, повіреного Скоропадських. - Авт.] громадний. Только энергией и осторожностью запастись.

И дело пойдет»¹⁷.

Проте робота заводу викликала певні проблеми, в першу чергу пов'язані з неможливістю для Павла особисто вести цю справу, необхідністю натомість повністю довіритися найманим управителям. Проте вони дуже дорого коштували, зокрема англієць Крафорд, з огляду на нестаток вільних капіталів у родині. У фамільному фонді зберігається калькуляція вартості вогнетривкої цегли, підготовлена для власника заводу, яка доводить значний відсоток накладних витрат¹⁸. У другій половині 1895 р. масток Полошки потребував додатково 2,5 тис. рублів, більша частина яких мала піти на розгортання виробництва. Це змусило Павла Скоропадського в листі від 13 червня 1895 р. поставити питання руба: «Во-первых, ввиду того, что я занят, а Миша болен, я предполагаю временно прекратить производство кирпича, если по обсуждению зрелом я увижу, что оно сразу не дает дохода, во всяком случае англичанин будет казнен [очевидно, малоса на увазі звільнення англійського спеціаліста, утримання якого коштувало дуже дорого. - Авт.]; во-вторых, у меня есть ввиду человек по рекомендации дирекции горного училища, который, зная и кирпичное дело, и глиняную добычу, сможет сразу заменить Стравинскаго и Крафорда за 500 р. в год»¹⁹. Взагалі листування з матір'ю свідчить про певну фінансову кризу в господарстві Скоропадських влітку 1895 р.: «...теперь наступили сроки неотложных выплат, а денег мы не знаем откуда достать...»²⁰. Це примусило Павла буквально по рублю рахувати майбутні прибутки та необхідні витрати: «...теперь нужно принять крутые меры, и нельзя жить, закинув совершенно дела, поэтому я прошу тебя, милая мама, написать все свои расходы примерно за 6 месяцев вперед; а также и доходы, я ведь понимаю, что ты теперь не в состоянии заниматься делами, так далеко и так озабоченная болезнью бедного Миши, поэтому я и хочу придти тебе на помощь»²¹. Фактично з цього часу 22-річний нащадок славетного роду взяв на себе керівництво всіма господарськими справами родини. Не зайвим буде нагадати, що саме тоді молодого корнета призначили полковим ад'ютантом, і він одночасно з родинним змушений був опановувати не менш заплутане полкове господарство. Надзвичайні заходи, вжиті ним для подолання фінансової кризи, дуже швидко дали позитивні результати, і новий завод не довелося зупиняти. Виробництво цегли вже у вересні, за словами Павла, давало блискучий результат («...опыты еще не готовы, но весьма утешительны, он [Бровченко. - Авт.] убежден, что через неделю будет хороший, чтобы [не] сказать великолепный кирпич, о чем немедленно сообщу. Тогда уже нужно будет окончательно решить этот вопрос, чтобы порядком-таки не растерять наш маленький капитал с англичанами»²²).

Традиційна розробка глиняних покладів також приносила, очевидно, не дуже великий, але стабільний прибуток. Слід підкреслити, що продаж сировини Кузнецову та його нащадкам не припинявся практично до 1917 р. За рік до смерті матері, 1901 р., Павло Скоропадський писав їй з цього приводу: «Полошковские дела по глине идут, слава Богу, благополучно; что меня радует, это то, что со всех сторон сыпется много предложений на покупку нашей глины и помимо Кузнецова, на которые мы отказываем, но это хорошо в том смысле, что Кузнецов, лучше сказать, его дети, нас не смогут уж очень прижать к стенке, как того они хотят, и что наоборот, мы им будем в этом году диктовать условия, пока они еще не выработаны. Когда я буду с ними, тогда мы вместе решим, чего нам придерживаться, я хочу на некоторые сорта глины немного поднять цену...»²³. Не буде зайвим підкреслити, що видобуток глини перебував під пильним особистим контролем майбутнього гетьмана, який отримував щоквартальні та щорічні звіти управителів маєтків про обсяги видобутку та продажу цієї сировини, і давав відповідні вказівки, які регулювали розроблення покладів²⁴.

Ще одним економічним проектом стало будівництво винокурного заводу в Кубаровому, адже цей масток був невеликим і практично не давав прибутку, крім продажу деревини. Тому єдиний вихід Павло Скоропадський побачив у традиційному для лісової Чернігівщини способі перероблення зерна на горілку,

але в промислових масштабах. На межі XIX та XX ст. цією справою зайнялась особисто Марія Андріївна, оскільки Кубарове, за попереднім негласним розподілом між дітьми і нею, вважалось її власним селом, але молодший син залишився незадоволеним її господарюванням. Він писав 1901 р.: «...видно, уж очень обжуживают тебя, если твой завод, судя по твоему письму, обходится тебе в 40 тыс.; неужели же одну перестройку здания вогнали в 15 тыс.?»²⁵. Він не відмовив матері в необхідній їй позиції (вона просила 6 тис. р.), хоча такі незаплановані витрати перекреслювали його власні плани щодо придбання молотарки для Дунаєцького маєтку. Втім, питання оновлення парку сільськогосподарських машин у своїх маєтках Павло Скоропадський вирішив за два роки, про що свідчить його листування з правлінням Акціонерного товариства «Фільверт і Федін» (Головне для Росії представництво Королівсько-угорського урядового машинобудівного заводу в Будапешті), Товариства «Еміль Ліпгарт і К^о» у Москві за 1902-1903 роки²⁶.

Формальне ведення справ у Кубаровому матір'ю не завадило Павлу надавати письмові інструкції з управління винокурним заводом, а управителю маєтку та бухгалтеру звітуватися перед ним²⁷. Після смерті Марії Андріївни 1901 р. такі розпорядження вже офіційно видавалися самим Павлом та його повіреним у справах С.Пешехоновим. Одна така книга вказівок, датована 1901-1906 роками, збереглася у фамільному фонді²⁸. Звіти, донесення, фінансові кошториси і зведення з управління Кубаровським заводом, що направлялися Павлу Скоропадському щоквартально і щорічно, датовані 1902-1907 роками, а також розпорядження власників відклалися у фонді²⁹.

Так само детально вже з молодих років майбутній гетьман занурювався в інші господарські справи родини. Насамперед це стосувалося старих маєтків з їх традиційною орієнтацією на сільськогосподарське виробництво (виращування зернових, цукрових буряків тощо). Такими були Тростянецький, Дунаєцький та, очевидно, Ярошівський маєтки. Правда, щодо останнього відсутні будь-які господарські документи, окрім однієї справи - про надходження коштів, що сплачувалися селянами за випасання їхньої худоби на землях Ярошівської економії³⁰. Але навряд чи це було основним прибутком від маєтку. Господарська спеціалізація була досить виразна, і в одному з листів до матері Павло навіть пропонував утримувати одного управителя для Тростянця і Полошків: він мав розподіляти свою увагу між маєтками залежно від пори року («...в Полошках работа только зимой, в Тростянце только летом...»³¹). Предметом продажу з продуктів родинного господарства було зерно, тютюн, вовна, деревина, виготовлені на маєткових заводах спирт і горілка, цукор, цегла, а також глина як сировина. Іншими словами, можна стверджувати, що Павло Скоропадський та його родина вели велике товарне виробництво з досить значним оборотом капіталу.

Керівництво маєтковим господарством було поставлено за молодшого спадкоємця родини на солідну, майже наукову основу. До штату головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів на початку XX ст. був введений спеціальний консультант-ревізор, до обов'язків якого входила перевірка кошторисів, наданих управителями окремих маєтків, а також оцінювання економічних перспектив певних господарських проектів. Листування з ним, його зауваження до звітів, вказівки склали кілька справ за 1901-1906 роки, коли цю посаду займав А. Шак³². Крім того, Павло Скоропадський вважав за необхідне особисто проглядати всі звітні-фінансові та господарські документи, робив до них свої зауваження і пропозиції, а також інші розпорядження щодо ведення господарства, які збиралися в спеціальні книги наказів. Такий зміст кількох справ фамільного архіву за 1900-1912 роки³³. Він навіть розробив програму доповнень і змін до системи рахівництва в маєтках³⁴. Не зайвим буде підкреслити, що для своїх управителів Скоропадський розробив спеціальні інструкції, в яких були записані їх права та обов'язки щодо господаря маєтків і своїх підлеглих. Збереглася така інструкція для головного управителя маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях І.В.Пецнера, датована 1901 р.³⁵ Обов'язково з ними уклалися і

відповідні угоди, за порушення умов яких передбачалося звільнення служителя³⁶. Щодо ступеня заангажованості молодого кавалергарда в справі управління маєтками доцільно підкреслити, що навіть у свій «медовий місяць», який молоде подружжя проводило в Тростянці, Павло знайшов час на зустрічі з управителями й вивчення річних звітів маєтків, про що він писав матері 29 січня 1898 р.: «Завтра приезжает Ролоф [управитель Полошківського маєтку. - **Авт.**] с которым я займусь Полошкинскими делами; относительно дел Тростянецких я пока еще откладываю свой визит к Аббе [управитель Тростянецким маєтком. - **Авт.**], так как отчет не окончен и январские ведомости тоже, это будет делаться мною после 4 февраля, времени хватит»³⁷.

Саме тростянецькі справи дуже турбували того року Скоропадських. На жаль, фінансові документи цього маєтку за кінець 1890-х років відсутні, але з родинного листування стає відомо, що влітку 1898 р. у зв'язку із звільненням управителя Аббея (Абба) постало руба питання про подальшу долю маєтку. Нагадаємо, що Тростянець був родовою садибою Скоропадських, добре впорядкованою турботами діда, Івана Михайловича, мав унікальний парк, сад та садибу. Тобто в господарському відношенні маєток не був звичайним, вимагав значних вкладень капіталу, і управитель Аббей, який звільнився влітку, з одного боку, не забезпечив очікуваного з огляду на гарний врожай прибутку, а з іншого, своїми заходами значно покращив тростянецькі ґрунти та реманент, тобто заклав основу майбутніх великих прибутків. Але після його звільнення в Михайла Скоропадського за порадами нового управителя Альбрехта народилася ідея здати всі тростянецькі землі (крім парку, нових посадок та садиби) в оренду під бурякові плантації «цукровим королям» Харитоненкам. При цьому в листі до матері він посилався на досвід «аккуратнаго, скупаго» графа К. Ламздорф-Галагана, який вже пішов на таку оренду, внаслідок чого нібито отримав значний прибуток, а стан ґрунтів після сівозміни навіть поліпшився. Михайло сподівався на отримання 14-16 тис. р. чистого прибутку. Але найголовнішим аргументом в очах старшого сина було інше: «...это избавит нас от одной крупной заботы ведения правильного хозяйства, требующаго непременно постоянного, личнаго участия, до мелочей, в ходе дела»³⁸.

На відміну від нього молодший брат не вагався, чи брати на себе такі господарські турботи. Він назвав лист Михайла з приводу оренди «дельным», але знайшов безліч аргументів «проти» і дуже мало - «за». Практично єдиним таким доказом була відсутність ризику, адже прибутки з цього маєтку ще практично не входили до родинного бюджету. З іншого боку, в листі до матері Павло запитував: «...все зависит от условий, а условия от того, нужен ли ему [Харитоненку. - **Авт.**] Тростянец для аренды или нет. Риску никакого, так как имение не заложено в банках, и мы им до сих пор не жили, но все же с такими соседями нужно быть очень осторожными»³⁹. Павла непокоїла також загроза виснаження ґрунту та довгий термін оренди (6-10 років). Врешті ця обгородка зірвалася через взаємну незацікавленість, що стає зрозумілим з листа останнього до матері від 22 вересня 1898 р.⁴⁰ Для керівництва Тростянцем Скоропадські почали шукати іншого управителя замість Альбрехта. На думку Павла, ним міг бути «молодой агроном, который подчинялся бы Ролофу»⁴¹.

Слід зазначити, що молодий кавалергард продовжив традиції господарювання свого діда, а не батька. Досить згадати про турботу щодо підтримання і оновлення парку - справи всього життя Івана Михайловича. Павло Скоропадський упродовж 1902-1915 років особисто слідкував за описом садових рослин Тростянецького дендропарку, а також вимагав від управителя маєтку списку рослин, які слід було придбати для розширення цієї пам'ятки садово-паркового мистецтва⁴². Більше того, в 1889 р. там було споруджено нову оранжерею⁴³. Надалі опікуватися такими питаннями йому завадила Перша світова війна. Ним впроваджувалася найпрогресивніша на той час дев'ятипільна система землекористування, і проблеми сівозміни не були незанимаючими для Скоропадського⁴⁴. Тому не випадково вчений секретар Прилуцького товариства сільського господарства О. Агафонов присвятив

свою наукову працю дослідженню системи ведення господарства в Тростянецькому маєтку, а один з примірників цієї праці в 1901 р. подарував майбутньому гетьману⁴⁵. Завдяки вихованню, в деталях продуманому дідом, Павло з дитинства привчився до сільськогосподарської праці, міг орати, сіяти, косити і взагалі оволодів усіма тонкощами роботи на землі. Недарма вже в дорослому віці він міг здивувати управителів, здебільшого досвідчених агрономів, своїми знаннями і навичками справжнього сільського господаря⁴⁶. А на еміграції праця на присадибній ділянці у Ваннзее стала для нього, за спостереженням доньки Олени, «свого роду спортом і відпочинком»⁴⁷.

За його керуванням маєтками там продовжували вирощувати цукрові буряки, які продавали конторі корюківських цукрофаїнадного й цукроварного заводів⁴⁸, функціонували винокурний завод у Тростянці, млини в усіх селах, розводили овець, завезених ще дідом, утримували значну кількість молочних корів тощо. Сам Павло вирішив зайнятися конярством. Він обожнював коней, пам'ятав їх імена, турбувався про них. Тому не дивно, що 1903 р. молодий кавалергард звернувся до головного управління державного конярства з проханням дозволити йому організувати в Кубарові злучний пункт, що і було дозволено 17 червня 1903 р. керівником Чернігівської заводської стайні⁴⁹.

Експлуатація українських лісових маєтків (Кубарівського, Дунаєцького і частково Тростянецького) відбувалася найраціональнішим шляхом залежно від кількості та якості наявних дерев, про що свідчать відомості про розподіл лісів у цих маєтках за ділянками і породами дерев, норми вирубування лісу, укладання відповідних угод⁵⁰. Як правило, продавався перестояний ліс, а вирубування молодих дерев не допускалося⁵¹. Аналогічним чином майбутній гетьман налагодив експлуатацію російських маєтків родини Дурнових (Коврово-Зіняківське, Пишуг-Нікольське та Успенське), які були виключно лісовими дачами, впроваджувати і там раціональне лісове господарство. На жаль, сталося це не так скоро, процес введення Павла та Олександри Скоропадських у володіння був дуже тривалим і непростим, розтягнувся в часі між 1900-1909 роками. Батько О.Скоропадської П.П.Дурново абсолютно не переймався цими маєтками, віддавши все на відкуп управителям, а сам лише отримував мінімальний прибуток від впровадженого ними хижачького вирубування дерев. У листі дружині від 30 вересня 1909 р., вперше відвідавши ці російські маєтки, Павло писав, зокрема, про Успенське: «...скажу пока, в общем имение прекрасное, из котораго можно, правильно поставив дело, выбрать массу денег, да и имение сохранить в полной целости, но Боже мой, какое безобразие делали тут управляющие и Волков, порядка ни в чем нет»⁵². Наступного року з маєтку Коврово він написав ще різкіше: «Слава Богу, что Петр Павлович передал нам эти имения, если бы он еще оставил их в своем владении лет пять, пришлось бы просто продать голую землю. С будущего года, с одной стороны, мы начнем сами хозяйственную разработку леса, которая должна значительно увеличить доход имения; в этом имении можно ее предпринять, так как Данченко, повторяю, очень дельный лесничий; с другой стороны, мы начнем искусственное возобновление леса, которое, надеюсь, лет через 10 покроет молодым лесом все те отвратительные плещи, которые устроили бывшие управляющие; в чем я главным образом виню твоего отца, это в доверии к этим мерзавцам, которые ему ввали, ввали без конца. Он рубил 40 дес. в год и имел 8 тыс.; мы же рубим 34-40 дес. и имеем 12 тыс. руб., а при хозяйственной разработке до 18-20 тыс.»⁵³.

Крім сільськогосподарських маєтків, родина Скоропадських мала нерухому власність у Прилуках (будинок, сад, млини), а також прибуткові будинки в Києві, Орлі та Москві. Нерухомість у Прилуках з 1898 р. було здано в оренду повітовій земській управі⁵⁴. Таким же чином родина Скоропадських розпорядилася і з будинками в Орлі: регулярно здавали їх в оренду в 1892-1908 роках⁵⁵. Київський будинок був споруджений ще Іваном Михайловичем Скоропадським наприкінці 1840-х років⁵⁶. Павло та його брат, якому формально належали права на це нерухоме майно, дуже опікувалися підтриманням будинку в належному стані⁵⁷. Збереглися

звіти управителів цього будинку за 1901-1905 роки⁵⁸. Московський будинок був споруджений у 80-х роках XIX ст. Збереглися листи управителя М.Рубцева про його стан, надходження та витрати коштів за 1888-1901 роки⁵⁹, а також звіти щодо управління ним у 1902-1905 роках, документи на передачу його в оренду⁶⁰. Збереглася інформація ще про один будинок - у Глухові, який згодом був проданий (за іншими відомостями, перейшов у повну власність рідної сестри Марії графині О.Олсуф'євої)⁶¹.

Певний прибуток родина отримувала у вигляді відсотків із розміщеного в банках капіталу. Це були кошти, що лишилися після смерті сестри Єлизавети і матері Марії Андріївни. За бажанням обох братів гроші були поміщені в банках, витрачалися ж тільки відсотки з них. Але доход не був значним. Варто відзначити, що про цей капітал згадувалося в частково збережених фінансових звітах тільки за 1902-1904 роки⁶².

Перша світова війна 1914-1918 років, яку генерал провів буквально від першого дня у шанцах, повністю відірвала його від господарських справ. Віднині ними мала перейматися цілком і повністю його дружина, на тендітні плечі якої звалилося ведення всього родинного господарства, турбота про дітей і навіть опікування фамільним архівом. Щодо своєї участі в господарських справах Павло Скоропадський писав з фронту в березні 1916 р.: «Я вообще так далеко [отошел] от дел за эти почти два года, мне, сознаюсь, редко приходится даже вскользь о них задумываться; старайся, Алина, не упускай их из рук...»⁶³.

Фінансові питання мали для Павла Скоропадського надзвичайне значення. Усі виплати, отримані ним від головної контори маєтків Скоропадських Павла і Михайла Петровичів, а раніше - від матері, заносилися до спеціальної записної книги, перша з яких була започаткована 14-річним пажем у 1887 р.⁶⁴ Існував також аналогічний зошит грошових витрат, розпочатий 1894 р.⁶⁵ На жаль, інших документів такого роду виявити не вдалося, крім зошита надходжень і витрат 1901 р.⁶⁶ Але з родинного листування ми знаємо, що такий облік вівся регулярно аж до 1917 р. Він ставав предметом уважного аналізу, пошуку шляхів скорочення зайвих витрат. Так, у травні 1912 р. генерал писав дружині: «Вообще я нахожу, что, не изменяя нашего образа жизни, если внимательно рассмотреть все статьи расхода, мы можем все же много сократить»⁶⁷. Не зайвим буде підкреслити, що на той час витрати чималої родини Скоропадських становили приблизно 50 тис. рублів на рік, що дуже далеко від «царского образа жизни», про який згадували деякі мемуаристи. При всіх своїх значних прибутках, пам'ятаючи приклад батька, майбутній гетьман уважно слідкував за накопиченням боргів. Він запевняв Олександрю Петрівну: «...нужно нам еще раз, когда ты приедешь, сделать большое заседание и ясно нам всем дать отчет в положении наших дел. Я положительно не желаю иметь долгов и во что бы то ни стало желаю погасить все те обязательства...»⁶⁸. Навіть в період війни ця проблема дуже непокоїла його, і в листі до дружини від 31 січня 1916 р. знаходимо такі рядки: «Посылаю тебе семьсот пять руб. (705 руб.), которые Пешехонов вывел моим долгом; если есть еще долги, пусть мне напишет, я не хочу запускать свои долги»⁶⁹.

Як загальне зауваження щодо збереженості господарсько-фінансових документів, в яких відбилася економічна діяльність Павла Скоропадського та його родини, маємо відзначити таке. У сучасному фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК наявні документи Головної контори маєтків Павла та Михайла Скоропадських (м. Санкт-Петербург) з крайніми датами 1899-1918 рр., але з лакуною за 1906-1908, дуже незначною кількістю справ (від однієї до трьох одиниць) за 1909, 1911, 1912, 1917-1918 роки. Причому основну масу архівалій цього останнього періоду становлять документи російських маєтків, а про стан справ в українських розповідають документи 13 одиниць із загальної кількості 40 справ. Наступна група справ походить з контори маєтків Павла і Михайла Петровичів Скоропадських в Чернігівській та Полтавській губерніях (крайні дати 1887-1905). Тут у незначній кількості і досить нерівномірно представлені документи

Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Ярошівського маєтків, причому період 1902-1903 років взагалі не відбитий в цих архіваліях. Серед документів контор окремих маєтків (Дунаєцького, Кубарівського, Полошківського, Тростянецького, Пищуг-Нікольського та Успенського) період кінця XIX - початку XX ст. представлений незначною кількістю архівалій: відповідно 10, 8, 10, 11, 4, 17. У нас є всі підстави говорити про те, що такий стан збереженості документів про господарську діяльність засвідчує їх постійне зберігання в маєтках. Очевидно, лише історична частина таких архівалій або ж ті, які вважалися завершеними в діловодстві чи надсилалися до Петербурга (регулярні фінансові звіти, наприклад), потрапили напередодні російської революції 1917 р. до складу петроградської фамільної збірки. Основна ж маса документів за передреволюційні роки продовжувала перебувати в місцевих конторах і загинула між осінню 1917 та груднем 1918. Тому доводиться стверджувати, що наявні справи не можуть всебічно і повністю віддзеркалити господарську діяльність Павла Скоропадського, але дають достатнє уявлення про її зміст, спрямованість і характер. Вони переконливо свідчать, що ті статки, які мала на початку XX ст. родина Скоропадських, не були успадковані від багатих предків, а стали результатом наполегливої й повсякденної праці насамперед Павла Скоропадського, який глибоко вникав у всі деталі господарського життя своїх маєтків, фабрик та заводів, прибуткових будинків. Без перебільшення можна стверджувати, що він став одним з тих справжніх господарів, для яких близько знайомими були сільське господарство, а також промислове виробництво, збут сировини та виробленої продукції.

Отримані кошти, звичайно, йшли на задоволення потреб аристократичної родини, слугували підтриманню гідного рівня життя. Побут в столиці, придворна кар'єра, служба в елітних гвардійських частинах вимагали надзвичайних витрат. З родинного листування бачимо, що фінансові проблеми були знайомі Скоропадським. Прибутків не завжди вистачало: ми вже писали про кризу 1895 р.; майже аналогічна ситуація склалася в 1909-1910 роках. Але родина завжди знаходила можливість для ведення благодійницької діяльності, яка була невід'ємною частиною її життя, сталою фамільною традицією.

Тут слід згадати засновника роду гетьмана Івана та його дружину Настасію, які були відомими благодійниками, і заснували в Глухові при побудованій гетьманом Анатасіївській церкві першу в Україні лікарню для бідних з богадільнею⁷⁰.

Знаними благодійниками та меценатами були дід Павла Скоропадського, його батько, мати й тітка Єлизавета (в шлюбі Милорадович)⁷¹. Так, документи, що відклалися в фамільному фондї, свідчать про надання першим з них свого будинку в Прилуках для чоловічої прогімназії⁷², фінансову підтримку міського жіночого училища⁷³. Саме за це, а також за внесення цінних пропозицій, що домогли вирішити питання водопостачання Прилук у 1875 р., на початку 1880-х років І. Скоропадський був удостоєний звання «почесного громадянина м. Прилук»⁷⁴. За свою громадську та благодійницьку діяльність аналогічне звання «почесного громадянина м. Погар» мав П.І. Скоропадський⁷⁵. Головне управління Товариства опіки над раненими та хворими визнало за можливе нагородити його 1879 р. знаком Червоного Хреста за постійну грошову допомогу товариству⁷⁶. Одночасно такий саме знак отримала його дружина Марія⁷⁷. Її благодійницька діяльність поширювалася на рідну Чернігівщину, де її обирали неодноразово кураторкою жіночої прогімназії в Прилуках, кількох народних училищ та шкіл грамотності⁷⁸. Разом з тим вона була членом комітету Товариства допомоги бідним у Петербурзі⁷⁹. Свідченням різнобічних добродійних заходів матері майбутнього гетьмана були також численні подяки, що надходили до неї⁸⁰.

Павло Скоропадський успадкував цю фамільну рису. Вже 1901-1902 років його обирають куратором народних училищ, розташованих у Чернігівській губернії⁸¹, а пізніше - Ярошівського земського училища⁸². Зрозуміло, що такі призначення не

були лише даниною поваги до відомого земляка, а насамперед накладали на куратора обов'язки піклуватися про матеріальне забезпечення та утримання вчителів згаданих училищ. До нього та його дружини Олександри постійно надходили звернення щодо матеріальної допомоги від благодійних товариств, установ та окремих людей, і, як свідчать документи фамільного фонду, Скоропадські дуже рідко відмовляли їм⁸³. Окремо слід відзначити пожертви Павла Скоропадського на церковні потреби, підтримання церков на Чернігівщині, відзначені в 1904-1907 роках спеціальними грамотами з благословенням Святійшого Синоду Російської православної церкви⁸⁴. Для характеристики масштабів благодійництва нащадка гетьманського роду варто згадати і ту допомогу, яку він вважав за необхідне надавати нужденним солдатам і навіть офіцерам очолюваних ним військових підрозділів: 20-ого драгунського Фінляндського полку, лейб-гвардії кінного полку тощо⁸⁵.

Документи господарської діяльності Павла Скоропадського складають значний пласт архівалій фамільної збірки і переконливо засвідчують його активну роль в управлінні складним родинним господарством уже з молодих років. Уже на початку 1890-х років він добровільно взяв на себе всі господарські турботи і зробив все необхідне для організації раціонального ведення господарства. П.Скоропадський був не лише землевласником: документи фамільного архіву відзеркалюють його підприємницьку діяльність, будівництво заводів у Полошках та Кубарові, проведення торговельних операцій з реалізації продуктів сільськогосподарства і виробництва. Той статок, який мала родина перед Першою світовою війною, був наслідком цілеспрямованої і наполегливої економічної діяльності майбутнього гетьмана. На жаль, у складі нинішнього фамільного фонду представлені далеко не всі документи такого гатунку, оскільки значна їх частина була втрачена після 1917 р. під час погрому родинних маєтків Скоропадських.

Отримані внаслідок раціональної експлуатації маєтків кошти витрачалися не тільки на потреби родини. Вони були підґрунтям благодійницької діяльності, якою займалися безпосередні предки Павла Скоропадського, він сам та його дружина. Вони допомагали нужденним як через офіційні канали (доброчинні товариства, громадські інституції), так і в індивідуальному порядку, а також фінансували освітні сільські заклади. Свідчення благодійницької діяльності нащадка гетьманського роду розкидані по численних справах фамільного архіву.

Джерела та література:

- 1 ЦДАВО, ф. 4547, оп.1, спр. 1, арк. 70.
- 2 ЦДІАК, оп.1, спр. 449, арк. 1-8.
- 3 Там само, арк. 2.
- 4 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговскаго дворянства. - Т.1. - СПб., 1901. - С. XVI-XVII.
- 5 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 734, арк. 2-7.
- 6 Z. Фабрика фарфора Миклашевскаго// Киевская Старина. - 1894. - Т. XLVII, №11. - С.309-310.
- 7 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 562.
- 8 Там само, спр. 441.
- 9 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 70-72.
- 10 Там само, арк. 1.
- 11 Там само, оп.1, спр. 819.
- 12 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 87зв.
- 13 Там само, арк. 104зв-105.
- 14 Там само, арк. 104зв.
- 15 Там само, оп.1, спр. 441, арк. 2-9.
- 16 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 125.
- 17 Там само, арк. 105.
- 18 Там само, оп.1, спр. 1435, арк. 1-4.
- 19 Там само, оп.2, спр. 1636, арк. 133зв.
- 20 Там само, арк. 123.
- 21 Там само, арк. 136.
- 22 Там само, арк. 118-119.
- 23 Там само, арк. 72зв.-73.

- 24 Див.: ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 425, 429, 433, 434, 438 -442, 445, 480, 564, 565, 604, 605, 622, 640, 641, 654, 661, 676, 679, 688, 837, 840, 841.
- 25 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 95.
- 26 Там само, оп.1, спр. 507, арк. 2-17.
- 27 Там само, спр. 584, 587, 796.
- 28 Там само, спр. 585.
- 29 Там само, спр. 602, 603, 620, 635-637, 651-653, 799, 801.
- 30 Там само, спр. 703.
- 31 Там само, оп.2, спр. 163б, арк. 20.
- 32 Там само, оп.1, спр. 506, 576, 576, 619, 799.
- 33 Там само, спр. 505, 573, 579, 585, 593, 667, 710, 714, 792, 796, 799, 838, 839, 846.
- 34 Там само, спр. 579, арк. 5-9.
- 35 Там само, спр. 712, арк. 1-22.
- 36 Там само, спр. 502.
- 37 Там само, оп.2, спр. 163в, арк. 6зв.
- 38 Там само, спр. 163а, арк. 213-214.
- 39 Там само, спр. 163в, арк. 12-12зв.
- 40 Там само, арк. 23-24.
- 41 Там само.
- 42 Там само, оп.1, спр. 609.
- 43 Там само, спр. 428, арк. 1-2.
- 44 Там само, спр. 608, арк. 23.
- 45 Там само, спр. 852.
- 46 Скоропадський П. Спогади. - С. 383.
- 47 Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. - Львів: Літопис, 2004. - С. 414.
- 48 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 448; оп.2, спр. 1440.
- 49 Там само, спр. 511, арк. 10.
- 50 Там само, спр. 578, 569, 578, 598, 614, 627, 630, 631, 648, 678.
- 51 Там само, оп.2, спр. 1476, арк. 1-7.
- 52 Там само, спр. 692, арк. 32-32зв.
- 53 Там само, арк. 48зв.
- 54 Там само, оп.1, спр. 484, арк. 1-6.
- 55 Там само, спр. 552, 568, 611, 625.
- 56 Там само, спр. 331, арк. 3-9.
- 57 Там само, спр. 483, 595.
- 58 Там само, спр. 594, 657.
- 59 Там само, оп.2, спр. 1405.
- 60 Там само, оп.1, спр. 575.
- 61 Там само, оп.2, спр. 1425, 1429.
- 62 Там само, оп.1, спр. 597, 615, 629.
- 63 Там само, оп.2, спр. 696, арк. 21.
- 64 Там само, спр. 1432.
- 65 Там само, спр. 1436.
- 66 Там само, спр. 1444.
- 67 Там само, оп.2, спр. 693, арк. 82.
- 68 Там само, арк. 85зв.
- 69 Там само, спр. 696, арк. 8зв.
- 70 Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К.: «Техніка», 1999. - С. 144.
- 71 Д. Д-ко [Дорошенко Д.] Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (до 35-х роковин її смерті)// Хліборобська Україна. - Т.? . - №?. - С. 284-288.
- 72 ЦДІАК, ф.1219, оп.1, спр. 327, арк. 7-10.
- 73 Там само, спр. 328, арк. 25-27.
- 74 Там само, спр. 337, арк. 3.
- 75 Там само, оп.2, спр. 1007, арк. 19.
- 76 Там само, спр. 1009, арк. 1.
- 77 Там само, спр. 1017, арк. 1.
- 78 Там само, спр. 1018, арк. 1; спр. 1021, арк. 1; спр. 1022, арк. 1-6.
- 79 Там само, спр. 1020, арк. 1.
- 80 Там само, спр. 1339, арк. 1-25; спр. 1340, арк. 1-17.
- 81 Там само, спр. 1054, арк. 1-5.
- 82 Там само, спр. 1059, арк. 1-7.
- 83 Там само, спр. 1358-1361.
- 84 Там само, спр. 1363, арк. 1-15.
- 85 Там само, спр. 1370, 1371, 1373, 1374.

«У ЛЮДЕЙ З'ЯВИЛАСЬ НАДІЯ...»

(До 50-річчя XX з'їзду КПРС)

50 років минуло з того часу, як сталася безпрецедентна подія в історії Радянської держави: в московському Кремлі за зачиненими дверима, але з офіційної трибуни, пролунали слова викривальної доповіді, яка фактично стала «символом» XX з'їзду КПРС та, мабуть, і всього 1956 року. Стосувалася закрита доповідь Сталіна - «вождя і батька всіх народів», людини, навколо якої ще за її життя було створено ореол, якої боялись і яку любили одночасно. Парадокс цієї події ще й в тому, що шокуючі для багатьох учасників з'їзду слова пролунали з вуст особи, так би мовити, «системної», - політичного діяча, кар'єрне зростання якого припало саме на сталінські часи. Зрештою, радянська система не була б собою, якби не примусила населення великої країни за одну лише добу «забути» той образ Сталіна, який культивувався не одне десятиліття, і повірити в новий, створений нашвидкоруч за кілька годин, поки читалась доповідь.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 року Перший секретар ЦК КПРС М.С.Хрущов у доповіді «Про культ особи і його наслідки» «роз'яснив» делегатам XX з'їзду партії, що «...возвеличування однієї особи, перетворення її в якусь надлюдину, що має надзвичайні якості, подібно до бога» неприпустиме. «Ця людина ніби все знає, все бачить, за всіх думає, все може зробити; вона непогрішима в своїх вчинках. Таке уявлення про людину, і, говорячи конкретно, про Сталіна, культивувалось у нас багато років»¹, - ці слова доповідача дають чітке уявлення про «образ-до» Сталіна, який був частиною колективної свідомості радянського народу, або, скоріше, несвідомою, сліпою вірою.

У народній свідомості домінував насаджуваний засобами масової пропаганди і мистецтва героїзований, плакатний, іконописний образ Сталіна. В цьому контексті доречно навести рядки з поеми О.Т.Твардовського «Дали»:

Когда кремлевскими стенами
Живой от жизни огражден,
Как грозный дух он был над нами,
Иных не знали мы имен...²

Тому «для більшості з іменем Сталіна було пов'язане особливе місце нашої держави на світовій арені, впевненість в подоланні труднощів, бід. «Він все зможе, знайде єдине правильне рішення», - так звикли вважати, так думали, таким утвердився феномен цієї особи - вище бога, ближче батька і матері, єдиний в своєму роді»³.

Доповідь прочитана. Присутнім у залі делегатам було представлено на суд (хоча перш ніж осудити, треба було усвідомити) новий образ Сталіна - «образ-після». «Сталін надто грубий»⁴, він «проявляв повну нетерпимість до колективності в керівництві і роботі, допускав грубе насилля над усім, що не тільки суперечило йому, але що здавалось йому, при його примхливості і деспотичності, таким, що суперечило його уявленням. Він діяв ... шляхом нав'язування своїх уявлень, шляхом вимог безумовного підкорення його думці. Той, хто чинив опір цьому і намагався доводити власну точку зору, свою правоту, той був приречений на виключення із керівного колективу з наступним моральним і фізичним знищенням»⁵. А якщо додати до цього факти, що стосувались репресій, порушення ленінських принципів керівництва, некомпетентності Сталіна як військового головнокомандувача б та ряд інших, то маємо особистість, зовсім протилежну тій, яку знали до 1956 року.

Сьогодні складно уявити, що могли відчувати присутні на закритому засіданні, а пізніше - мільйони простих людей. «Десталінізація згори» або «десталінізація по

вертикалі» зумовила певний дисонанс у свідомості. Для прикладу: психологами доведено, що перше уявлення про людину складається протягом перших 3-5 хвилин спілкування і потім його дуже складно змінити, практично неможливо. Якщо ж взяти до уваги, що «образ-до» Сталіна формувався (точніше - формували) «трохи» довше, то стає очевидним: часу усвідомити нову правду треба було більше.

О. І. Аджубей згадує: «...рік цей (1956) був сповнений тривоги і ми металися, не знаходячи відповіді на багато питань, - немає такої відповіді й досі. Це сьогодні декому здається, що ми могли і зобов'язані були в одну мить змінити свою суспільну свідомість. «Мить» затяглася на десятиліття...»⁷

Оскільки фундаментальних основ системи доповідь «Про культ особи...» не торкнулася, а отже, основні риси адміністративно-командного стилю управління зберігалися, то нікого в керівництві ані партії, ані держави не цікавило, що думали або відчували люди. Доповідь була сприйнята як план дій.

У тисячі партійних організацій по всьому Радянському Союзу були розіслані «червоні книжечки» із вказівкою «для службового використання». Шляхом читання тексту доповіді на зборах партійних осередків різного рівня громадськість знайомила з доленосними висновками партії щодо культу особи в житті радянської держави і Комуністичної партії. Так розпочалася масштабна десталінізація.

Метою даної статті є аналіз пропагандистських заходів, спрямованих на десталінізацію радянської системи на території Чернігівщини.

Поки що ця тема не здобула належного висвітлення в науковій літературі, хоча вже з'явилися окремі праці. Зокрема, у 2001 році була опублікована стаття Олександра Уманця «Початок «десталінізації» на Чернігівщині»⁸, в якій на основі архівних матеріалів висвітлено процес ознайомлення населення з постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків».

У вітчизняній історії найповніше тема десталінізації в Україні досліджена в працях В.Барана та В.Даниленка⁹.

Почалася десталінізація і на Чернігівщині. В «Деснянській правді» від 14 лютого 1956 року на першій сторінці говорилося: «Сьогодні в Москві відкривається ХХ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу... Рішення з'їзду ввійдуть в історію, стануть бойовою програмою дій для всіх радянських людей»¹⁰. Як бачимо, автор пафосних, на перший погляд, рядків певною мірою виявився правим.

Слід зазначити, що за канонами системи «десталінізація» йшла по відпрацьованій схемі, що можна прослідкувати за публікаціями в пресі. Ще 26 лютого 1956 року «провінційна» «Деснянська правда» повідомила про те, що 25 лютого в Кремлі закінчив свою роботу ХХ з'їзд КПРС¹¹ (ясно - ні слова про «таємну» доповідь), і тільки 3 липня на першій сторінці - «Документ великого історичного значення» (Постанова Центрального Комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»)¹².

Отже, через кілька місяців після завершення роботи ХХ з'їзду КПРС пересічний мешканець Чернігівщини мав змогу ознайомитися з другим за значущістю документом щодо питання «культу особи». І хоча доповідь вважається секретною, в пресі (в досить загальних рисах) йшла мова про «культ особи». Критика культу особи була названа сміливою і принциповою¹³.

Відтак можна вважати, що одним із важливих засобів реалізації ідеологічно-пропагандистського аспекту десталінізації стала місцева преса.

Час від часу в місцевих газетах з'являлися повідомлення про хід обговорення «секретної» доповіді на партійних зборах. Оскільки повний її текст з'явився в «Известиях ЦК КПСС» лише 1989 року¹⁴, то фактично єдиним способом ознайомлення комуністів з доповіддю було читання її з «червоних книжечок» на зборах. Партійні організації області знайомили з доповіддю Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова комуністів, а також безпартійний актив¹⁵. Десталінізація на практиці набувала рис тотальної, «проникала» в різні сфери життя суспільства. Так, у доповіді про виконання постанови бюро Чернігівського обкому КП України

від 12 квітня 1956 року «Про стан роботи кафедри марксизму-ленінізму Чернігівського педінституту» зазначалося: «Ще раз були переглянуті плани навчання роботи викладачів у світлі рішень XX з'їзду і внесені відповідні зміни і доповнення в тематику, а також в рекомендовану літературу. Кафедра звернула увагу викладачів на зв'язок навчального матеріалу з рішеннями XX з'їзду партії, зокрема на роз'яснення таких важливих теоретичних питань про мирне співіснування двох систем, про можливість відвернення війн у сучасну епоху, про форми переходу різних країн до соціалізму, особливо на показ керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, вирішальної сили народних мас в історії і на боротьбу з пережитками культу особи»¹⁶. І далі: «До нового навчального року переглянуто учбово-методичні посібники і переобладнаний кабінет марксизму-ленінізму в світлі рішень XX з'їзду Партії і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»¹⁷. Не обійшло «світло рішень» XX з'їзду й інший вищий навчальний заклад Чернігівщини. «Вже на початку березня 1956 року в інституті (Ніжинський педагогічний інститут) проведена нарада деканів факультетів і керівників кафедр інституту. На нараді прийнято рішення про перегляд навчальних програм, підручників та посібників, що ними користуються викладачі і студенти, про написання на програми і підручну літературу коротких зауважень щодо змін у зв'язку з матеріалами XX з'їзду КПРС, спрямовуючи їх проти пережитків культу особи, поширення якого принижувало роль колективного керівника партії»¹⁸.

З наведених вище фактів можна зробити висновок, що ідеологічна «обробка» молоді була визнана першочерговим завданням. Природно, молоді люди менше знали Сталіна і, що напевно, їхня свідомість краще піддається впливу та навіюванню.

Вивчення доповіді тов. М.С.Хрущова про культ особи і його наслідки проведено було також з директорами, завучами шкіл, вчителями історії, робітниками культурно-просвітницьких установ, а також на зборах активу колгоспів, підприємств, установ¹⁹.

Як правило, обговорення доповіді на зборах не проводили. Після читання тексту (приблизно 4 години) всі вставали і розходились²⁰. Усе ж реакція на почуте ніяк не могла бути однаковою. Хрестоматійним став епізод, що трапився безпосередньо на XX з'їзді КПРС: «Приголомшені делегати і запрошені ветерани партії в повному мовчанні слухали доповідь, лише іноді перебиваючи доповідача вигуками здивування та обурення. Кілька чоловік відчували себе погано, і їх вивели або винесли із зали»²¹. В деяких аудиторіях звучали вимоги відкрити обговорення. Кілька людей в різних кінцях СРСР, повернувшись додому після почутого, покінчили життя самогубством²².

На Чернігівщині реагували по-різному. Наприклад, після озвучення тексту доповіді в Ніжинському міськомі КП України кілька комуністів у своїх виступах гаряче схвалили рішення XX з'їзду як правильні, визнали правильною лінію з'їзду на рішучу боротьбу проти культу особи²³. А в доповідній записці про хід вивчення та роз'яснення рішень і матеріалів XX з'їзду КПРС в Чернігівській області від 11 квітня 1956 року зазначалось, що в усіх партійних організаціях комуністи, комсомольці, безпартійні у своїх виступах із задоволенням відзначили, що ЦК КПРС правильно і своєчасно виступив проти культу особи²⁴.

Проте навряд чи можна вважати такі заяви на зборах стовідсотково усвідомленими і щирими. Скоріше за все, це говорилося на рівні умовного набутого рефлексу за принципом: «Партія сказала - надо, комсомол ответил - есть». І зрозуміти таку поведінку неважко, врахувавши ту історичну дійсність (адже то був тільки 1956-й).

Не обходилося і без інцидентів. Так, «при ознайомленні комуністів і безпартійного активу з доповіддю М.С.Хрущова мали місце серйозні недоліки. Деякі парторганізації не врахували складу дійсного безпартійного активу, який треба було ознайомити з доповіддю. Тому були випадки, коли на збори активу

пробирались люди, які нічого спільного не мали з цим активом, які по-своєму витлумачували зміст доповіді. В промартілі «Паризька комуна» (м. Чернігів) під час читання доповіді тов. Хрущова в «червоний куток» зайшов робітник артлі, який, прослухавши частину змісту доповіді, схопився і зірвав портрет Й.В.Сталіна, назвавши при цьому Сталіна бандитом»²⁵. У військово-авіаційному училищі після ознайомлення комуністів і комсомольців з доповіддю була вчинена хуліганська дія щодо портрета Й.В.Сталіна. В одному із класів на стенді «Озброєні Сили Радянського Союзу» на портреті Сталіна були проколоти очі. В ряді колгоспів, установ, шкіл були випадки зняття портретів Сталіна»²⁶.

Такі факти свідчать, що «десталінізація згори» дійшла і до «низу». Враховуючи, що за подібний запал та «ентузіазм», скажімо, чотирма роками раніше людина в кращому випадку отримала б 25 років заслання, певно, справді «колесо історії, що звично поскрипувало в повільному погойдуванні, раптом зробило перший помітний оберт і закрутилось...»²⁷.

І хоча десталінізація відбувалася в рамках Системи та за її канонами, не можна відкидати той факт, що певною мірою люди відчували зміни в суспільному житті. Зміни, які настали і які ще могли відбутись. Пряме тому підтвердження - це ті запитання, що лунали після прослуховування на зборах «секретної» доповіді. Запитання конкретні, але зовсім не прості для відповіді. Наприклад, після ознайомлення з доповіддю комуністи партійних організацій Батуринського району поставили ряд запитань: як могли миритися з такою поведінкою Й.В.Сталіна інші члени ЦК? Як бути з портретами Й.В.Сталіна і найменуванням колгоспу його іменем?²⁸ В Новобасанському районному комітеті КП України цікавились, чи будуть зняті з бібліотечного обліку твори Сталіна і чи можна посилатись у доповідях на висловлювання Сталіна? ²⁹ У партійних організаціях Дмитрівського району присутні на зборах питали: чи вважати Сталіна ворогом народу? Чому не порушувалось питання про культ особи на XIX з'їзді партії? ³⁰ По Малодівицькому району: чому тов. Ворошилов, Каганович, Маленков та інші не вживали ніяких заходів і не сповістили про культ особи Й.В.Сталіна і його наслідки? Чому старі члени Політбюро ЦК КПРС тільки зараз про це почали говорити? Чим можна гарантувати, що це не повториться у майбутньому? Чи немає в обнародуванні доповіді Хрущова такої політики, щоб приписати собі заслуги, які були у Сталіна? ³¹ Крім того, люди цікавились, чи не пов'язане лихо народу в 1933 році з культом особи? ³² А також - якою була роль Сталіна у Великій Вітчизняній війні як міністра оборони СРСР? ³³ Чи буде змінена Конституція, складена під керівництвом Сталіна? ³⁴ Помилки, зроблені Сталіним за останні 20 років, переважають його заслуги чи ні? ³⁵ Як розраховує ЦК КПРС вести боротьбу проти наслідків пропаганди культу особи на місцях? І чим викликане обнародування доповіді М.С.Хрущова «Про культ особи і його наслідки»?³⁶

У документах, в яких міститься інформація про хід зборів, зазначається, що відповіді на всі поставлені запитання були дані в розрізі доповіді тов. Хрущова М.С. XX з'їзду КПРС³⁷. Проте якими конкретно були ці відповіді (або хоча б приблизний їх зміст), не згадується. А відповіді за тих обставин були вкрай необхідні.

Дати уявлення про особливості реакції людей на доповідь-«бомбу» можуть, крім архівних документів, спогади сучасників. Згадує колишній секретар райкому комсомолу Понорницького району Станіслав Коваль: «З текстом доповіді «Про культ особи...» я ознайомився особисто, адже коли проводилися партійні збори з цього питання у нас в районі, я здавав сесію в Харківському інституті. Коли повернувся додому (це було вже влітку), книжечку - формату приблизно А4 і обсягом десь до 15 сторінок - в червоній обкладинці взяв в райкомі партії під підпис. Ознайомившись із змістом, був дуже вражений та схвилюваний, бо нелегко було повірити у все ТЕ...

У серпні 1956 року довелося бути присутнім на пленумі райкому партії - тоді зачитували доповідь. Про реакцію аудиторії на почуте можу сказати: слухали з цікавістю. Звісно, позитивне ставлення до засудження культу було неодностайним.

Негативні відгуки також лунали.

Зараз пишуть, що дехто тоді, у 1956-му, після того, як була зачитана доповідь на зборах, покінчив з життям. Не знаю. Може, в «верхах» щось і було, але на нашому рівні нічого подібного не траплялося. Скоріше навпаки: у людей з'явилась надія... З іншого боку - злість була в душі і в серці через те, що всього цього могло б і не бути...»³⁸.

Як бачимо, «секретна» доповідь не була великим секретом, оскільки за певних умов з нею можна було ознайомитись навіть в індивідуальному порядку. Що ж до обговорень «політичної події № 1», так би мовити, «на кухні», то тут люди поводити себе ще дуже і дуже стримано. Сформована за сталінських часів життєво важлива необхідність (у прямому значенні) або (і) гіркий досвід примушували тримати власну думку при собі, яким би ставленням до політичних нововведень вона не характеризувалась. «В подібних речах не заведено було бути відвертим. Загалом схвалюючи політику викриття культу особи, говорити намагалися в межах дозволеного (хоча де завершувались ці межі?). Причина такої стриманості проста - люди боялися повторення. А отже, для них то було питання життя»³⁹.

Так проходило ознайомлення громадськості з найважливішим документом від 1956 року. Та був ще один, не менш важливий для реалізації політики десталінізації. Це постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 року «Про подолання культу особи і його наслідків».

У «Правде» ця постанова була опублікована 2 липня, в «Деснянській правді» - 3 липня 1956 року⁴⁰.

Вже 2 липня за рішенням бюро Чернігівського міськкому партії була проведена нарада секретарів первинних партійних організацій міста. Після зачитання партдокумента секретар Чернігівського обкому КП України Шевчук і секретар міськкому КП України Косухін дали роз'яснення і настанову, як краще організувати і проводити роботу по його вивченню⁴¹.

Секретарям первинних партійних організацій було запропоновано негайно провести наради з агітаторами, зачитати їм вказану постанову ЦК КПРС і доручити текстуальне читання і роз'яснення її серед робітників і службовців міста. Цю роботу, як вказувалося в надісланій інформації 4 липня 1956 р. міськкомом КПУ Чернігівському обкому КПУ, належить доручити підготовленим комуністам, котрі в змозі дати вичерпні відповіді на запитання, що виникатимуть⁴².

Було запропоновано після проведення читання й ознайомлення з постановою в усіх парторганізаціях міста провести відкриті партійні збори з порядком денним: «Про постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Був складений графік проведення цих зборів і виділено доповідачам підготовлених комуністів, членів міськкому і обкому партії⁴³.

Робота з реалізації намічених планів проводилась динамічно. Вже 3 липня у первинних парторганізаціях Чернігова почалося роз'яснення вказаної постанови. Так, на фабриці музичних інструментів 3 липня було проведено розширене засідання партійного бюро за участю партактиву. Протягом 3-4 липня читання постанови проведено в 10 цехах для 880 робітників⁴⁴. Детальну інформацію щодо проведення аналогічної роботи на інших підприємствах Чернігова можна знайти у статті Олександра Уманця.⁴⁵

18 липня «Деснянська правда» в постійній рубриці «Партійне життя» повідомила про проведені збори пропагандистів та агітаторів м.Чернігова. Вказувалося, що на зборах були присутні приблизно 450 чоловік. Нижче наводилась доповідь про постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» та завдання, що випливають з цієї постанови, з якою виступив секретар обкому КП України т. Шевчук. Відзначаючи величезне історичне значення постанови, доповідач сказав: «Радянські люди бачать, що партія за останні роки рішуче усуває наслідки культу особи в усіх галузях партійного, державного, господарського і культурного будівництва... На підприємствах і будовах, в установах і МТС, в колгоспах і радгоспах Чернігівщини триває обговорення постанови ЦК КПРС, в якому беруть

участь найширші маси трудящих міст і сіл...

Треба сказати, що порушення ленінських принципів партійного та радянського керівництва мали місце і в Чернігівській обласній партійній організації.

У деяких районах: Бахмачі, Куликівці, Новій Басані - нерегулярно скликалися пленуми райкомів партії. ...На бюро обкому партії серйозно критикували секретаря Сосницького райкому КП України т. Волжанського, який допускає негідні вчинки, нетерпимо ставиться до тих, хто виступає з критичними зауваженнями, заохочує підлабузництво. Великі хиби є в стилі керівництва заступника голови облвиконкому т. Березняка, начальника обласного управління сільського господарства т. Березового. ...Деякі керівники стають на шлях голого адміністрування, глибоко не вникаючи в справи...»⁴⁶. До відома присутніх було доведено, що в ряді районів порушувалися строки скликання сесій районних рад депутатів трудящих, що депутати недостатньо залучаються до участі в роботі рад.

Майже всі, хто виступав на подібних зборах, схвалювали постанову ЦК КПРС⁴⁷. Хоча за новизною змісту інформації цей документ явно поступався «секретній» доповіді, був менш резонансний, тим більше, що в постанові культ особи визначав як «пройдений етап в житті радянської країни»⁴⁸, десталінізація тривала, постійно демонструючи свою «підзвітність» Системі. Адже важко уявити, що про ті «хиби в керівництві», про які відверто заговорили на зборах влітку 1956-ого, раніше ніхто не знав. Звичайно ж, знали. Та й як тут не скажеш про це, коли «нагорі» ясно дали зрозуміти: культ особи - це неправильно. Звідси і маємо «порушення ленінських принципів партійного і радянського керівництва в Чернігівській облпарторганізації», своєрідні спроби викриття «культиків» вождів місцевого рівня - секретарів райкомів партії, деяких керівників Чернігівських підприємств. Навіть формулювання, на зразок «нетерпиме ставлення до тих, хто виступає з критичними зауваженнями», «грубо поводить з підлеглими», нагадують про доповідь на найвищому рівні.

Проте сказана вголос правда (нехай дозована і вибіркова) максимально можливо вплинула на подальший хід історії. Суспільство, «знайомлячись» з власним минулим, звикало до умов післясталінського устрою, поступово руйнувався міф про «непогрішимість» партії, створюючи передумови для лібералізації духовного і культурного життя.

Джерела та література:

1. Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3. - С. 128.
2. Цит. за: В. Я. Лакшин. «Новый мир» во времена Хрущева: Дневник и попутное (1953 - 1964). - М., 1991. - С. 32.
3. А. И. Аджубей. Крушение иллюзий. - М., 1991. - С. 93.
4. Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3. - С. 130.
5. Там само. - С. 131 - 132.
6. Там само.
7. А. И. Аджубей. Указ.соч. - С. 181.
8. Уманець О. . Початок «десталінізації» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 2001. - № 3. - С. 96 - 100.
9. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 - 1980-ті рр.). - Том 13. - К., 1999. - С. 64 -73; В.К.Баран. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 -1985 рр. - Львів, 1992. - С. 13 - 20.
10. Десянська правда. - 1956. - 14 лютого.
11. Десянська правда. - 1956. - 26 лютого.
12. Десянська правда. - 1956. - 3 липня.
13. Там само.
14. Див.: Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 3.
15. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 30.
16. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 385, арк. 75.
17. Там само. - Арк. 79.
18. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 16.
19. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 99.
20. Медведев Рой. XX съезд КПСС: до и после // Преподавание истории в школе. - 2000. - № 7. - С. 26.

21. Там само. - С. 25.
22. Там само. - С. 26.
23. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 200.
24. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 391, арк. 30.
25. Там само.
26. Там само. - Арк. 31.
27. Лакшин В.Я. Указ. соч. - С. 5.
28. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
29. Там само. - Арк. 90.
30. Там само. - Арк. 96.
31. Там само. - Арк. 99.
32. Там само. - Арк. 109.
33. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
34. Там само. - Арк. 107.
35. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 91, арк. 31.
36. Там само. - Арк. 32.
37. ДАЧО. - П-470, оп. 9, спр. 430, арк. 88.
38. Спогади С.Ковалю (з березня 1956 по березень 1957 рр. - кандидат в члени Комуністичної партії України, з березня 1957 року - член партії) // З особистого архіву автора.
39. Там само.
40. Деснянська правда. - 1956. - 3 липня.
41. О. Уманець. Початок «десталінізації» на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 2001. - № 3. - С.
42. Там само. - С. 97.
43. Там само.
44. Там само.
45. О. Уманець. Вказана стаття.
46. Деснянська правда. - 1956. - 18 липня.
47. О. Уманець. Вказ. стаття. - С. 98.
48. Деснянська правда. - 1956. - 3 липня.

Раїса Воробей

●

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У СИСТЕМІ ГУБЕРНСЬКИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Серед установ, що підпорядковувалися губернатору, були і прикази громадської опіки.

Прикази громадської опіки у першій половині ХІХ ст. продовжували залишатися установами з дуже широкими й різноманітними завданнями. У законах Росії особливо підкреслювалося, що прикази громадської опіки є органами з керування благодійними установами й закладами: лікарнями, богадільнями, сирітськими будинками. Проте вони мали й інші завдання, що полягали, насамперед, у завідуванні деякими тюремними закладами, на зразок робітних та гамівних будиноків. Законодавство царської Росії пропонувало всіх людей, які «праздно валандаються» або займаються жебракуванням, забирати й приписувати в робітні будинки, де встановлювався суворий режим з примусовою працею. У гамівні будинки поміщикам дозволялося здавати деяких кріпаків, окрім того, сюди направляли й інші категорії «злочинців», зокрема, батьки могли за непокору послати туди своїх дітей.

Прикази громадської опіки були в той же час і своєрідними банками. Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, відпущені урядом на добродійність, а частиною зібрані з населення для тих же цілей, прикази пускали ці кошти в оборот, позичаючи їх поміщикам під заставу майна. Таким чином, здійснювалися фінансові

операції, що приносили прибуток приказам громадської опіки.

Слід зупинитися на тому, що «Положенням про земські установи» 12 червня 1890 року визначалися загальні правила для організації громадської опіки [1]. Перш за все вказувалося, що завідування справами громадської опіки перебувало у відомстві Міністерства внутрішніх справ, а загальний місцевий нагляд за дотриманням законодавства покладался на губернаторів та градоначальників. У губерніях і повітах завідування громадською опікою покладалося на відповідні земські установи, а у місцевостях, де такі установи не існували, - на прикази громадської опіки. У містах опікою бідних та жебраків мали займатися поряд із земськими міські громадські управління, а питаннями опіки селян - відповідно до належності - сільські та волосні громадські управління.

Функції громадської опіки визначалися у двох основних напрямках: 1 - справи з управління благодійними капіталами; 2 - справи безпосередньої опіки. Щодо першого напрямку, то основне завдання полягало у примноженні капіталів шляхом прийняття пожертвувань та різноманітних доходів на здійснення функцій громадської опіки та управління майном. Інша група завдань полягала безпосередньо у здійсненні утримання та управління «богоугодних та громадських» установ.

Доходи на утримання установ громадської опіки розподілялися на чотири групи: 1 - надходження з міст та казни; 2 - подаяння та пожертвування на користь установ громадської опіки; 3 - «пенные и штрафные деньги»; 4 - господарські та випадкові доходи різного роду. Надходження з міст були обов'язковим видом відрухувань на утримання установ громадської опіки, дозволялося на ці потреби виділяти частину доходів міських громадських банків. Надходження з казни розподілялися між губерніями згідно із представленням міністра внутрішніх справ, затвердженим відповідно до встановленого порядку.

Для збору подаянь та пожертвувань земським губернським установам і приказам громадської опіки дозволялося мати «кружки» двох видів - для жебраків і убогих та для богоугодних закладів. «Кружки» встановлювалися у губернських, повітових містах при соборних та інших церквах, при яких саме, визначали губернатори за погодженням з представниками єпархій та губернськими земськими управами. «Кружки» мали відповідні написи - «для жебраків та убогих» і «для богоугодних закладів», опечатувалися печаткою земської управи чи приказу громадської опіки, ключі від «кружок» зберігалися у земських управах, приказах чи міських громадських управліннях. Виймання коштів відбувалося у трапезних церкв у присутності по церквах губернських міст - члена губернської управи чи приказу, а повітових - члена місцевої управи чи міського громадського управління, за участі священнослужителя і старости церкви.

Усі кошти, зібрані у повітових містах, пересилалися у губернську земську управу чи приказ громадської опіки, де відбувався їх перерозподіл, у тому числі на повітові міста, та проводився облік надходжень та витрат за всіма видами надходжень.

На користь установ громадської опіки надходили також кошти від сплати пені і штрафів за певні види порушень («Пенные и штрафные»). Це такі види порушень, як, наприклад:

«1. Взыскания за неучинение раздела в наследственном имении в двухгодичный срок со дня подачи о том прошения, по шести процентов с цены имения в капитал общественного призрения той губернии, где наследственное имение находится.

2. Взыскания, налагаемые за составление дворянскими и городскими собраниями противозаконных положений.

3. Взыскания с корабельщиков, корабельных служителей и водоходцев.

4. Денежные взыскания за нарушения постановлений о питейном сборе на основании правил, изложенных в уставе о сем сборе...»[1, с. 540].

Інший вид надходжень до приказів громадської опіки визначався як «господарські та випадкові надходження». До господарських доходів належали кошти, що надходили за утримання в установах громадської опіки «имущих»

людей, військових та інших чинів; від аптек, що працювали при установах громадської опіки; від фабрик, заводів та інших господарських установ тощо. До випадкових надходжень належали кошти, отримані, наприклад, за продаж «пригульного» скоту, продаж знайдених речей, на оголошення про знайдення яких не відгукнулися господарі, та деякі інші.

Установами приказу громадської опіки вважалися: «...1. дома сиротские и воспитательные; 2. больницы и дома для умалишенных; 3. богадельни и 4. дома работные» [1, с. 547].

Отже, система установ приказів громадської опіки та джерел надходжень на їх утримання визначалася Положенням про земські установи, яке передбачало чіткий порядок їх організації, функціонування та фінансове забезпечення. Однозначно оцінити діяльність цих установ складно: на наш погляд, прослідковується досить позитивна тенденція щодо самої ідеї створення благодійних установ для нужденних верств населення, хоча організація їх роботи, особливо робітних будинків, звичайно, має риси насильницько-примусового характеру.

Джерела та література:

1. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Составил присяжный поверенный М.И. Мышь. - С.-Петербург, 1894. - 711 с.

Наталія Климович

СПРАВА «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ВПЛИВУ НА КОМСОМОЛЬСЬКУ МОЛОДЬ

(за матеріалами архівних документів осередків ЛКСМУ Чернігівщини)

Минулий 2005 рік був багатий на різноманітні ювілейні та пам'ятні дати. Одна з них - 75-річчя процесу «Спілки Визволення України», який проходив навесні 1930 року в приміщенні Харківського оперного театру. Спілка Української молоді за сприяння Міжнародного благодійного фонду «Смолоскип» встановила пам'ятну дошку на будівлі старого театру по вулиці Римарській, 21. Дошку освятив архієпископ Харківський і Полтавський Української Автокефальної Церкви владика Ігор. Під час обряду він сказав, що «відкриття реальної історії протистоїть ілюзорному світові совєтського карнавалу зі святами на кшталт «8 березня» та «23 лютого», з плеканням фальшивої романтики «ленінського комсомолу», а «героїзм жертв процесу «СВУ» полягав у збереженні почуття власної гідності, у відмові прийняти запроваджені більшовиками правила гри»¹.

Так чи інакше, засудженим по цій справі довелося зіграти свої ролі у так званій «опері СВУ на музику ДПУ». На сьогодні дана тема достатньо активно опрацьовується багатьма науковцями, дослідниками, небайдужими до власної історії людьми. Вона є доволі актуальною, але разом з тим і складною з огляду на її багатоплановість. Існують певні аспекти, які ще не були розглянуті дослідниками і вимагають ретельного вивчення. Одним з них є регіональний аспект.

Як відомо, за вироком Суду УСРР 19 квітня 1930 року було засуджено 45 осіб, які нібито становили керівне ядро підпільної організації. За схемою, складеною співробітниками ДПУ, члени «СВУ» «діяли» на території 31 округи. Окремо виділялися у доповідній записці голови ДПУ УСРР В.Балицького від 1 грудня 1929 року Чернігівська, Ніжинська, Прилуцька, Глухівська округи, де нібито «діяли» осередки «СВУ»². Тож поле для діяльності органів держбезпеки було доволі

широким. Архівні документи місцевих партійних та комсомольських організацій дозволяють говорити про дану сфабриковану справу як інструмент пропагандистської політики з боку радянського керівництва. Під грифом «цілком тасмно» наявні документи майже однакового змісту. Так, у Чернігові писали: «ЦК звернула вашу увагу на кволу роз'яснювальну роботу серед робітників і бідняцько-середняцьких мас у справі СВУ. Між тим, справа СВУ має величезне значення щодо викриття української контрреволюції та її спроб організувати за допомогою капіталістичних держав інтервенцію Радянського Союзу... Все це треба широко роз'яснювати робітникам та бідняцько-середняцьким масам для ще більшого згуртування їх навколо партії і Радянської влади. Особливу увагу треба звернути на роз'яснювальну роботу серед вчителів, агрономії та інших груп інтелігенції...»³.

Розтлумачуються і конкретні наслідки, до яких має призвести інформація про дану справу: «...потрібно піднести хвилю обурення і протесту з вимогами суворої кари, переводячи збори робітників, селян та інтелігенції, та ухвалені рішення, протести висвітлити на сторінках «Червоного стяга» і центральних газет. Зокрема звернути увагу на розповсюдження масової літератури в справі СВУ, що її тепер видається в значній кількості.

Про вжиті заходи і проведену роботу інформуйте ОПК - відділ агітації та масових кампаній»⁴.

Особливим завданням було визначено посилення впливу на молодь. Підростає покоління «зомбувалось» - так готували міцну соціальну опору режимові. Документальні джерела свідчать, що комсомольські осередки закидалися численними директивами, телеграмами, інструкціями. Таким чином проводилась «боротьба за молодь» з так званими «клясово ворожими елементами»: «Боротьба за молодь є одним з методів боротьби клясового ворога за своє існування. Все ще значна засміченість лав комсомолу клясово-чуждими елементами сприяє розвитку дрібно буржуазного впливу на окремі прошарки комсомолу. Дрібно-буржуазне оточення зі всіма отрижками старого побуту, насиченого хворобливими, шкідливими для формування нового побуту - явищами /хуліганство, п'янство, релігійні забобони/ безперечно має вплив як на молодь так і на комсомольців»⁵.

У Ніжинській окрузі «буржуазне оточення вирвало з лав КСМ 814 комсомольців, виключених і механічно вибувших з організації за 1929 рік»⁶. Таким чином, будь-який прояв аморальної поведінки, як то хуліганство, пияцтво, вважався, передусім, ознакою «дрібно-буржуазного впливу», а не відсутністю належного виховання та дисципліни в комсомольській організації. Набратися таких «отрижок старого побуту» можна було лише від «клясового ворога», а не від товаришів по організації: «...Клясовий ворог вживає різноманітні форми і методи боротьби з нами. Відкриті виступи, вбивства, підпали, загрози й т.д., використання шкіл та ВУЗів для підготовки куркульських кадрів, організації куркульських колективів, пролізання в кооперативний радапарат, а звідти розкладка його...»⁷. Робився висновок, що «розвиток українського шовінізму, розжигання національної розні, антисемітизму, намагання розбити єдність селянства до робітничої кляси й т.д. все це каже, що клясовий ворог політично активний та іноді використовує нашу слабкість, намагаючись нас підкорити...»⁸.

Комсомольська молодь ставала одним з основних об'єктів пропагандистських кампаній: «Комсомольська організація має низку особливостей, що присущі їй та відрізняють її від партії. Ці особливості визначаються в тому, що комсомол має більш широкий соцсклад ніж партія, малу клясову загартованість мас молоді, що прийшла до комсомолу, яка не почувала царського порядку, а також хорожанської [громадянської - К.Н.] війни, наявність в комсомолі непролетарської молоді, що підпадає чужим дрібнобуржуазним впливам, незначна пролетарська прослойка в сільській організації, недостатня політична письменність - все це спричиняє прояви чужих комунізму ідеологій»⁹.

Усі перелічені «вади» робили молодь об'єктом інтенсивного впливу, пильного

нагляду, який починався ще з відбору кандидатів до лав комсомолу. В даному випадку зовсім не грав ролі рівень освіченості, найголовнішим було соціальне походження претендента, його батьків, рід їхніх занять до і після революції. «Нове дворянство» по праву народження в родині «справжніх пролетарів», зовсім не обов'язково мусило бути «переобтяженим» освітою, вихованістю, моральними чеснотами. Соцстан був «квитом» в майбутнє, можливістю отримати вищу освіту, пристойну роботу. Тож дана обставина часто змушувати приховувати своє справжнє походження.

На сторінках газети «Червоний стяг» у рубриці «Трибуна Робсількора», місцеві нишпорки-кореспонденти під незвичними псевдо вміщували свої розвідки. Автор однієї із заміток, товариш Гінзбургський, назбирав достатньо компрометуючої інформації про студентів місцевих вишів та курсів: «Є у нас в Чернігові і так звані «Курси готування вчителів при Окріно». Курси короткотермінові. Навчаються там люди, які будуть вихователями... І виявилось от що: склад курсів засмічений ворожими, куркульськими антирадянськими елементами...»¹⁰. Він наводить інформацію про Ганну Басіну, доньку колишнього орендаря, що мав смолокурний завод, крамницю; Левка Случевського, батько якого «був правою рукою відомого поміщика Дворецького», а згодом нібито емігрував з білими. Сам Левко також визнавався неблагодійним: «...не має авторитету, на лекції політекономії він питає, «що таке праця?». Автор підсумовує: «як бачите, такі люди не знають, що таке праця, а потрапляють до наших ВИШів». Найнебезпечнішими особами товариш Гінзбургський визнав сестер Поплавських з Любеча: «Одна з них була черницею, а друга теж виховувалась у монастирі». На закінчення автор патетично вигукує: «Так ось вони будуть «вихователями» наших дітей!».

З матеріалів протоколу № 9 засідання бюро Старогородського осередку ЛКСМУ від 3 серпня 1929 року постає типова картина тогочасної діяльності комсомольських осередків. На цьому засіданні розбирали питання про виключення з лав КСМ Г.З.Свистьольникова за «невиконання статуту КСМ, прикриття хуліганів і злочинів», але головним чинником, що вплинув на виключення, було його соціальне походження. «При наступі «червоних» тікав з військом Денікіна із своїм батьком та попом - найулюбленішим приятелем і допомішником [помічником. - К.Н.] білої армії. Взагалі його родина не ховала зв'язку з попом, антирадянськи настроєна, агітує проти колективів і СОЗів та крім того його мати /Свистьольника Грицька/ нахвалялась попаді про те, що Степан Свистьольник шпін, робить доноси в міліцію, і заганяє хуліганів до міліції, а от її син /Грицько/ в цьому неприймає участі, це саме вона казала матері Степана Свистьольника...»¹¹. Зважаючи на середній вік молодої людини, яка вступала до лав комсомольської організації, Свистьольнику Грицьку, ймовіріше за все, не було й десяти років на той час, коли відступав Денікін. Будучи дитиною, він, звичайно, не міг самостійно приймати будь-яке рішення, а тим більше мати власні політичні уподобання. Плітки про те, що говорила або не говорила мати Грицька Свистьольника, сприймались комісією як вагомні аргументи. Але остаточно «викриває буржуазну природу денікінського прихвостя» чи то п'яна, чи то хуліганська витівка з грамофоном: «...Грицько Свистьольник у Неділю 28/VII-29 р. виставив з вікна трубу грамофона напроти вулиці де між іншим назбиралось дівчорідів-підлітків і слухали...слухали «Многие Лета» царю Миколі Другому, що виспівував неземним голосом Диякон разом з церковним хором. Це все грав грамофон, якого примусив ці «Многие Лета» грати Свистьольник Г.З.»¹². «Примусивши» грамофон грати, Грицько Свистьольник вилетів не лише з комсомольської організації, а й Чернігівського інституту народної освіти¹³.

На фоні таких «свистьольників» прямо-таки взірцевим комсомольцем постає такий собі Буштрук Олексій. З протоколу № 1 комісії ОК ЛКСМУ по чистці комсомольської організації Халявинської профшколи: «Родився в Халявині батько до революції працював в Києві столяром, зараз [працює. - К.Н.] судюю. Із 1920 року став вчитись в школи до 1924 року. В профшколу вступив 28 р. Батько мій

сучасний мент має господарство не внесено до середняків член партії. В комсомолі працюю секретаром стаж мий з 28 р. був вожатим ЮП...»¹⁴. О.Буштрук як «секретар комсомолу» і син столяра-судді володіє саме тими знаннями і навичками, якими мали обмежуватись чесноти комсомольця. На запитання «Що таке СВУ?» він чітко дає відповідь: «Контр революційна організація названа Спілка Визволення України», щоправда, на цьому його знання вичерпуються. Яка кількість людей перебуває під судом і за яку конкретно провину, він не знає¹⁵. Але це вже не є принциповим, адже знає про те, що є така «контра», та й годі з нього. Найголовніше, що він чітко засвоїв: «в комсомолі можуть бути найміти бідняки та щоб комсомол захищав робітничі інтереси допомога партії»¹⁶.

В ідеалі кожен комсомолець повинен був мати «пристойне» соціальне походження, своєчасно сплачувати членські внески (за несплату також виключали), виконувати всі покладені на нього обов'язки, брати активну участь у громадських справах і при цьому ще й встигати навчатись. На практиці можна було зосередитись лише на декількох справах, бо на решту не вистачало ані часу, ані сил. Найчастіше все це досягалось за рахунок нехтування навчанням.

Дуже красномовно про це свідчить лист одного комсомольця до конфліктної комісії окружного комітету ЛКСМУ, частину якого цитовано дослівно: «Комсомолец Города Чернигова ячейки строителей увидивши неправы в этой ячейки и хочу вас осведомить как руководящего гана комсомолом Эта неправильность косаеца лично мена. Народився 1911 года Когда мне мало годов пошел учия в школу закончив полевою группу подготовительную и перви и увиду тяжелого материяльного положения я кинув пошов служит поселам.

поселам 22 года а потом работал в городе покустарям.

1928 года у 1928 году поступив школу строй у на где и получил фікацію печника в том же году вступил в комсомол.

в 1929 году послали мене в рабочую школу ликвидироват неграмотность до сего время всю выпустили в мае месяце последний курс там где я учус не выпустили потому что вон отстал от общего плана занятий потому на этот курс один неграмотн били и потому и оставили что би подогнать Этот курс до общих знаний двух курсов потому что. те два курса подготовились до перехода на другой курс и этот потому ещо оставили на месяц занятий и вот я описал свою грамотность а тепер буду косаца сути дела пришло в ячейку два места на секретари сельсовета и вот меня посылают на секретари сельсовета и вот меня посылают на секретари сельсовета когда в мене буде знание за 4 класа когда окончу первый курс в то время такие что закончили другой курс и имеют знания за семилетку та тех не посылают вот из этого я считаю что неверно поступает ячейка и прошу разобрать и дать ответ...»¹⁷. Далі він пише про зловживання в ячейці, про свою роботу, яку ніхто не цінує, і просить Конфліктну комісію розібратись, чи має він право зайняти посаду секретаря, і допомогти йому в цьому.

Низький освітній рівень, нерозуміння політичної ситуації - все це не вважалося перепоною до вступу до лав КСМ, адже чим менше людина знає, тим легше їй нав'язати «єдино вірне судження». При проведенні персональної чистки в комсомольській організації вже згаданої Халявинської профшколи виникали курйозні випадки при опитуванні комсомольців. На питання «Яка полягає різниця між правим та лівим ухилами і хто їх очолює?» один з опитаних відповів так: «Не знаю. Знаю тільки що одни доганяють други відстають. На чолі правого ухилу був Троцький, а лівого Сталін»¹⁸.

Інформація про справу «Спілки визволення України» для комсомольців подавалась в рамках місячника української культури, який тривав з 17 червня 1930 року. Проведення цього заходу аргументувалось у протоколі засідання культпропкомісії Глухівського ОПК так: «Бурхливий зріст соціалістичного будівництва, як промисловості, так і сільського господарства, особливо широке розгортання колгоспівського руху, ліквідація глитая як кляси в районах суцільної

колективізації, загострення класової боротьби, активізація дрібно-буржуазних елементів, що підтверджують відкриті виступи проти радянської влади /СВУ та інше/, що вимагають від всієї партії зосередити увагу на національно-культурному будівництві як складової частини соціалістичного будівництва, яке потребує деякої роботи в справі пропаганди та широкої популяризації ленінської національної політики та розвитку української національної культури по формі та пролетарської по змісту»¹⁹. Метою даного місячника було: «1) ознайомлення робітництва, батрацьких та бідняцько-середняцьких мас села з досягненнями та завданнями господарського будівництва, індустріалізація, колективізація України, як бази утворення нової соціалістичної Української культури та 2) висвітлення досягнень та завдань української літератури стану класової боротьби на культурному фронті зокрема, висвітлення підсумків процесу СВУ, боротьба з шкідництвом на культурній ділянці спробами буржуазного впливу...»²⁰. До даної директиви додавався план проведення місячника: «ОРПС, ОК, ЛКСМУ, Окріно, книгоспілці організувати низку семінарів для проробки питань національного будівництва й ознайомлення з життям українців західної України, з процесом СВУ та різними ухилами в національному житті /теорія боротьби двох культур, хвилювизм, шумскізм/»²¹.

Доволі сумнівно, що даний захід було проведено в належному обсязі, бо, як уже зазначалось, через завантаженість численними завданнями, особливо в сільській місцевості, часто нехтувались ті інструкції та вказівки, що надходили. Навіть якщо такі заходи і проводились, то не важко зрозуміти, на якому рівні їх сприймали самі організатори та аудиторія. Рядові комсомольці могли зрозуміти лише загальні спрощені схеми та формулювання, що перетворювались на стійкі кліше, призводили до зашореності світосприйняття. Таким чином, незважаючи на неграмотність, відсутність будь-якого рівня політичної культури населення, показові судилища, подібні до справи «Спілки Визволення України», робили свій вплив, наочно наводячи приклади того, як має проводитись «класова боротьба», боротьба зі шкідниками, куркулями, буржуазними елементами, привчаючи до практики постійного пошуку «ворогів» - винуватців в усіх труднощах та проблемах. Відтак їх використовували для виховання молоді, яка ставала одним з головних об'єктів впливу пропагандистської машини радянського керівництва.

Джерела та література:

1. Маковицька С. Сумівський меморіал // Україна молода. - 2004. - 25 березня. - С.4.
2. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документ. видання. - К., 1995. - С.131-201.
3. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 708. - Арк. 61.
4. Там само.
5. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 222.
6. Там само.
7. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 73.
8. Там само.
9. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 74.
10. Червоний стяг. - 1929. - 4 серпня. - С.3.
11. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 640. - Арк. 73.
12. Там само.
13. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 640. - Арк. 85.
14. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 641. - Арк. 101.
15. Там само.
16. Там само.
17. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 646. - Арк. 33.
18. ДАЧО. - Ф. П-61. - Оп. 1. - Спр. 641. - Арк. 13.
19. ДАЧО. - Ф. П-261. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 25.
20. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 349. - Арк. 351.
21. ДАЧО. - Ф. П-60. - Оп. 1. - Спр. 349. - Арк. 352.

ЧИ БУЛА УКРАЇНА КОЛОНІСІЮ НА РУБЕЖІ XIX - XX ст.?

Відзначення столітнього ювілею виходу у світ першої на території Наддніпрянської України україномовної газети «Хлібороб», яке відбулося у Полтаві 24-25 листопада 2005 року, є поза будь-яким сумнівом важливою подією у нашому житті. Це, окрім усього іншого, чудова нагода зайвий раз проаналізувати історичне минуле українського народу, розставивши відповідні акценти на тих чи інших доленосних подіях. Зробити це важливо як з чисто наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що в сучасній Україні існують політичні сили, ідеалом яких є «об'єднання», «приєднання» чи так зване «воз'єднання» з Росією. Термінологія в даному випадку особливої ролі не грає, адже кінцева мета - жити в одній державі з Росією. Нерідко як аргумент прихильники цієї точки зору наводять факти з нашого минулого. Показово у цьому плані є книга Леоніда Кучми «Україна - не Росія», де, як і у сумнозвісних радянські часи, стверджується, що Україна у складі імперії не була колонією. «Я відкидаю гіпотезу «колоніальної» експлуатації України не лише тому, - пише колишній президент, - що захищаю честь рідної країни, я просто не бачу в цій гіпотезі логіки і правдоподібності».¹ Беручи до уваги наявність у такої позиції численних прихильників, є потреба зупинитися на цій точці зору детальніше. Насамперед слід визначитися із поняттями. Що таке колонія? На це питання згаданий автор відповіді не дав, а на підтвердження своєї думки почав розповідати про збудовані на території України заводи і фабрики та досягнення вчених, фахівців різних галузей знань українського походження за часів російської та радянської імперій. Поняття «колоніалізм» походить від французького colonialisme, а останнє у свою чергу від латинського colonia - поселення. Словник іншомовних слів визначає поняття «колоніалізм» як «політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн пануючими класами експлуаторських держав»². Подібне (на думку автора цих рядків), але точніше визначення дає і тлумачний словник С.І.Ожегова: «Колонія - країна, захоплена силою, і та, що експлуатується імперіалістичною державою (метрополією), яка позбавлена державної самостійності».³ Отже, відзначимо, що перша ознака поняття «колонія» - захоплення силою. Чи є в когось сумніви щодо факту захоплення, коли пам'ятати про вигнання з України непокірного несамовитому самодержцю Петру I законно обраного козаками (згідно з договором 1654 року) гетьмана Івана Мазепи? А зруйнування Запорозької Січі 1775 року і ув'язнення кошового отамана Петра Калнишевського, який під час Російсько-турецької війни 1768-1774 років допомагав Росії громити турків? Другим критерієм поняття «колонія» є позбавлення державної самостійності. Воно відбувалося поступово практично відразу ж після відомої Переяславської угоди Богдана Хмельницького, завершившись наприкінці XVIII ст. перетворенням Гетьманщини у звичайну провінцію Російської імперії. Як перша, так і друга вищезгадані позиції є очевидними і не потребують особливої аргументації. Що ж до третьої ознаки колонії - експлуатації, то щодо неї думки розходяться. Радянські історики, не кажучи вже про дворянську історіографію XIX - початку XX ст., категорично заперечували колоніальне (в економічному розумінні) становище України, Білорусі та інших європейських народів царської Росії.⁴ Лише окремі автори, і то виключно з числа великоросів, які не боялися бути звинуваченими в «буржуазному націоналізмі», визнавали, що національні окраїни Російської імперії таки були колоніями. «Особливості національного питання в Росії, - писали, наприклад, у 1976 р. московські історики Тетяна Бурмистрова і Віра Гусакова, - полягали в тому, що: пануюча нація - великороси, яка займала величезну суцільну територію, становила

у 1914 р. близько 70 млн. осіб. **Пригноблені і безправні** (підкреслено автором. - **М.Я.**) народи становили 57% населення (у тому числі: українці -17, поляки - 6, білоруси - 4,5%)... Росія була країною із найвідсталішим і реакційним державним ладом у порівнянні з іншими європейськими державами. Національний гніт у Росії був сильнішим, ніж в інших державах, і характеризувався повним безправ'ям національних меншин, переслідуванням національної культури, насильницькою русифікацією, нівеченням економіки, яка пристосувалася до потреб російської буржуазії і царизму».⁵

Цікаво, що апологети Комуністичної партії, для яких Ленін був (і залишається) своєрідною іконою, ніколи не цитували у цьому зв'язку його наукових праць, де вождь більшовиків прямо вказує на Україну як колонію Росії. Так, характеризуючи Російську імперію епохи капіталізму, Ленін у 1911 р. писав: «Особливістю цієї національної держави, по-перше, є те, що «іногородці» (які становлять у цілому більшість - 57%) населяють якраз окраїни; по-друге, те, що пригноблення цих іногородців значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських); по-третє, те, що в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах, мають своїх співродичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави - фінів, шведів, поляків, українців, румунів); по-четверте, те, що розвиток капіталізму у загальній рівні культури нерідко вищі в «іногородницьких» окраїнах, ніж у центрі держави».⁶ В іншій праці, опублікованій у травні 1913 р., той же Ленін охарактеризував внутрішню політику царизму епохи Петра Столипіна так: «Урядова політика, політика поміщиків, підтримуваних буржуазією, пройнята вся наскрізь чорносотенним націоналізмом».⁷ Викриваючи націоналістичну політику царизму, Ленін у 1914 р. серед інших країн, підлеглих Росії, називає конкретно й Україну. Він говорить про грубий, зв'язаний урядовий націоналізм, який «гнітить і душить Фінляндію, Польщу, Україну, євреїв і всі народності, які не належать до великоруської».⁸ Саме колоніальне становище національних окраїн давало підстави передовим мислителям XIX ст. називати Росію «тюрмою народів». В основу такого поняття було покладено, насамперед, їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які за сумнівні заслуги перед вітчизною одержали величезні земельні масиви на територіях неросійських національностей, пограбування купкою капіталістів-олігархів, що вели торговельні справи, та фабрикантів-підприємців, які виробляли товари, шукали і знаходили відповідні ринки збуту, купкою купців, різних підрядчиків і звичайних пройдисвітів, що з часів Катерини II оточили вінченосних осіб.

Виразні риси колоніальної політики царизму чітко проявили себе в процесі ліквідації автономної України. Нещодавно широкий громадськості став відомий показовий у цьому плані факт: у 1763 році на прохання Кирила Розумовського відкрити у Батурині університет цариця написала таку відповідь: «колоніальним народам університеты иметь запрещається».⁹ Як бачимо, тогочасні керманічі Росії вважали Україну колонією, а окремі сучасні політики, що претендують на виразників історичної правди, ні. Чому б це так? Чи не є це проявом того, що психологи називають «шведським синдромом», під яким розуміється формування приязних стосунків жертви і її ката?

Ліквідація автономії України, окрім втрати ознак державності, стала серйозною перешкодою у формування української буржуазії, бо саме автономія, за словами вже неодноразово згаданого Володимира Ульянова, «дозволяє нації, насильно вдержуваній у кордонах даної держави, остаточно сконституюватись як нація, зібрати, пізнати, зорганізувати свої сили».¹⁰

Але ж політика царського уряду якраз і була спрямована на те, щоб стерти насильницьким шляхом будь-які національні особливості української нації. Ліквідовуючи автономію України, російське самодержавство переслідувала насамперед економічна мета. Що являла собою на практиці економічна колонізація окраїн, коли мова йде про нашу Батьківщину? Це, перш за все, проникнення

російських підприємців, купців, російських капіталістів в економіку території, населеної іншим етносом. Причому таке проникнення здійснювалося не в ході конкурентної боротьби, а за допомогою дискримінації українських підприємців. Характерним у цьому відношенні є приклад Києва, де наприкінці XVIII ст. місцевий купецький елемент був витіснений російським. Так чи інакше, але на середину XIX ст. російське купецтво вже переважало у більшості українських губерній. Дослідник історії Чернігівщини Домонтович свого часу писав: «Купецтво Чернігівської губернії майже на дві третини складається з великоросів та євреїв, і лише одна третина припадає на долю корінного населення - малоросіян».¹¹ Подібне явище було характерним і для інших губерній, про що свідчать відповідні праці економістів позаминулого століття.¹² Якщо говорити про торгівлю, то вона мала яскраво виражений колоніальний характер. З України ввозили такі товари, як цукор, вовну, необроблені шкури, тютюн, хліб, сало, вино, залізо, вугілля, тобто в основному сировину і продукти харчування. Натомість в Україну з Центральної Росії надходила продукція переробних галузей: оброблена шкіра, залізні вироби, взуття. Якщо порівняти прибутки від продажу сировини і готових виробів, то останні набагато перевищують відповідні показники товарів першої з вищезазначених груп. Так, у 1862 р. на Іллінському ярмарку в Полтаві, який щодо товарообігу був найбільшим в Україні, було продано товарів на загальну суму 15,2 млн. руб. При цьому на різні тканини припадало 44% продажу, тоді як на залізо 6,5%, цукор - 2,3%.¹³ Не важко здогадатися, хто одержував основні прибутки від ярмаркової торгівлі в Україні.

А тепер розглянемо, кому належали підприємства в найбільших промислових центрах України. У Харкові, наприклад, 1871 року діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були 4 росіяни: Пономарьов, Рижов, Костін, Кочеров і 2 іноземці: Вестберг і Пільстрем. Серед власників 13 тютюнових фабрик, які функціонували у Харкові, також не було жодного українця.¹⁴ В одному з найбільших промислових центрів України Києві у 1890 р. з 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів шість належали іноземним підданам, три - полякам і два - обрусілим іноземцям. Серед 93 інших київських підприємств українська дослідниця Олена Лугова нарахувала лише 6 українських прізвищ.¹⁵ Панівне становище росіяни та іноземці посідали і в металургійній промисловості. Те ж саме стосується і сільськогосподарського машинобудування, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам: Гельферіх-Саде, Мельгозе в Харкові; Юдін і Фільверт у Києві; Ген в Одесі; Ельворті в Єлисаветграді; Ленн і Вільман в Олександрівську і т. д.¹⁶ Якщо приналежність заводів і фабрик російським та іноземним власникам можна якимось чином виправдати, зіславшись при цьому на затратений під час будівництва цих споруд приватний капітал, то факт наявності у розпорядженні польських і російських поміщиків колосальних масивів споконвічних українських земель можна пояснити лише брутальним насиллям над нашими пращурами. Відпустивши у 1861 р. селян на свободу, поміщики залишили 93,9% дрібних товаровиробників України без достатніх засобів до існування.¹⁷ Самі ж не бідували. Так, у Таврійській губернії серед 5 найзначніших землевласників не було жодного українського прізвища, а саме: Фальц-Фейн (200 тис. дес.); Вассал (60 тис.); Дурново (50 тис.).¹⁸ У Херсонській губернії найбільшими землевласниками були: Романов (74 тис. дес.); Трубецькой (26 тис.); Гагарін (13 тис.); Сухомлинов (21 тис. дес.).¹⁹ У Катеринославській губернії - Дебальцев (18 тис. дес.); Ігнатєва, Бориславські та Лівен (понад 10 тис. дес. кожен).²⁰ Відомі на Правобережній Україні польські поміщики Потоцькі володіли: графи Йосип Альфредович і Костянтин Костянтинович відповідно 67 тис. дес. і 188 тис. дес.; Маврикій Потоцький - 111 тис. дес.²¹ На Полтавщині найбільшими землевласниками були «їх височества герцоги Г.Г. та М.Г.Макленбург-Стрелицькі і принцеса Саксе-Альтенбургська», яким у Костянтиноградському повіті належало більше 50 тис. дес. полтавського чорнозему.²² Можна, звичайно, назвати великих землевласників і латифундистів українського походження, як от: Терещенко (141 тис. дес.),

Харитоненко (40 тис.), Кочубей (35 тис.) та ряд інших. Проте слід пам'ятати, що родина Терещенків чи того ж Харитоненка відповідні угіддя не загарбала, посилюючись на відповідні «пожалування» монарших осіб Речі Посполитої чи Російської імперії, а протягом століття шляхом конкурентної боротьби на земельному ринку придбала їх собі цілком законним навіть з погляду селянства шляхом. Це, по-перше. По-друге, названі прізвища були не загальним правилом, а скоріше винятком із нього. Низька питома вага української торговельної, промислової і сільськогосподарської буржуазії свідчила про її слабкість, а значить і нездатність очолити національно-визвольний рух. Не сподіваючись на перемогу, вона зосередила свою увагу виключно на проблемах особистого збагачення, що дуже вдало охарактеризував наш видатний мислитель Іван Франко. «Великі соціальні п'явки, - писав він, - насавшись до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх».²³ Михайло Терещенко як міністр закордонних справ Тимчасового уряду у червні 1912 р. у складі російської делегації приїздив до Києва умовляти керівників Центральної Ради відмовитися від намірів відновлення української державності. Нічого спільного з інтересами українського народу не мав на початку ХХ ст. і рід князів Кочубейів. Скажімо, Віктор Кочубей, що був власником Диканського маєтку, у побуті користувався навіть не російською, а переважно французькою мовою, про що свідчить, зокрема, його щоденник.²⁴

Сучасна російська істографія, виступаючи, за окремими винятками, з яскраво виражених націоналістичних позицій, схиляється до безпідставного вихвалання економічного розвитку своєї країни на рубежі ХІХ і ХХ ст. Так, московський дослідник А.І.Степанов опублікував у найвпливовішому російському науковому журналі «Вопросы истории» статтю, у якій з неприхованим захопленням розписав багатства Росії напередодні Першої світової війни. «Росія, - пише він, - мала у своєму розпорядженні багатств на 160 млрд. руб. (8,6% світових), на 3-му місці після США (400 млрд.-21,6%) і Британської імперії (230 млрд.-12,4%)».²⁵ Подібні публікації для сучасної російської преси не є поодинокими.²⁶ У даному випадку має місце прояв відомих традицій радянської історіографії, для якої характерним було маніпулювання загальними цифрами, на кшталт того, яке місце посідав колишній СРСР у світі з виробництва металу, цементу, коксу і т. п., у той час як головним показником добробуту є якість життя. І справді, звичайного громадянина цікавить в першу чергу питання: якою мірою отримані від тієї чи іншої діяльності засоби до існування забезпечують його потреби. Якщо говорити про наших предків, які свого часу перебували під скіпетром російського царя, то при усьому бажанні хвалитись, а тим більше захоплюватись, нічим. Численними дослідженнями ще у ХІХ ст. було доведено, що «смертність залишалась у Росії значно вищою, ніж у західноєвропейських країнах...»²⁷ Цікаві дані були одержані земськими статистами щодо Полтавської губернії, де у 1897 р. 10,5% тих, кого було обстежено, до військової служби визнано не придатними через хронічні хвороби. Через три роки, у 1900 р., таких призовників виявилось ще більше - 11,8%.²⁸ Зауважимо, що згадані роки не були найнесприятливішими для народонаселення Полтавщини, про що свідчать узагальнюючі дані за 1874 - 1883 роки, коли відсоток забракованих становив у середньому 31,1%. Подібне становище було характерним і для інших корінних українських губерній, а саме: Київська губернія - 29,7% забракованих; Подільська - 27,6%, Волинська - 27,4%; Чернігівська - 23,9%. Для порівняння наведемо відповідні дані по деяких російських губерніях: в Тульській губернії чисельність забракованих виявилася удвічі меншою - 13,5%, Ярославській - 10,1%, Смоленській - 6,2% і т.д.²⁹ В окремих губерніях центральної Росії були, звичайно, і вищі показники, проте це вже проблеми того ж таки російського народу, який створив саме таку, а не іншу систему державної влади. Ми ж говоримо у даному випадку про наші, українські проблеми, існування яких значною (якщо не вирішальною) мірою пояснювалось

поневоленням наших предків. Про загальну картину експлуатації природних ресурсів України вузьким колом іноземних визискувачів мова вже йшла. Залишається лише навести як ілюстрації деякі офіційні дані щодо бюджету українських губерній. У 1911 році прямих податків і різноманітних платежів на Полтавщині було зібрано 27943353 руб.; у 1912 р. - 30140128 руб.; у 1913 р. - 31306184 руб. Витрати ж імперії на управління краєм були набагато скромнішими: у 1911 р. - 16935848 руб.; у 1912 р. - 18433161 руб. і в 1913 р. - 21695960 руб. Загалом виходить така картина: прибутки за три роки - 89389665 руб., а витрати - 57064969 руб., тобто на 32324696 руб., або майже на третину менше.³⁰ Таким чином, одна лише Полтавщина давала в бюджет Російської імперії на початку ХХ ст. 10 млн. руб. чистого прибутку. Це і є економічна передумова національно-визвольного руху в Україні на рубежі ХІХ і ХХ ст., адже його лідери, у числі яких були, безумовно, брати Шемети, хотіли використовувати прибутки від господарської діяльності свого народу для його потреб, тоді як десятки мільйонів йшли на утримання жандармів, шпигунів, в'язниць і царської камарильї. З іншого боку, зрозумілими є прагнення російських націоналістів за будь-яку ціну зберегти контроль над Україною. Навіть комуністи в особі Леніна, які повсюдно твердили про право націй на самовизначення, ніколи не відмовлялися від своїх претензій на Україну, оголосивши в грудні 1917 року війну Українській Народній Республіці.

Хоч у 1991 році депутати-комуністи і проголосували під тиском відомих обставин за незалежність України, проте і сьогодні вона, на жаль, не є їх ідеалом. Це теж один із наслідків колоніального минулого України, адже в жодній країні з довготривалою державницькою традицією немає партій, які б виступали проти такого, здавалося б, очевидного усім людям, що мають здоровий глузд і тверду пам'ять, принципу, як самоврядування нації.

Джерела та література:

- 1 Кучма Леонид. Украина не Россия. - М.: Время, 2004. - С. 147.
- 2 Словник іншомовних слів. За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. - К.: Головна редакція УРЕ, 1997. - С. 340.
- 3 Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Гос. Изд-во иностр. и национ. словарей, 1961. - С. 277.
- 4 Див., напр.: Історія Української РСР. Т. 2. - К.: Наукова думка, 1958. - С. 12-13.
- 5 Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий России. 1905 - 1917 гг. - М.: Мысль, 1976. - С. 9.
- 6 Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. // Твори. Т. 25. - С. 258.
- 7 Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання. // Твори. Т. 23. - С. 144.
- 8 Ленін В. І. До питання про робітничих депутатів у Думі та їх декларації. // Твори. Т. 22. - С. 193.
- 9 Бушак Станіслав. Свідки долі славного роду. // Урядовий кур'єр. - 2004. - 30 січня.
10. Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. // Твори. Т. 30. - С. 39.
- 11 Домантович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губ. - СПб., 1865. - С. 156.
- 12 Див., напр.: Шмидт А. Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния. - СПб., 1863.- С. 559; Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. - СПб., 1862 - С. 260 та ін.
- 13 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку в 60-90 роках ХІХ ст. - К.: Наук. думка, 1968. - С. 117.
- 14 Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. - 1967. - № 3. - С. 21.
- 15 Так само.
- 16 Гуржій І. О. Вказ. праця. - С. 33.
- 17 Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). - К.: Наук. думка, 1970. - С. 32.
- 18 Ярошко А. Робочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. - М.; 1894. - С. 230.
19. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. 1-2. - СПб, 1897. - С. 10.

- 20 Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. - Екатеринослав, 19=985. - С. 14.
- 21 Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX века). - М.: Наука, 1969. - С. 384.
- 22 Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX - начале XX века. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 352.
- 23 Франко Іван. Поза межами можливого // Львівський Науковий Вісник. - 1900. - Т. XII. - С. 5.
- 24 Центральний державний історичний архів Росії. - Ф. 971. - Оп. 1. - Спр. 112: «Дневник путешествий кн. Василия Викторовича Кочубея по Англии». - 116 арк.
- 25 Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. - 1993. - № 2. - С. 159.
- 26 Див., напр.: Козлов А. Житница Европы. Конец XIX - начало XX века // Международная жизнь. - 1992. - № 5. - С. 132-139; Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Быльс. - 1992. - № 3. - С. 5-6; Платонов О. Наше экономическое чудо // Москва. - 1995. - № 3. С. 148-152 та ін.
- 27 Чертова Г. И. Смертность населения России в XIX в. по исследованиям современников // Брачность, рождаемость, смертность России и СССР. Сб. статей. под ред. А. Г. Вишневого. - М.: Статистика, 1977. - С. 165.
- 28 Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. - Полтава, 1902. - С. 9.
- 29 Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 1. - СПб., 1903. - С. 31.
- 30 Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. - Полтава, 1915. - С. 192.
-

Віктор Шевченко

СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (кінець XIX - початок XX ст.)

З набуттям Україною державної незалежності подальша її розбудова неможлива без неухильного підвищення освітнього рівня українського народу. Право кожного громадянина на освіту сьогодні гарантоване державою і закріплене у 53-й статті Конституції України¹. При цьому успішне вирішення даної проблеми настійно вимагає не тільки узагальнення і творчого осмислення педагогічного досвіду, набутого попередніми поколіннями, але й глибокого вивчення історії розвитку народної освіти на українських землях у різні історичні періоди. З цього погляду, зокрема, заслуговує на увагу проблема стану народної освіти в Україні наприкінці XIX - на початку XX століття. Адже саме цей період був чи не найсуперечливішим в історії розвитку народної освіти на українських землях. З одного боку, потреби капіталістичного розвитку об'єктивно диктували необхідність підвищення її рівня. З іншого, політика російського самодержавного уряду щодо неросійських народів імперії здійснювалась у нерозривному зв'язку з національним гнобленням останніх, особливо у галузі мови, культури та освіти. Освіта народу лякала царизм і робила його безжалісним до неї. Не дивно, що саме цей період у розвитку народної освіти в Україні завжди привертав і продовжує привертати увагу багатьох дослідників². Тим не менше, багатогранність проблеми примушує знову і знову повертатися до її вивчення, в тому числі й регіонального. Зокрема, в даному повідомленні зроблено спробу відтворити на основі спеціальної літератури, опублікованих та архівних джерел стан розвитку народної освіти в Лівобережній Україні в кінці XIX - на початку XX століття.

До складу Лівобережної України в межах Російської імперії входило три українські губернії: Полтавська, Харківська та Чернігівська. Свого часу вони склали територію козацької держави Гетьманщини, де рівень освіти народу був досить високий. Це, зокрема, підтверджувалось у працях і виступах українських вчених і громадських діячів початку ХХ ст., фрагменти з яких наведені й широко використані І. Дзюбою³. Вони засвідчують, що, наприклад, у ХVІІ ст. українці настільки відзначались своєю грамотністю, що навіть впливали у цьому плані на Московську Русь. Ситуація різко змінилася після ліквідації Катериною ІІ Гетьманщини в кінці ХVІІІ ст. й поширення на українські землі влади російських вельмож. Запровадження тут кріпосного права та інших обмежень, у тому числі й щодо розвитку мови та культури, призвели до різкого зниження рівня освіти українського народу. І. Дзюба наводить уривок з виступу в 1913 році депутата ІV Державної думи Григорія Петровського про те, що «перепис 1897 р. показав, що найменш писемний народ у Росії - українці»⁴. Наскільки справедливим був такий висновок, переконує безпосереднє знайомство з матеріалами всеросійського перепису населення 1897 року⁵. Зроблені на їх основі обрахунки, зведені у таблицю 1, засвідчують, що середній показник грамотності населення Лівобережної України становив загалом 17,2% від усього населення району, в тому числі серед чоловіків - 28% і серед жінок - 7%. По окремих губерніях відповідні показники були такими: у Полтавській - 17%, 27,8% і 6,3%; у Харківській - 16,8%, 26% і 7,6% та у Чернігівській - 18,2%, 29,8% і 7,3%.

Губернії	все населення			в тому числі					
				у містах			у селах		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Полтавська	27,8	6,3	17,0	51,0	27,7	39,8	25,4	4,0	14,5
Харківська	26,0	7,6	16,8	50,8	29,0	40,3	21,5	4,0	12,8
Чернігівська	29,8	7,3	18,2	50,4	26,9	38,4	27,7	5,3	16,2
По Лівобережжю	28,0	7,0	17,2	51,0	28,1	39,7	24,8	4,4	14,4

Як бачимо, рівень грамотності всюди був дуже низьким і до того ж залишався пріоритетом чоловічої частини населення. Надзвичайно ж низький показник серед жіночого населення Лівобережної України лише зайвий раз підкреслював безправне становище жінки у тогочасному суспільстві. При цьому наведені статистичні розрахунки охоплюють все лівобережне населення, включаючи й представників неукраїнської національності. Стосовно ж конкретно українців, то свого часу цікаві спостереження щодо них були зроблені М. Поршем. За його підрахунками, Лівобережна Україна продовжувала залишатися найбільш українізованим українським районом у складі Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. частка українців по відношенню до всього населення становила у Полтавській губернії 93%, Харківській - 80,6% і в Чернігівській - 85,7%, тоді як аналогічний показник по всій Україні сягав лише 74,6%⁶. При цьому рівень грамотності українців по відношенню до представників інших національностей був нижчим у Полтавській губернії на 2,4%, у Харківській - на 3,5% і у Чернігівській - на 1,8%⁷. Отже, навіть при такому низькому загальному рівні грамотності по Лівобережжю в цілому, українці перебували у помітно гірших умовах, ніж представники інших народів. Показовим у цьому відношенні є і такий факт. Відомо, що у післяреформений період внаслідок посиленої промислової міграції в Україну представників інших національностей, головним чином росіян, інтенсивно зростала чисельність неукраїнського населення перш за все у містах концентрації капіталістичної промисловості, тобто у містах. У той же час село залишалося фактично повністю українізованим. З огляду на це, цікавим є порівняння грамотності міського та сільського населення Лівобережної України. На час проведення перепису 1897 р. тут проживала у містах 851 тисяча чоловік, тобто

всього 11,3% населення району⁸. Однак, і це засвідчують дані наведеної вище таблиці 1, рівень грамотності серед міського населення загалом становив 39,7%, у тому числі серед чоловіків - 51% і серед жінок - 28,1%. По окремих губерніях аналогічні показники відповідно були такими: у Полтавській губернії - 39,8%, 51,8% і 27,7%; у Харківській - 40,3%, 50,8% і 29% та у Чернігівській - 38,4%, 50,4% і 26,9%. Водночас у сільській місцевості, де проживало близько 6,7 млн. чоловік, або 89% усього населення району, середній показник грамотності по Лівобережжю в цілому сягав усього 14,4%, в тому числі серед чоловічого населення - 25%, а серед жіночого - 4,4%. По окремих губерніях аналогічні показники становили: у Полтавській - 14,5%, 25,4% і 4%; у Харківській - 12,8%, 21,5% і 4% та у Чернігівській - 16,2%, 27,7% і 5,3%. Наведені вище дані свідчать, що загалом рівень грамотності населення у містах більш ніж удвічі перевищував рівень грамотності сільського населення. Удвічі вищим він був серед міського чоловічого населення, а у жінок - більше ніж у 4 рази! Але ж, як зазначалось, саме на селі й проживали головним чином представники української національності.

Причини такої дискримінації українців можна пояснити тим, що після скасування кріпацтва у 1861 році й посиленої капіталістичної індустріалізації у післяреформений період українські землі швидко перетворились у важливий промислово-економічний район Російської імперії. На початку ХХ століття тут добувалось близько 53% загальноімперського видобутку залізної руди⁹, понад 50% кам'яного вугілля, виплавлялося 50% загальноімперського чавуну¹⁰. Водночас Україна продовжувала залишатися основним поставником на зовнішній і внутрішній ринки експортного зерна і тонкорунної вовни, а також цукру, тютюну тощо. Інтенсивне зростання ролі української економіки в житті Російської імперії об'єктивно посилювало прагнення царизму не допустити навіть найменших проявів українського сепаратизму. За визначенням І. Дзюби, вся тогочасна офіційна Росія, спираючись на поширену тоді теорію «общего отечества», саме так і «любила» Україну, тільки б не було поділу на «твое» і «мое»¹¹. Зрештою, це й визначало головний напрямок національної політики царизму щодо українського народу. В її концепцію органічно вписувалося твердження про неіснування українців як самостійного слов'янського народу, відсутність його самобутньої мови, культури тощо. Звідси й прагнення тримати український народ у покорі шляхом штучного підтримання його безграмотності, забитості й темноти. Все це боляче відбивалося на становищі народної освіти в Україні, в тому числі й на Лівобережжі. Особливо тяжким було становище народної освіти на селі.

Наприкінці ХІХ ст. в селах Лівобережної України загалом діяло 2,7 тисячі шкіл для народу¹². Такої їх кількості явно не вистачало для нормального забезпечення освітнього процесу. Адаже на одну школу в середньому припадало 6,7 тисячі чоловік¹³. В одній лише Чернігівській губернії близько 200 великих сіл, не рахуючи дрібніших, а хутори взагалі не мали шкіл. У Старобільському повіті Харківської губернії, де нерідко одна школа обслуговувала населені пункти в радіусі 10 - 20 верст, позбавленими можливості навчатися виявились діти 228 сіл та хуторів¹⁴. У Полтавській губернії, за даними на 1894 рік, шкільних місць не вистачало для 6 тисяч дітей шкільного віку¹⁵. Мало що змінилось й на початку ХХ ст. За повідомленнями полтавського губернатора, у 1903 році в межах губернії, переважно у сільській місцевості, багато дітей шкільного віку не мали змоги навчатися «через нестачу місць»¹⁶. За уточненими даними, в тій же Полтавській губернії в різних селах із зазначених причин перебували поза навчанням від 42% до 57% усіх дітей шкільного віку¹⁷. Проте й ті з них, яким все ж пощастило потрапити до школи, часто змушені були залишати її, ледве навчившись читати й оперувати нескладними цифрами. Так, у 1908 році в Чернігівській губернії повний шкільний курс навчання пройшли тільки 12% усіх учнів¹⁸. Аналогічне становище спостерігалось і в інших губерніях Лівобережжя. Причин такого негативного явища було кілька. І породжувались вони надскладним матеріальним становищем більшості родин рядових селян. Нерідко, відчуваючи велику скруту, батьки

змушені були забирати своїх дітей зі школи й відправляти на заробітки до місцевих поміщиків та заможних селян. До того ж шкільні приміщення, розміщені переважно у звичайних селянських хатах, узимку практично не опалювались. Це призводило до масових захворювань дітей і високої смертності серед них. Яскраву характеристику таких приміщень дав український статистик і громадський діяч О. Русов. «Оскільки зимою віконниць у хатах немає, - писав Олександр Олександрович, - то на склі завжди намерзає багато льоду, який потім розтає і стікає на підлогу. Запах гнилля та сирості, духота - ось ті причини, що породжують дифтерит та інші захворювання»¹⁹. Не дивно, що за таких умов майже щороку серед населення спалахували масові епідемії, найбільше від яких страждали саме діти. У 1882 році в межах Чернігівської губернії від дифтериту померло 2120 дітей (близько 50% від тих, що захворіли). Тоді ж смертність серед дітей від тифу становила 514, віспи - 265, кору - 134, коклюшу - 20 чоловік²⁰. У Харківській губернії в окремі роки від дифтериту помирало 43-45 відсотків усіх дітей, які хворіли на нього²¹. У Сумському повіті тієї ж губернії із 58,6 тисячі померлих протягом 1891 - 1900 рр. майже 40 тисяч (68,5%) були діти й підлітки віком до 16 років²². Тяжко хворіючи, діти, звичайно, не могли нормально відвідувати школу.

Не можна сказати, що народна освіта взагалі була позбавлена будь-якої підтримки. Зокрема, плідно в цьому плані працювали земства. Особливо ті, в яких були прихильники так званої ліберальної опозиції. Помірковано виступаючи за конституційне обмеження самодержавної влади, такі земці багато робили для розвитку народної освіти на селі. Зокрема, фактичний лідер земської опозиції, гласний чернігівського губернського земства І. Петрункевич особисто багато допомагав деяким сільським школам, на власні кошти забезпечуючи їх пристойне існування. До таких же заходів вдавався його найближчий соратник, рідний брат відомого педагога Софії Русової Олександр Ліндфорс та ряд інших прогресивних чернігівських земців. Організовані земцями земські школи вигідно відрізнялися від міністерських, парафіяльних, церковно-приходських та інших шкіл для народу. В них працювали кваліфікованіші вчителі, багато з яких дотримувалися народницької ідеології й відзначалися передовим світоглядом. Земські школи краще забезпечувалися якісними підручниками. Тож знання в них діти отримували якісніші та різноманітніші. Будучи організаціями фінансово слабкими, земства намагалися регулярно виділяти певні кошти на розвиток народної освіти. Цікаві факти щодо цього наведені у змістовній брошурі Л. Студьонової, присвяченій діяльності чернігівського повітового земства. Зокрема, автор підкреслює, що чернігівська повітова земська управа постійно зверталася до сільських громад з пропозицією влаштувати на власні кошти помешкання для шкіл, а губернське земство навіть відкривало з цією метою довгострокові кредити²³. Нерідко чернігівські земства як губерніське, так і повітові особисто фінансували, наскільки це було можливо, народні навчальні заклади. Так, у 1886 році повітове земство витратило на кожного учня Чернігівського повіту по 7 крб. 52 коп. на рік²⁴. У 1897 р. ним же було асигновано по 100 крб. на утримання Редьківської, Бобровицької та Жуківської церковно-приходських шкіл. На утримання школи грамоти в с. Жукотках Чернігівського повіту - ще 120 крб.²⁵. Тоді ж для нових шкільних бібліотек щороку виділялося по 200, а для вже існуючих - по 168 карбованців²⁶. Активна освітня діяльність земств дещо покращувала ситуацію з навчанням народних мас. Однак ця допомога була надто малою, щоб вирішити проблему в цілому. Адже державні витрати на народну освіту залишалися мізерними, а головним завданням початкових шкіл уряд вважав перш за все виховання в учнів шанобливого ставлення до особи імператора та існуючого ладу.

Однією з найболючіших для народної освіти на рубежі XIX-XX ст. була кадрова проблема, яку земство не могло вирішити самотужки. Адже державні витрати з розрахунку на кожного жителя становили в Росії усього 31 копійку, тоді як, скажімо, у Пруссії цей показник дорівнював 2 крб. 45 коп., а у США - 4 крб. 30 коп.²⁷. Таке «фінансування» ставило народного вчителя на межу злидарства.

Показовою в цьому відношенні є доповідна записка вчителів земських шкіл Мглинського повіту Чернігівської губернії до повітових земських зборів наприкінці XIX ст. У ній, зокрема, говорилось про те, що сільський учитель «приречений на хронічний голод, гігієнічні умови, серед яких йому належить працювати, породжують різні хвороби, з якими він не в змозі боротися через відсутність коштів»²⁸. Не дивно, що за таких обставин їти працювати сільським учителем мало кому хотілося. Як наслідок, якість кадрового складу сільських учителів була дуже низькою. Зрозуміло, що таке становище викликало справедливе занепокоєння з боку зацікавлених осіб. Свідченням тому стала одна з резолюцій, прийнятих другим з'їздом діячів технічної та професійної освіти, який відбувся у 1896 році в Петербурзі. «Якщо наша народна освіта, - говорилось у ній, - погано поставлена у кількісному відношенні, то і у якісному вона залишає бажати далеко кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках не підготовлений, з незакінченою освітою. У вчителі нерідко йдуть з метою запобігти військовій повинності. Як наслідок, без любові та зацікавленості до справи»²⁹. Правильність думки, висловленої делегатами з'їзду, повністю підтверджує згадуваний вище В.Хижняков, який зазначає, що у 1908 році серед 1275 сільських вчителів, які працювали у школах Чернігівської губернії, лише 53 (4,2%) мали відповідну фахову підготовку³⁰. Аналогічним було становище і в інших лівобережних губерніях. За таких умов говорити позитивно про стан народної освіти не було ніякої можливості.

Яскравим проявом політики національного гноблення в галузі освіти було відверте переслідування царизмом української мови в межах Російської імперії. Ще у 1863 році сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ імперії П.В. Валуєва заборонив її використання під час шкільного навчання. А потім був не менш жорстокий Емський акт, підписаний Олександром II у травні 1876 року. З приводу його появи відомий український історик М. Грушевський із сумним сарказмом писав: «Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповідань, писаних по російські; веліли, щоб на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову»³¹. Щоправда, той же Грушевський згодом зазначив, що «вже у 1905 році комітет міністрів признав, що український народ із злиднів і темряви своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові»³². І все ж «Валуєвський циркуляр» з певними змінами фактично проіснував аж до повалення самодержавства у 1917 році. Спроби українських депутатів змінити статус української мови на краще успіху не мали³³. Певною мірою це засвідчує і справа, заведена в Київському окружному суді у грудні 1914 року на жителя селища Дарниці, яке входило до складу Чернігівської губернії, Петра Жиденка. Працюючи у Києві редактором українського педагогічного журналу «Світло», що виходив упродовж 1910-1914 рр., Петро Іванович помістив у одному з його номерів статтю «Огляд журналів». В «Огляді» йшлося про штучне насадження російської мови в українських школах, а також про постійне приниження російською адміністрацією гідності народного вчителя в Україні. При цьому відзначалось, що становище останнього залишається нестерпним, «бо утиски начальства не мають меж»³⁴. Правоохоронні відомства миттєво зреагували на таку інформацію: редактора було суворо покарано.

Наведений матеріал дає можливість на прикладі Лівобережної України ще раз пересвідчитись у тому, що освітній рівень українського народу, як і стан народної освіти в цілому, переживав на рубежі XIX-XX століть глибоку кризу, штучно викликану антиукраїнською політикою російського царизму.

Джерела та література:

1 Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1996. - С.18.

2 Об отмене стеснений малорусского печатного слова. - СПб., 1905; Кізченко В.А. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. - К., 1972; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в 60-90-х роках XIX

- ст. - К., 1980; Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні. - К., 1994; Люта О.М. Внесок народних читань та публічних лекцій у поширення народної грамотності в Херсонській губернії у другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С. 86-88 та ін.
- 3 Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 6. - С. 124.
- 4 Там само.
- 5 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - СПб., 1905. - С. 41-43. Підрахунки авт.
- 6 Порш М. Из статистики Украины // Україна. - 1907. - Т. 3. - С. 27.
- 7 Там само. - С. 29.
- 8 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - С. 4.
- 9 Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України у дореволюційний період: Історико-економічний нарис. - К., 1974. - С. 71.
- 10 Російський державний історичний архів (далі РДІА). - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 5551. - Арк. 94 зв.
- 11 Дзюба Іван. Названа праця. - С. 130.
- 12 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 13 Студьонова Л. Чернігівське повітове земство: Сторінки історії. - Ніжин, 2003. - С. 50.
- 14 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 15 Лысова С.И. Журнал «Русская мысль» как источник по истории народного образования на Украине в конце XIX - начале XX вв.: 1895 - 1907. - Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. - К., 1970. - С. 11.
- 16 РДІА. - Ф. 1284. - Оп. 194. - Спр. 95. - Арк. 9.
- 17 Там само. - Арк. 12.
- 18 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг., 1916. - С. 215.
- 19 Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - В 2-х т. - Том 1. - Чернигов, 1898. - С. 151-152.
- 20 РДІА. - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 4131. - Арк. 159-160.
- 21 Там само. - Спр. 4939. - Арк. 612.
- 22 Державний архів Харківської області (ДАХО). - Ф. 51. - Оп.1. - Спр. 148-а. - Арк. 51-64. Підрахунки автора.
- 23 Студьонова Л. Названа праця. - С.52.
- 24 Там само. - С.53.
- 25 Там само. - С.57.
- 26 Там само. - С.58.
- 27 История России в XIX веке. - Том 6. - СПб., 1907. - С. 89. 28 Державний архів Чернігівської області (ДАХО). - Ф. 145. - Оп. 4. - Спр. 45. - Арк. 32.
- 29 Высочайше разрешённый II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год: - Январь - Апрель. - СПб., 1896. - С. 756.
- 30 Хижняков В.М. Названа праця. - С. 215.
- 31 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - Репринтне відтворення видання 1913 року. - К., 1990. - С. 508.
- 32 Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - С. 21.
- 33 Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. - Том 2. - К., 1992. - С. 424.
- 34 Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 2565. - Арк. 13.

ЮВІЛЕЇ

Анатолій Боровик

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ (1916 - 1919 рр.)

**До 90-річчя Чернігівського державного педагогічного університету
імені Т.Г.Шевченка**

Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка бере свій початок від Чернігівського учительського інституту. Ініціатором відкриття був директор народних училищ Чернігівської губернії Ф. Делекторський. На його думку, існуючий на той час єдиний на Чернігівщині учительський інститут у м. Глухові* не міг задовольнити зростаючі потреби у підготовці учителів міських та вищих початкових училищ. Цих навчальних закладів у Чернігівській губернії на 1912 - 1913 навчальний рік налічувалось 35. З 1 липня 1913 р. відкрилось ще 5. У перспективі мережа цих шкіл мала розширюватись.

Проте для відкриття нового навчального закладу місцевим органам влади необхідно було виконати кілька урядових вимог. Головною з них було будівництво приміщення для інституту або надання придатної споруди для навчально-виховної роботи. Фінансове забезпечення інституту брав на себе уряд.

З листопада 1912 р. Ф. Делекторський направив подання за № 7580 до Чернігівської земської управи з обґрунтуванням необхідності відкриття нового учительського інституту, попередньо повідомивши про вищезгадану урядову вимогу.

20 січня 1913 р. губернські земські збори після детального обговорення питання про відкриття учительського інституту прийняли рішення «поручить Губернської управі возбудити перед Правительством соответствующее ходатайство»¹. На зборах також було вирішено, що у випадку відкриття інституту у м. Чернігові губернське земство виділить на його потреби одноразову допомогу у розмірі 10000 крб.

Отримавши підтримку з боку губернського земства, Ф. Делекторський звертається до Чернігівського міського самоврядування з подібною заявою. 20 березня 1913 р. Чернігівська міська дума на своєму засіданні підтримала ідею створення учительського інституту і вирішила у випадку його відкриття відвести для будівництва приміщення територію «1000 квадратних сажень на Хавенщині» та призначити одноразову допомогу в сумі 3 тис. крб. або цеглу для будівництва на цю суму².

Маючи підтримку з боку губернського земства та міського самоврядування щодо відкриття учительського інституту, директор народних училищ Ф.Делекторський 10 травня 1913 р. направив лист до попечителя Київської навчальної округи з проханням підтримати ідею створення Чернігівського учительського інституту. Але вирішення проблеми затрималось на кілька років.

Дозвіл на відкриття інституту був даний міністром народної освіти

Г. Ігнат'євим лише 16 травня 1916 р. У листі до попечителя Київської навчальної округи він вказував, що після того, як 8 квітня 1916 р. був затверджений державний розпис доходів та витрат (тобто бюджет) на 1916 р. «я разрешаю открыть в г. Чернигове с 1 июля сего года учительского института с городским при нем училищем»³. Крім того, міністр прохав попечителя сприяти проведенню всіх необхідних організаційних заходів щодо своєчасного початку навчальних занять в інституті.

Розпорядженням попечителя Київської навчальної округи від 7 липня 1916 р. за № 10687 першим штатним викладачем інституту був призначений випускник історико-філологічного університету Св. Володимира Павло Костянтинівич Федоренко як учитель історії та географії. 8 серпня 1916 р. штатним викладачем російської мови був призначений Сергій Іванович Воробйов. Протягом кількох тижнів він також виконував обов'язки директора інституту. За його поданням в місцевій газеті «Черниговское Слово» було надруковане оголошення про прийом заяв вступників до учительського інституту.

У середині серпня 1916 р. попечитель Київської навчальної округи призначив директором учительського інституту Олексія Павловича Фльорова, який народився 14 березня 1866 р. у с. Янівка Глухівського повіту на Чернігівщині у родині священика. Після закінчення у 1884 р. Новгород-Сіверської гімназії навчався у Петербурзькому історико-філологічному інституті, де отримав спеціальність викладача словесності і російської мови. Протягом 1888-1913 рр. Олексій Павлович працював учителем російської мови у гімназіях та кадетському корпусі в м. Одесі. У 1913-1916 рр. О.П. Фльоров продовжував роботу у кадетському корпусі, Олександрівському лицей, Павловському військовому училищі російської столиці. Крім педагогічної роботи, він успішно займався науковою діяльністю, публікувався у науково-педагогічних журналах «Педагогический сборник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Педагогическая мысль» та інших. О.П.Фльорову належить понад 200 наукових та публіцистичних праць, присвячених розвитку народної освіти та викладанню педагогічних дисциплін. За свою педагогічну діяльність він відзначався подяками та різними нагородами⁴.

Інші викладачі працювали поза штатом як погодинники. Уроки математики проводив Вукол Петрович Бударин, учитель математики і фізики Чернігівської жіночої «Группы родителей» гімназії. Він закінчив Петербурзький університет. Малювання, креслення та каліграфію викладав Іван Васильович Лісіцин, учитель Чернігівської громадської жіночої гімназії, який закінчив художньо-промислову школу при Строгановському училищі у Москві. Павло Іванович Сінайський викладав природознавство і працював у гімназії імператора Олександра І. Викладачем Закону Божого став настоятель Миколаївської церкви м. Чернігова, священик Георгій Іванович Дієсперов, котрий закінчив Чернігівську духовну семінарію та Харківський університет⁵.

На першу педагогічну раду вищезазначені викладачі зібралися 30 серпня 1916 р. На ній головував директор інституту О.П.Фльоров, а секретарем був обраний С.І. Воробйов. У ході засідання обговорювались найважливіші питання, які стосувались відкриття інституту. Директор повідомив про проблему пошуку приміщення і вказав, що один клас для навчальних занять та невелику підсобну кімнату інститут буде орендувати у торгової школи. Для канцелярії та житла директора буде орендований один з приватних будинків. У зв'язку з тим, що організаційна робота з підготовки вступних іспитів затримувалась, було перенесено на декаду пізніше проведення медичного огляду вступників та конкурсні екзамени. Педагогічна рада визначила склад екзаменаційних комісій та графік проведення екзаменів. У їх переліку значились два письмові - з російської мови та арифметики і геометрії, а також усні - з російської мови, арифметики, алгебри, геометрії, співів, історії, географії, природознавства, фізики та Закону Божого.

Вступні випробування мали пройти з 10 по 20 вересня⁶. Результати вступних іспитів підсумували на засіданні педаради 21 вересня. До вступу в інститут було

подано 65 заяв, проте на екзамен з'явилися 45 чоловік. Конкурсні випробування витримали 29 вихованців. До інституту були зараховані 20 вихованців-стипендіантів та 2 «своєкоштных» вихованців, тобто тих, хто стипендії не отримував. Учнями стали: Григор'єв Микола, Онищенко Михайло, Блеер Аполон, Гаврилов Михайло, Яворський Олександр, Ніцаєв Іван, Садовничий Григорій, Кистерний Максим, Макаренко Никифор, Дігтяренко Ніл, Бондаренко Сава, Пожаров Георгій, Кропив'янський Афанасій, Куций Петро, Бондаревський Іван, Рекало Петро, Гнедаш Тимофій, Рибалко Федір. А Буренко Степан та Кривцов Яків (останній переводився з Майкопського учительського інституту) - як «своєкоштни» вихованці⁷.

Інститут розпочав своє існування як навчальний заклад для чоловіків. В основному це були діти селян, міщан та козаків, всі - православного віросповідання⁸.

22 вересня 1916 р. відбулося відкриття учительського інституту. Проте особливих торжеств з цього приводу не було. О 10 годині ранку у Михайлівській церкві пройшов молебень, на якому були присутні вступники, директор та викладачі інституту. Із запрошених був лише один інспектор торгової школи. Перед молебнем до присутніх звернувся священник, а разом з тим і законоучитель (так на той час називався учитель Закону Божого) Г. Дієсперов. Він вітав присутніх, а особливо першокурсників інституту, з початком навчальних занять. Після молитви на честь відкриття інституту педколектив та вихованці зібрались у приміщенні торгової школи, де вислухали промову директора інституту. Потім розпочалися навчальні заняття⁹.

У цей же день педагогічна рада інституту обрала класним наставником вихованців П. Федоренка. Також були вирішені питання щодо навчальних програм та підручників. До 13 жовтня 1916 р. кожен викладач інституту мав підготувати і подати на затвердження педагогічної ради коротку пояснювальну записку та зміст програм з навчальних дисциплін. У зв'язку з відсутністю в інституті бібліотеки та з метою формування її фондів було вирішено провести переговори з книготорговцями про придбання необхідної навчальної літератури¹⁰.

Протягом першого року роботи педагогічному колективу довелося вирішувати ряд важливих питань діяльності учительського інституту. На першому місці стояла проблема організації навчально-виховної роботи. На 24 засіданнях педагогічної ради інституту, що проходили в 1916-1917 навчальному році, ці питання обговорювались на кожному.¹¹ Викладачі аналізували методику організації навчальних занять, а особливо практичних, проведення письмових робіт, написання рефератів. Директор інституту приділяв значну увагу контролю за роботою викладачів, але особливо турбували педагогічний колектив питання навчальної діяльності, відвідування занять та поведінки вихованців. Аналіз роботи кожного учня з усіх навчальних дисциплін детально проводився педколективом по кожній навчальній чверті. Педагогічна рада констатувала, що основна частина вихованців добросовісно і відповідально становиться до занять, чотири учні мали зауваження щодо вивчення природознавства, один - щодо російської мови, трьох педрада попередила «о серйозности их положения»¹².

Взагалі перший навчальний рік був скорочений у зв'язку з початком революційних подій та погіршенням економічного становища в державі і тривав до 21 березня 1917 р. Рішенням педагогічної ради на основі поточної успішності до наступного курсу були переведені 10 учнів. Повторні екзамени з однієї або двох дисциплін, з оволодінням яких в окремих учнів виникли проблеми, були призначені на післяканікулярний час восьми учням. Трьох вихованців було виключено з інституту ще у першому півріччі, в тому числі й Кравцова Я., що переводився з Майкопського учительського інституту і не з'явився на навчання. Один з учнів був відрахований за результатами річного навчання.

Ще одна проблема, яку довелося долати колективу учительського інституту, - відсутність власного приміщення, навчальних кабінетів, бібліотеки, навчального

обладнання. Протягом першого року існування директор разом з пошуком придатного приміщення намагався з'ясувати можливості будівництва нового. У процесі вивчення цього питання стало зрозумілим, що скористатись відведеною міською владою невеликою земельною ділянкою під забудову було неможливо, оскільки вона розміщувалась у низині і підтоплювалась ґрунтовими водами. Разом з тим у зв'язку з ходом воєнних дій Першої світової війни значна частина чоловічого населення була призвана до армії, не вистачало робочих рук, в тому числі і будівельників. Тому ідея спорудження нового приміщення відпала сама по собі.

Але і придбати для інституту уже існуюче приміщення було також не просто. До початку 1917 р. його пошуком активно займався директор інституту. З січня цього року даною проблемою переймалась уже комісія, до складу якої увійшли, крім директора учительського інституту, губернський архітектор, директор учительської семінарії, член міської думи, викладачі інституту¹³. Переглянувши ряд запропонованих приватних будівель, члени комісії також зрозуміли, що придбати у власність приміщення, придатне для навчальних занять, теж неможливо. За останній рік відбулося значне зростання цін, у тому числі на землю та будівлі. Будинки, які на початку 1916 р. коштували 1-2 тисячі, уже в 1917 р. оцінювались у 100-120 тис. крб.

Формування фондів інститутської бібліотеки розпочалося лише з другої навчальної чверті, тобто в листопаді 1916 р., але уже до 1 січня 1917 р. було придбано 128 найменувань підручників, або 244 книги, та літератури, що входила до так званої фундаментальної бібліотеки, - 131 найменування, або 171 книга. Тобто на 1 січня 1917 р. для бібліотеки було закуплено 415 книг на суму 553 крб. 19 коп.¹⁴

На придбання навчальної літератури у 1917 р. інституту виділялося 4 тис. крб. Ці кошти було розподілено на замовлення навчальної літератури з математики і фізики - на 400 крб., природознавства - 800 крб., Закону Божого - 300 крб., історії та географії - 1000 крб., малювання - 300 крб., російської мови - 1200 крб.¹⁵

Не менш важливу проблему довелося долати і вихованцям інституту. Гуртожитку в навчальному закладі не було, тому 16 учням довелося наймати житло. Причому здебільшого вони знаходили його на околицях міста, де ціни були значно нижчими, хоча умови проживання не дуже задовільні. Так, з дев'яти квартир, де мешкали учні інституту, лише в одній було електричне освітлення¹⁶. Тому у вечірній час виникали труднощі з виконанням домашніх завдань. Педколектив пішов назустріч цим вихованцям, давши можливість готуватись до занять у приміщенні інституту.

Матеріальне становище більшості учнів було скрутним, адже їм доводилось існувати на 15 крб. стипендії. Окремі з них (Бондаренко С., Бондаревський І., Григор'єв М., Буренко С., Гнедаш Т., Ніцаєв І., Макаренко Н.) підробляли у школах міста, а також як репетитори¹⁷.

Складне матеріальне становище, яке погіршувалося з кожним днем, призвело до того, що 4 січня 1917 р. учні інституту звернулись із заявою до педагогічної ради, в якій прохали завершити навчальний рік до Великодня. У заяві наголошувалось, що неймовірно зростає ціна на предмети першої необхідності. Квартплата підвищена до 30-35 крб., а окремі власники вимагають 50-55 крб. Уже п'ятьом учням відмовили у квартирі, іншим п'ятьом загрожує виселення. Заявники також писали, що після пасхальних днів у селах почнуться польові роботи, і вони мусять допомагати батькам. Учні мали надію, що педколектив зрозуміє їх становище і піде назустріч. Вони погоджувались розпочати новий навчальний рік раніше від традиційного¹⁸.

Педколектив за погодженням з попечителем навчальної округи дав згоду на завершення навчального року 21 березня 1917 р., неопрацьований навчальний матеріал був перенесений на наступний навчальний рік.

Як свідчать документи, директор інституту О. Фльоров неодноразово звертався до різних міських і губернських установ з проханням про надання учням

матеріальної допомоги, придбання взуття та тканини для пошиття одягу, а також отримання продовольчих карток. Лише значними зусиллями директора та педагогічного колективу вдалося подолати труднощі першого, дуже складного, року діяльності учительського інституту.

Початок роботи інституту випав на час революційних змін у суспільному житті країни: був повалений царат, влада в Російській імперії перейшла до Тимчасового уряду. В Україні 4 березня 1917 р. було утворено Центральну Раду, мінялись також управлінські структури на місцях.

Відбулися зміни і в роботі учительських інститутів, яких в Україні на той час було 8. До червня 1917 р. вони працювали як середні навчальні заклади. Закон Тимчасового уряду від 14 червня 1917 р. поклав початок корінним перетворенням у діючих учительських інститутах. Було підвищено їх статус і переведено в розряд навчальних закладів, «наближених до вищих шкіл»¹⁹. Проте вони ще не стали вищими навчальними закладами, оскільки у них не працювали викладачі зі вченими ступенями та званнями, були відсутні і кафедри та вчена рада, як на той час її називали - рада професорів. Замість факультетів в учительських інститутах з 1917 - 1918 навчального року були введені три відділення: словесно-історичне, природничо-географічне та фізико-математичне, тобто з'явилася спеціалізація у підготовці учителів. Змінились умови прийому вступників. До інституту зараховували випускників різних типів середніх шкіл, осіб обох статей, які мали стаж учительської роботи не менше 2-х років.

Перед початком навчального року загострюється проблема місцеперебування інституту. По-перше, вести повноцінну роботу двом курсам в одній кімнаті торгової школи було неможливо. По-друге, органи міського самоврядування, забувши про обіцяну підтримку в діяльності учительського інституту, вимагали «вибратися с помещения торговой школы»²⁰. Знову розпочалися пошуки приміщення. Проте випадково вихід був знайдений.

Другий 1917-1918 навчальний рік Чернігівський учительський інститут працював у приміщенні дворянського пансіону-притулку, орендованому до 1 серпня 1918 р. У розпорядженні навчального закладу було 10 кімнат на другому поверсі, шість з яких зайняли навчальні класи трьох відділень, та ще чотири використовувались як кабінет природничих наук, учительська та гуртожиток. Канцелярія інституту із житлом директора залишалася в орендованому приватному будинку.

Хоча умови роботи стали значно кращими у порівнянні з попереднім роком, проте у річному звіті за 1917 р. директор інституту зазначав, що без власного помешкання при постійному пошуку навчальних приміщень за відсутності обладнання та засобів навчання вести нормальну роботу інституту неможливо. О. Фльоров вважав, що навчальний заклад не може весь час перебувати в такому становищі і має бути «выведен из своего нищенского убожества»²¹.

Лютнева революція 1917 р. дала значний поштовх для змін у суспільному житті народу України, а особливо в освітній справі. Центральною Радою було поставлено вимогу перед Тимчасовим урядом про дозвіл на українізацію діючих нижчих початкових шкіл. Крім того, з березня 1917 р. почали відкриватися нові українські середні школи. Але Тимчасовий уряд не поспішав здійснювати рішучі заходи з їх українізації і не виділяв потрібних коштів на утримання навчальних закладів.

Проте з утворенням у червні 1917 р. генерального секретаріату, що набув ролі першого українського уряду, зросло значення його підрозділу - генерального секретаріату освіти. Саме ним було ініційовано розгляд в освітніх осередках питання про українізацію. Всім навчальним закладам, у тому числі учительським інститутам, було запропоновано розглянути питання про введення українознавчих дисциплін, тобто української мови і літератури, історії і географії України.

Педагогічна рада учительського інституту на кількох засіданнях розглядала питання, пов'язані з українізацією. Так, на засіданні 12 вересня 1917 р. було прийнято ухвалу про введення до навчального плану української мови та

літератури, історії й географії України. Всі ці предмети, крім української мови, стали обов'язковими для вивчення на всіх відділеннях інституту, а українська мова мала статус обов'язкової лише для словесно-історичного факультету. Заняття з українознавчих дисциплін для I і II курсів проводили спільно. На вивчення української мови та історії України виділяли по 2 години тижневих, а для інших дисциплін - по одній. Були призначені учителі: з української мови і літератури - учитель 5-ої Варшавської гімназії (евакуйованої до м. Чернігова) - Д. Заушкевич, історії України - П. Федоренко, штатний викладач інституту, посада учителя географії до листопада була вакантною. 4 листопада 1917 р. учителем географії України був призначений учитель Ковельської гімназії (теж евакуйованої до м. Чернігова) - О. Шишковський²².

У процесі роботи, а саме 14 жовтня 1917 р., педрадою інституту були внесені деякі поправки щодо вивчення української мови, вона стала обов'язковою для всіх слухачів, хоча вивчалась як елементарний практичний курс²³.

У 1917-1918 навчальному році на перший курс трьох відділів було зараховано 35 учнів, але за навчальний рік з різних причин їх кількість зменшилась до 27. На II курсі на початку навчального року було 18, а під кінець - 15 учнів. На 1 січня 1918 р. навчалось 52 учні, всі православного віросповідання, за походженням: із селян - 15, козаків - 12, дітей міщан та цеховиків - 7, духовенства - 10, дворян і чиновників - 5²⁴.

В учительському інституті працювало 17 викладачів та співробітників: директор, 2 штатних викладачі, законоучитель, лікар, 11 наставників та позаштатних викладачів. Крім того, було три вакантні посади - учителя танців, етики та рукоділля. Заняття з трудового навчання та сільського господарства за відсутності необхідних засобів та умов не проводились²⁵. За 1917 р. на 38 засіданнях педагогічної ради було розглянуто багато питань, що стосувались навчально-виховної роботи та господарського життя інституту.

Навчальний заклад існував за рахунок державного асигнування. У 1917 р. було витрачено на заробітну плату викладачам - 24315 крб., на стипендію студентам (яка становила 600 крб. на рік) - 23 тис. крб., на допомогу викладачам «по случаю дороговизны» - 5805 крб. 30 коп. та учням - 1666 крб. На навчальну частину - 1250 крб., на господарчі витрати - 9535 крб. 75 коп. Крім того, губернське земство видало інституту у 1917 р. 5 тис. крб., 1575 крб., з яких були витрачені на різні потреби²⁶. 31 грудня 1917 р. при підтримці Чернігівського губернського земства було організовано два гуртожитки у приміщенні лікувального флігеля дворянського пансіону-притулку.

За 1917 р. поповнилися фонди інститутської бібліотеки. До так званої фундаментальної бібліотеки надійшло 185 найменувань книг у 255 томах на суму 485 крб. 90 коп., до учнівських фондів - 434 найменування книг у 449 томах на суму 521 крб. 63 коп. Всього на 1 січня 1918 р. у фондах фундаментальної бібліотеки було 316 найменувань у 426 томах на суму 747 крб. 55 коп., в учнівських фондах - 526 (693 томи) на суму 786 крб. 82 коп.²⁷

Демократизація суспільного життя в Україні, обрання громадських комітетів, рад різних рівнів привели до того, що вихованці Чернігівського учительського інституту 7 жовтня 1917 р. на загальних зборах вирішили «послати» до педагогічної ради двох своїх представників, які б мали дорадчий голос у ході засідань²⁸.

Отримавши цю заяву, директор інституту попросив вихованців подати в письмовій формі вмотивоване пояснення їхніх вимог. 11 жовтня учні запропонували педраді провести загальні збори інституту і представників учительського колективу та спільно обговорити питання участі учнів у засіданнях педагогічної ради²⁹.

Не отримавши позитивної відповіді, 26 жовтня загальні збори учнів розглядають питання, які стосувались складного матеріального становища, пов'язаного із затриманням виплати стипендій. Учні просили педраду видати їм стипендію за три місяці (серпень, вересень, жовтень). Крім того, вони одногослосно вирішили

запропонувати педраді розглянути питання про вивчення «богослів'я». Учні пропонували перевести цей предмет у ранг необов'язкових і заліку з нього не складати³⁰.

Ідеї щодо формування системи підготовки вчителів та участі учнів в управлінні інститутом виникали і в інших інститутах України. У відозві викладачів Феодосійського учительського інституту від 30 жовтня 1917 р., розісланій по всіх учительських інститутах, пропонувались реальні зміни щодо навчання та внутрішнього життя інститутів. У відозві пропонувалося ввести до педрад 3-х учнів із правом вирішального голосу. Феодосійські викладачі висунули ідею проведення з'їзду викладачів та учнів учительських інститутів з метою обговорення вказаної проблеми³¹.

Нами не встановлено, чи дізнались учні про вищезгадану відозву, але вже 9 листопада загальні збори учнів інституту одногосно вирішують «послати до педагогічної ради двох представників з правом вирішального голосу». Вони прохали представників педради сповістити їм порядок денний наступного засідання. Учні також просили поповнити інститутську бібліотеку у першу чергу українськими книгами і пропонували свої послуги щодо їх придбання³².

Саме цю заяву учнів розглянула педагогічна рада інституту і переважною більшістю голосів - 9 - «за», «проти» - 1 (директор інституту) - допустила двох учнів до засідань педради з дорадчим голосом. Відразу ж 17 листопада директор інституту повідомив про це попечителя навчальної округи і просив тимчасово дати дозвіл на участь учнів у засіданнях педради³³. О. Фльоров вказував, що він визнає даний захід незаконним і недоцільним і розуміє, що це може викликати «взрив неудовольствія» в інших інститутах, але вимушений так вчинити. Позитивна відповідь Міністерства освіти була датована 5 березня 1918 р.³⁴

Для вирішення проблеми реформування системи навчально-виховної роботи в учительських інститутах 3 квітня 1918 р. Всеукраїнська шкільна рада, як дорадчий орган при Міністерстві народної освіти, визнала за необхідне утворити комісію, яка б займалася цими питаннями³⁵. 25 квітня 1918 р., тобто незадовго до приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, відбулося перше засідання комісії. 21 травня 1918 р. шкільний відділ Міністерства освіти і мистецтва розширив склад комісії³⁶. До 27 червня вона провела 8 засідань, на яких було вироблено основні положення реформи системи роботи учительських інститутів і передано на розгляд Міністерству освіти. Саме вони лягли в основу подальших постанов, розпоряджень та законів уряду щодо педагогічної освіти. 27 липня 1918 р. Міністерство освіти затвердило нові навчальні плани учительських інститутів, які були доведені до відома педагогічних рад інститутів³⁷. У них були визначені основні параметри змін.

Педагогічним радам пропонувалося на основі типового навчального плану та рекомендацій Міністерства розробити власні навчальні плани учительського інституту. Документ встановлював, щоб педагогічна спеціалізація вводилася з першого року навчання, але для неї у першому класі відводилася менша кількість годин, ніж для загальноосвітніх предметів. Давалися поради з приводу розподілу годин по всіх трьох роках навчання. Було визначено перелік обов'язкових предметів для всіх трьох відділень. Так, для словесно-історичного рекомендувалося всього сім навчальних дисциплін, проте фактично їх було більше. У переліку значилися українська та російська мови й літератури та методики викладання цих дисциплін (теоретичні й практичні заняття та пробні уроки), дитяча та світова література. З історичних дисциплін були: історія України, Росії та загальна історія, а також методика їх викладання з проведенням практичних занять та пробних уроків.

Для фізико-математичного відділення у переліку значилось десять навчальних дисциплін, а для природничо-географічного - дванадцять. Пропонувались також навчальні дисципліни за вибором. Або, як вони значилися у документі, - необов'язкові предмети. До них були включені - політологія, державне право, його історія, виразне читання, латинська мова та нові іноземні мови. До початку

навчального року педагогічним радам учительських інститутів пропонувалося розробити детальні розклади годин (так на той час називали робочий навчальний план) і надіслати його до міністерства³⁸.

Реалізуючи плани українізації школи, Міністерство освіти поставило завдання перейти в учительських інститутах на викладання українською мовою. З цією метою керівникам цих закладів були направлені листи, в яких просили повідомити міністерство про кількість учителів, що з наступного 1918-1919 навчального року можуть викладати українською мовою³⁹.

У колективі викладачів Чернігівського учительського інституту таких виявилось троє. Як говорилось у листі-відповіді, всі інші викладачі вивчають мову і згодом зможуть перейти на навчання нею⁴⁰.

Наприкінці 1917-1918 навчального року особливо загострилась проблема з пошуком навчального приміщення, адже перебування у будівлі дворянського пансіону-притулку завершувалося 1 серпня 1918 р. Уже 29 березня цього ж року директор інституту О. Фльоров звертається з листом до Міністерства народної освіти, в якому розповідає про проблеми інституту та митарства з пошуками придатного приміщення. Директор наголошував, що з 1 серпня існує загроза залишитись взагалі на вулиці. Навчальному закладу загрозувало закриття. Тому педагогічна рада інституту просить Міністерство народної освіти сприяти передачі будівлі, яку займав селянський банк, у зв'язку з його ліквідацією⁴¹. У ній можуть розміститись не лише усі підрозділи інституту, а й вища початкова школа, яку мали відкрити разом з інститутом ще в 1916 р.

Наприкінці квітня О.Фльоров надсилає ще одного листа з подібним проханням до Міністерства освіти. Зміст його доповнювався проханням звернутися до Міністерства фінансів та Центральної Ради, які б допомогли посприяти передачі учительському інституту приміщення селянського банку⁴². Проте саме в цей час у Києві до влади приходить гетьман П. Скоропадський, а будівля Чернігівського селянського банку переходить до іншої заможної фінансової організації.

Проте пошуки приміщення для інституту були також не марними. О.Фльоров зміг досягнути домовленості з уповноваженими товариства «Олизарок», у розпорядженні якого було приміщення дворянського пансіону-притулку. 15 червня 1918 р. був підписаний акт про оренду інститутом на один рік 12 кімнат другого поверху пансіону-притулку з 2 туалетними кімнатами та 1 кімнатою у підвальному приміщенні для обслуги. Також орендувався великий флігель, що у договорі значився як «больничный корпус», а також «воспитательный» флігель. Інституту передавались п'ять підсобних приміщень - сараї та льодник. Договором обумовлювалась оплата за їх використання⁴³.

У цей час пошуком місця розквартирування займалася також Баварська етапна комендатура, відряджена до м. Чернігова. Її керівництво звернуло увагу на приміщення дворянського пансіону. На період літніх канікул представники німецької комендатури розмістилися в орендованих інститутом кімнатах з умовою їх звільнення 22 серпня⁴⁴. Приміщення співробітникам комендатури сподобалось, тому вони не поспішали підшукувати інше. Претендували вони ще на одне приміщення - будівлю Чернігівського реального училища.

Дізнавшись про це, директор училища Андрієвський звертається з листом до керівництва Баварської етапної комендатури, де пише, що протягом трьох років учням реального училища довелося навчатись у другу зміну в будівлі жіночої гімназії, оскільки їх приміщення займав лазарет та інші військові канцелярії. Нині військові звільнили їхнє приміщення, тому директор реального училища прохав німецького коменданта «сжалиться над детьми» і не займати цю будівлю знову⁴⁵.

5 серпня 1918 р. директор учительського інституту звертається до керівництва товариства «Олизарок», з яким був укладений договір про оренду дворянського пансіону, з проханням якомога скорішого звільнення «воспитательного» флігеля, де перебували представники Баварської комендатури⁴⁶.

У той же день, 5 серпня, керівник Баварської комендатури повідомляє директора

учительського інституту О. Фльорова про те, що звільнення дворянського пансіону нині «по воєнним причинам неможливо». Він пропонував інституту розміститись у приміщенні реального училища, а всі питання погоджувати з її директором⁴⁷.

У відповідь 9 серпня 1918 р. директор учительського інституту надсилав листа до Баварської етапної комендатури, в якому нагадує про офіційне зобов'язання коменданта від 31 травня за № 28 про звільнення до 22 серпня приміщення, взятого в учительського інституту на період літніх канікул. Тим більше, що всі ті будівлі, куди комендант рекомендував перейти навчальній установі, непридатні для роботи, там відсутній гуртожиток для проживання учнів. Директор інституту просив коменданта переглянути своє рішення⁴⁸.

10 серпня О. Фльоров надсилав листи до Міністерства освіти та до військового міністра, в яких просить повернути інституту приміщення, зайняте німецькою комендатурою⁴⁹.

З першого вересня 1918 р. в учительському інституті мав розпочатися третій навчальний рік. Проте через відсутність приміщення проводити заняття було неможливо. Директор учительського інституту на початку вересня звертається до чернігівського губернського старости з проханням допомогти звільнити приміщення пансіону-притулку, яке згідно з договором оренди має займати інститут. 5 вересня губернський староста Висоцький звертається у зв'язку з цим до Баварської комендатури.⁵¹

9 вересня 1918 р. комендант Баварської етапної комендатури надсилав лист директору учительського інституту, у якому вимагає у триденний строк «очистити помещення» від майна інституту у приміщенні колишнього дворянського пансіону-притулку, оскільки комендатура «крайне нуждается в этом помещении»⁵². А 16-19 вересня перевозить все інститутське майно до духовної семінарії.

Саме в цей складний для існування учительського інституту час його директор виїздить до Києва з метою вирішення проблеми в урядових кабінетах. Але й там він не отримав «уверения, что это осуществится». 24 вересня О.Фльоров знову звертається до губернського старости та керівництва губернської земської управи. Пояснюючи складне становище, в якому опинився учительський інститут, директор просить допомогти перевести з приміщення духовної семінарії Рівненський військовий шпиталь, що займав значну її територію. В існуючих умовах неможливо розмістити навчальні класи та гуртожиток інституту⁵³. 8 листопада 1918 р., звертаючись до Чернігівської губернської ревізійної комісії, О.Фльоров просить допомогти якомога раніше звільнити будівлю лікарні в духовній семінарії, де проживали сестри милосердя Рівненського шпиталю. Директор пропонував знайти для них у місті 2 квартири по 3-4 кімнати кожна⁵⁴.

Саме через відсутність навчального приміщення (у будівлі духовної семінарії учительському інституту було надано дві кімнати) своєчасно розпочати навчальні заняття було неможливо. Лише в середині жовтня їх розпочали з випускним третім курсом⁵⁵. Два перші курси в першому півріччі не навчались.

На півроку розтягнувся прийом документів вступників. Почали їх приймати з 12 липня 1918 р. і продовжували аж до початку лютого 1919 р. Вступних іспитів не проводили, відбувся конкурс атестатів⁵⁶.

Значні зміни в суспільному житті України відбувалися наприкінці 1918 - початку 1919 р. Переможне розгортання збройного антигетьманського повстання змусило главу Української держави П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. зректись влади та емігрувати. Залишали українські землі також і німецько-австрійські війська. До державного керівництва прийшла Директорія УНР. Але її влада у загальноукраїнському масштабі тривала недовго. Уже 12 січня 1919 р. війська Директорії залишили Чернігів. У місті почав діяти військово-революційний комітет як тимчасовий надзвичайний орган нової більшовицької влади. Усі зміни, що відбувались у цей час у м. Чернігові, позитивно вплинули на вирішення питання розміщення учительського інституту. Ще наприкінці 1918 р. Баварська етапна комендатура покинула місто і звільнила займані приміщення. На її місце прибули

керівники військових підрозділів Директорії, однак 12 січня вони також залишили приміщення.

Комісія з освіти військово-революційного комітету 18 січня 1919 р. задовольнила прохання учительського інституту і дозволила йому зайняти другий поверх колишнього дворянського пансіону⁵⁷. Саме в цей час новою владою був звільнений з посади директор О. Фльоров, який з 15 березня 1919 р. продовжував працювати викладачем педагогіки.

Повернутий другий поверх будови, звичайно ж, не задовольняв потреб інституту, тому педколектив звернувся до комісії з народної освіти Чернігівської губернії з проханням надати інституту й великий флігель пансіону-притулку⁵⁸, а також передати в користування меблі, що залишилися від попередників⁵⁹. 28 січня 1919 р. військово-революційний комітет видав на виділені учительському інституту приміщення квартирний ордер⁶⁰.

Навіть за таких складних умов роботи учительського інституту його бібліотека весь час поповнювалась новими надходженнями літератури, і на 1 лютого 1919 р. їй у фондах налічувалось 1455 найменувань. Найбільше було книг з історії - 401, географії - 181, філології - 175, педагогіки та методики різних навчальних дисциплін - 161, математики, фізики і астрономії - 131. На початок 1919 р. на першому курсі трьох відділів інституту навчався 41 учень, з яких на словесно-історичному - 22, природничо-географічному - 11, фізико-математичному - 8. На трьох курсах навчалось 83 учні⁶¹.

Із встановленням на Чернігівщині радянської влади в роботі учительського інституту розпочинається нова сторінка.

Таким чином, початковий етап становлення Чернігівського учительського інституту припадає на один з найскладніших періодів у житті нашої країни. Його відкриття відбулось у розпал Першої світової війни, коли органи місцевого самоврядування м. Чернігова, крім вирішення традиційних питань життєдіяльності міста, опікувалися проблемами евакуйованих сюди освітніх та шпитальних установ.

Подальший період 1917-1919 рр. припадає на добу української революції, часті зміни влади в Україні. У той же час педагогічному колективу інституту довелося долати величезні труднощі. Якщо питання навчально-виховної роботи вирішувалися завдяки ентузіазму директора і викладачів, то господарські без підтримки органів влади вирішити було неможливо. За 1916-1919 рр. учительський інститут змінив чотири місця свого перебування, так і не здобувши власного помешкання. Маючи дев'яносторічну історію, уже нинішній педагогічний університет розташовується у пристосованих приміщеннях з багатьма добудовами. Можливо, вже така доля цього навчального закладу тулитись у розкиданих по всьому місту приміщеннях, а не працювати у власному палаці освіти і науки.

У історії розвитку української освіти є багато прикладів поважного ставлення органів влади, місцевого самоврядування, меценатів до закладів освіти. Для прикладу згадаємо Ніжин, де на кошти князя Олександра Андрійовича Безбородька та його брата Іллі у 1805-1817 рр. був побудований корпус гімназії вищих наук. Саме так вони уславили себе на віки. Проте у Чернігові таких меценатів не знайшлося. За радянського часу не без підтримки органів місцевої влади у багатьох обласних центрах виростили нові будівлі інститутів та університетів. У другій половині 80-х років ХХ ст. така споруда могла з'явитись і в Чернігові. Вже був розроблений і проект цієї будови. Але не судилося... Л.І.Палажченка, одного з керівників області, що не на словах, а на ділі намагався допомогти педагогічному інституту, перевели на іншу роботу. У наступних керівників області та міста, як завжди, не вистачало коштів, будівельних організацій, а особливо широкого бажання допомогти найстарішому вузу міста.

На відміну від інших обласних центрів у Чернігові не лише педагогічний університет, а й майже всі навчальні заклади третього-четвертого рівня акредитації ведуть навчальну і науково-дослідницьку роботу у не пристосованих для цього приміщеннях. Тому в автора статті виникло закономірне запитання: а чи настане той час?..

Джерела та література:

* Ніжинський історико-філологічний інститут готував учителів середніх шкіл з вищою освітою.

1. Его превосходительству господину Попечителю Киевской учебной округи. // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр .5. - Арк. 3.

2. Там само. - Арк. 3 зв.

3. Попечителю Киевской учебной округи. // Там само. - Арк. 2.

4. Сердюк Л. О.П.Фльоров - перший директор Чернігівського учительського інституту. // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. - Чернігів, 1996. - С. 8 - 9.

5. Заявления о приёме на работу и документы к ним. // ДАЧО. - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр. 20. - Арк. 29 зв. - 30.

6. Протокол № 1 заседания педагогического совета Черниговского учительского института от 30 августа. // Там само. - Арк. 2.

7. Протокол № 2 заседания педагогического совета Черниговского учительского института от 30 августа. // Там само. - Арк. 10.

8. Отчет о деятельности Черниговского учительского института за 1916 г. // ДАЧО. - Ф. Р-608. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 8.

9. Протокол № 4 заседания педагогического совета Черниговского учительского института от 27 сентября. // ДАЧО. - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 14.

10. Там само. - Арк. 14 зв. - 18.

11. Протоколы заседаний педагогического совета. // Там само. - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр. - Арк. 1 - 72; Спр. 3 - Арк. 106 - 145 зв.

12. Там само. - Арк. 45 зв.

13. Протокол № 14 заседания педсовета Черниговского учительского института от 26 января 1917 г. // Там само. - Арк. 113 зв.

14. Отчет о деятельности Черниговского учительского института за 1916 г. // ДАЧО. - Ф. Р-608. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 40 зв. - 41.

15. Протокол № 13 заседания педсовета Черниговского учительского института от 20 декабря 1916 г. // Там само. - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 52 зв.

16. Доклад класного наставника. // Там само. - Арк. 40 зв. Отчет о деятельности Черниговского учительского института за 1916 г. // ДАЧО. - Ф. Р-608. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 7.

17. Доклад класного наставника. // ДАЧО. - Ф. 980. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 39 зв.

18. В педагогический совет Черниговского учительского института. // ДАЧО. - Ф. Р. 608. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 1-2.

19. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 - 1919 рр. - К., 1920. - С. 81.

20. В Міністерство народної освіти. // ДАЧО. - Ф. Р-608. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 6.

21. Отчёт о состоянии Черниговского учительского института за 1917 г. // Там само. - Спр. 48. - Арк. 2 зв.

22. Комісару в справах освіти на Чернігівщині. // Там само. - Спр. 26. - Арк. 4 зв.

23. Там само.

24. Отчёт о состоянии Черниговского учительского института за 1917 г. // Там само. - Спр. 48. - Арк. 10.

25. Там само. - Арк. 5, 14.

26. Там само. - Арк. 18.

27. Там само. - Арк. 3-3 зв.

28. В педагогический совет Черниговского учительского института. // Там само. - Спр. 34. - Арк. 9.

29. Там само. - Арк. 10.

30. В педагогічну раду Чернігівського учительського інституту. // Там само. - Арк. 13.

31. Возвание преподавателей Феодосийского учительского института. // Там само. - Спр. 35. - Арк. 1-2.

32. В педагогічну раду Чернігівського учительського інституту. // Там само. - Спр. 34. - Арк. 17.

33. Попечителю учебной округи. // Там само. - Арк. 19.

34. Директору Черниговського учительського інститута. // Там само. - Спр. 41. - Арк. 17.
35. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф.2581. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 108.
36. Постанови шкільного відділу. // Державний вісник. - 1918. - № 6. - 26 травня.
37. Циркулярне розпорядження про плани навчання в учительських інститутах. // ДАЧО. - Ф. Р-608. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк. 1-2 зв.
38. Циркулярне розпорядження про плани навчання в учительських інститутах. // Там само. - Арк. 1-2 зв.
39. До директора учительських інститутів. // Там само. - Спр.41. - Арк. 10.
40. В комісію по справах Київської шкільної округи. // Там само. - Арк. 11.
41. В Министерстве народного просвещения. // Там само. - Арк. 5.
42. В Міністерство народної освіти. // Там само. - Арк. 5-6 зв.
43. Актовая бумага. // Там само. - Арк. 3-3 зв.
44. Баварско-немецкой этапной Комендатуре. // Там само. - Арк. 4.
45. Баварско-немецкой этапной Комендатуре в Чернигове // Там само. - Арк. 10-10 зв.
46. В общество «Олизарок». // Там само. - Спр. 47. - Арк. 44а.
47. Господину Директору Флерову в Чернигов.// Там само. - Спр. 43. - Арк. 11.
48. Баварско-немецкой этапной Комендатуре. // Там само. - Арк. 4-5.
49. Г. Министру освіти № 246. Г. Военному Министру № 247. // Там само. - Арк. 9.
50. Черниговской немецкой комендатуре. // Там само. - Спр. 47. - Арк. 83.
51. Господину Директору Черниговского учительского института. // Там само. - Арк. 74.
52. В Чернігівську губернську земську управу. // Там само. - Арк. 77;
53. Чернігівській губернській ревізійній комісії. // Там само. - Спр. 43. - Арк. 32.
54. Там само.
55. Книга для сдачи вступительных экзаменов. // Там само. - Спр. 50. - Арк. 14-20.
56. До директора учительського інституту. // Там само. - Спр. 42. - Арк. 4.
57. В комиссию «Народной освіти» Черниговской губернии. // Там само. - Арк. 1.
58. Там само. - Арк. 2.
59. Квартирный ордер № 71. // Там само. - Арк. 3.
60. В Черниговский комисариат Народного просвещения. // Там само. - Спр. 76. - Арк. 2-2 зв.
61. Списки слушателей и слушательниц Черниговского учительского института на 1918 - 1919 учебный год. // Там само. - Спр. 65. - Арк. 2-3.

Анна Морозова

ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ

(до 90-річчя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка)

Цього року колектив Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка відзначає 90-річчя від дня заснування. Протягом багатьох років Чернігівщина була центром підготовки педагогічних кадрів у регіоні: з 1874 р. працював Глухівський учительський інститут. Але нові соціально-економічні умови і культурні запити суспільства привели на початку ХХ ст. до суттєвої перебудови системи народної освіти взагалі, що викликало потребу перебудови й системи педагогічної освіти.

Ще наприкінці 1912 - на початку 1913 рр. губернське земство підняло питання про відкриття у губернії ще одного навчального закладу з підготовки педагогічних кадрів. І 1916 року був відкритий Чернігівський учительський інститут, що стало початком історії ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Директором було призначено вихідця з Глухівського повіту Чернігівської губернії

культурно-освітнього діяча, викладача словесності і педагогіки Олексія Петровича Фльорова. Саме йому судилося відіграти важливу роль у становленні новоствореного навчального закладу. Інститут розпочав свою діяльність як навчальний заклад вищесереднього типу з словесно-історичним, фізико-математичним і природно-географічним відділами. Перших слухачів навчали два штатні викладачі та чотири позаштатні. Заняття розпочалися в орендованому приміщенні, не було ніякого відповідного навчального обладнання, не вистачало потрібної літератури. Але попри всі труднощі, інститут активно працював, і 1919 року відбувся перший випуск. Цього ж року інститут був реорганізований у педагогічний з 4-річним навчанням. У подальші роки залежно від завдань, які стояли перед суспільством і школою, відбулося ще сім реорганізацій.

Запропоновані документи свідчать про нелегкі перші кроки учительського інституту, його викладацький склад. Документи друкуються згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова, в разі потреби, доповнено без застережень.

№ 1

Із протоколу засідання педагогічної ради Чернігівського учительського інституту про наймання приміщення для інституту

30 серпня 1916 р. ...

Был заслушан доклад г. директора по вопросу о подыскании помещения под Черниговский учительский институт. Выяснилось, что еще до 1 июля 1916 года - дня открытия в г. Чернигове института - директором Народных училищ Ф.И. Делекторским вместе с инспектором народных училищ 1 района И.П. Яснопольским были предприняты энергичные поиски помещения для института. Такие же поиски были продолжены и и.о. директора института преподавателем С. Воробьевым. В результате были намечены три помещения, более или менее подходящие для института. Но воспользоваться этими помещениями не представилось возможным. Два из них, дом Яроцкого и дом Свидаевского, не могли быть заняты под институт вследствие их дороговизны. Содержание этих домов в течение года потребовало бы свыше 5000 рублей...Третье же из намеченных помещений, ряд магазинов, принадлежащих женской гимназии «Группы родителей», не представляется возможным занять под институт по двум соображениям. Во-первых, за каждый магазин нужно было бы платить по 60 руб. в месяц, что с содержанием его в течение года обошлось бы очень дорого; во-вторых, эти магазины не удовлетворяют элементарным гигиеническим требованиям, так как представляют собою очень сырые помещения с дурным воздухом, легко загрязняющимся и плохо вентилируемым, занятия в которых могут вредно отразиться на здоровье учащихся. Тщательные поиски подходящего здания, произведенные директором института после его приезда в г. Чернигов, публикация в местной газете, обращение к помощи комиссионеров также не имели успеха. Подходящего здания не оказалось. Тогда директор был вынужден подумать о том, чтобы открыть занятия института в помещении одного из существующих в г. Чернигове учебных заведений, хотя бы во 2 смену. С этой целью директором были осмотрены здания: 1-го высшего начального училища, Гоголевского училища, ремесленной школы, учительской семинарии; но устроиться ни в одном из них не оказалось возможным, так как в указанных помещениях и без того уже занимают две смены. Наконец, после долгих поисков, удалось найти помещение для занятий института в городской торговой школе, которая предоставила в распоряжение института одну комнату под класс...

Держархів Чернігівської області, ф. 980, оп. 1, спр. 3, арк. 3 - 4. Рукопис, оригінал.

Будинок торговельної школи, в якому розташовувався Чернігівський учительський інститут у 1916 - 1919 рр.

№ 2

**Из протоколу засідання педагогічної ради
Чернігівського учительського інституту про початок занять**

22 вересня 1916 р.

... 3. Был заслушан Советом устный доклад директора об открытии учебных занятий в Черниговском учительском институте, состоявшемся 22 сентября 1916 года.

Устроить открытие института с некоторой торжественностью не представилось возможным. Институт не имеет особого здания, ютится в тесном помещении торговой школы. Пригласить поэтому на открытие института почетных гостей и устроить торжественный акт не оказалось возможным. В 10 часов утра, благодаря содействию законоучителя отца Г.И. Диесперова, настоятеля церкви св. Николая, состоялся молебен в церкви в присутствии господина директора, штатных преподавателей института, воспитанников 1 класса и инспектора торговой школы, приглашенного директором от имени педагогического совета присутствовать на открытии института.

Перед молебном законоучитель священник Г.И. Диесперов обратился к воспитанникам института с соответствующим моменту словом. После окончания молебна, все присутствовавшие на нем собрались в помещении торговой школы, отведенном для учебных занятий учительского института и выслушали вступительную речь директора, обращенную к воспитанникам. Этим и закончилось скромное торжество открытия учительского института...

Держархів Чернігівської області, ф. 980, оп. 1, спр. 3, арк. 21 - 21 зв. Рукопис, оригінал.

№ 3

**Промова директора Чернігівського учительського інституту
О.П. Фльорова з нагоди початку занять**

22 вересня 1916 р.

Господа учащиеся! Поздравляю вас с поступлением в Черниговский учительский институт.

Я верю: властен и могуч,
Заблещет скоро солнца луч.
Победы нас не сломит время;
На плечи взвалим славы гнет
И, помолясь усердно Богу,
Опять за дело, в путь-дорогу
К великой цели - все вперед!

Пророчество поэта в первой своей части, о скорой и полной нашей победе над соседями-врагами, сбудется несомненно; но для осуществления второй его половины, о том, что Россия выйдет победительницей и из мирного соперничества держав и пойдет впереди по широкой исторической дороге культурных народов, творцов великих общечеловеческих ценностей, - для этого необходимо теперь же напряженно приняться за повышение народной энергии насаждением дисциплины личного труда и организацией труда общественного. Употребляя слово труд, я имею в виду указать на то, что русскому человеку, работающему подчас даже чрезвычайно много, нужно вносить в свою деятельность, в свои повседневные занятия больше мысли и доброй воли, следуя золотому правилу: «Все, что ни делаешь, делай как можно лучше», а не растрачивать понапрасну сил своей богато одаренной души. Благодаря нынешней войне, слова русского гения оправдываются с изумительной быстротой: «Недалеко время, сказал Менделеев, когда тот, кто умеет только работать, но не способен трудиться, т. е. работать осмысленно и охотно, не найдет заработка вследствие широкого применения машин».

Для плодотворности личного труда требуется, с одной стороны, волевая выдержка, привычка все делать, выражаясь образным языком Л. Толстого, «не рывом и скоком, а тягом», с другой - нужно отчетливое знание дела не только в его содержании, но и в технике его выполнения. Прекрасный образец труженика нарисован Пушкиным в лице композитора Сальери, так проложившего себе путь к славе: «ремесло ставил я подножием искусству: я сделался ремесленником. Звучи умертвив, музыку я разъял, как труп; перстам дал послушную, сухую беглость и верность уху. Алгеброй поверил я гармонию».

Для успеха организации общественного труда важна добросовестность и твердость духа. Хотя среди тварных существ человек и выделяется умом, однако он погиб бы, если бы не оказался наделенным двумя особыми органами: совестью и религиозным чувством. Лишенное совести, человечество во взаимной борьбе людей за существование обречено было бы на самоистребление, а без способности чувствовать благую над собой Волю, ни один индивидум не выдержал бы неизбежных на земле ударов судьбы и с виду бессмысленных страданий, каких не знает мир животных. «Повреждение совести» (а, стало быть, и религиозного чувства) «есть самый тяжелый вред, какой только можно причинить жизни отдельного лица и целого народа», сказал недавно умерший немецкий педагог-философ, тем самым непредумышленно произнесши смертный приговор над величием своего народа. Итак, развивая в себе и других чуткую совесть и укрепляя религиозное чувство, мы способствуем росту общественной жизнедеятельности, а вместе с тем и решению очередной для России задачи - подъему народной энергии.

Могучим орудием повышения потенциала народной энергии является школа, дающая поколениям будущих общественных деятелей потребные навыки, знания и нравственно-религиозное воспитание. Нет значительнее дела, чем труд школьного учителя. «О сладкий шепот детских ножек! В тебе слышится заманчивый гул грядущих поколений, направителями жизни которых мы, может быть, станем, если только сумеем правильно поставить воспитание детей».

Господа учащиеся! Велика ваша нравственная ответственность за дело, которому вы решились отдать свои силы, явившись в это учреждение. «Проклят всяк творящий дело Господа с небрежением». Питомцы старых учительских институтов заслужили себе завидную славу: в проекте реформы институтов, составленном по поручению

Государственной думы ее членом И.С. Ключевым, ученики институтов названы «своего рода ломоносовыми». Будьте достойны лестного отзыва, чтобы и за нашим нарождающимся институтом, как за старыми, утвердилась репутация «крестьянского университета». Стоя близко к природе, вы, конечно, наблюдали, как деревья, поднимающиеся из глубины оврага, тянутся вырасти вровень с вершинами деревьев, что на краю оврага. Счастливая судьба поставила вас в положение краевых деревьев: за вами, воспитанниками первого выпуска Черниговского учительского института, потянется из глубины времен необозримый ряд новых выпусков. Постарайтесь же быть духовно стройными и рослыми.

Нелегко бремя обязанностей, возложенных и на нас, ваших руководителей. Не отягощайте нам его во вред себе: «будьте кротки как голуби и мудры как змии».

А чтобы не терять душевной бодрости и вы, и мы будем помнить великую тайну жизни человеческого духа: «Благодать в немощах совершается».

Отрываясь от заботливой думы о нашем важном, однако же скромном призвании и вглядываясь в то, что совершается на мировой арене, я вижу, как над Россией уже загорается заря яркого дня, и в созерцании счастливых для русского народа видений обращаюсь к вам с двойным призывом, который и прошу принять к руководству, чтобы заранее придать своему сердцу необходимый для тружеников школы закал:

Холодной полночи невзгоды
 В дыханьи утреннем простим,
 И юной, новой жизни всходы
 В лучах зари благословим.
 Преисполнясь сил народа
 И надеж в своей груди,
 На упорный труд свободный
 Ты отрадно выходи!
 Сердцу чистому желанна
 Эта дивная пора.
 Бейся ж, сердце, неустанно
 Для любви и для добра!

Держархів Чернігівської області, ф. 980, оп. 1, спр. 10, арк. 10 - 11 зв.
 Машинопис, оригінал.

№ 4

Из списку викладачів Чернігівського учительського інституту на 1916 - 1917 навчальний рік

3 листопада 1917 р.

<i>Должность, чин, имя, отчество и фамилия</i>	<i>Образовательный ценз</i>	<i>Краткие сведения о прохождении ученой и учебной службы (какие должности и сколько времени каждую занимал)</i>
Директор, статский советник Алексей Павлович Флеров	Окончил Императорский историко-филологический институт в Петрограде	11 июня 1888 г. назначен в Ришельевскую гимназию учителем русского языка; с 28 августа 1895 г. по 1897 г. состоял преподавателем русского языка и педагогики в Одесской женской гимназии; 31 июня 1897 г. перемещен на должность преподавателя русского языка в Одесскую 3-ю гимназию, где прослужил до 1911 г.; с августа 1897 г. по 1901 г. состоял преподавателем русского языка в Одесской 5-й гимназии; с 1 сентября 1900 г. состоял преподавателем русского языка в Одесском кадетском корпусе; 16 августа 1913 г. перемещен на службу во 2-й кадетский императора Петра Великого корпус; с 1 сентября 1913 г. преподавал русскую словесность в Императорском Александровском лицее, Павловском военном училище и 1-м кадетском корпусе. В настоящей должности состоит с 1 июля 1916 года.

Преподаватель рисования и чистописания, не имеющий чина Иван Васильевич Лисицын	Окончил художественную промышленную школу при Императорском Строгановском училище в Москве	С 1 октября 1910 г. занимает должность штатного преподавателя рисования и чистописания в Черниговской общественной женской гимназии; преподает в этом году в Варшавской гимназии
Преподаватель естествоведения, надворный советник Павел Иванович Синайский	Окончил Юрьевский университет	С 10 декабря 1907 г. состоял преподавателем естествоведения в Валкском реальном училище, а с 1 июля 1912 г. в Черниговской гимназии.
Преподаватель математики и физики, не имеющий чина Вукол Петрович Бударин	Окончил Петроградский университет	С 1 октября 1912 г. состоит преподавателем в Черниговской женской гимназии "Группы родителей".
Преподаватель русского языка, не имеющий чина Сергей Иванович Воробьев	Окончил Историко-филологический институт кн. Безбородко	С 1911 г. до 1914 г. состоял преподавателем 2-й Кубанской учительской семинарии; с 1914 г. по 1915 г. – в должности преподавателя Кабардино-Горского императора Александра III реального училища; с 1916 г. – в женской гимназии Заостровской.
Преподаватель истории и географии, не имеющий чина Павел Константинович Федоренко	Окончил университет св. Владимира	С 1900 по 1903 г. состоял преподавателем общеобразовательных и специальных (с.х.) предметов в Николае-Александринских сельскохозяйственных классах, Вольнской губ.; с 1903 по 1908 г. состоял учителем городского
Преподаватель пения, не имеющий чина Алексей Кондратьевич Приходько	Окончил Императорский Варшавский университет	С 1 июня 1913 г. состоит преподавателем Варшавской 5-й гимназии.
Законоучитель, священник Георгий Иванович Диесперов	Окончил Черниговскую духовную семинарию и Императорский Харьковский университет	В 1899 г. состоял учителем Вельжицкой церковно-приходской школы; в 1900 г. рукоположен во священника в с. Дермны Мглинского уезда; в 1905 г. перемещен к церкви с. Локоток Глуховского уезда; в 1910 г. Состоял законоучителем церковно-приходской школы в г. Харькове; в 1911 г. назначен священником в г. Кролевец, откуда в 1913 г. перемещен в Николаевскую церковь г. Чернигова с назначением преподавателем в Епархиальное женское училище; с 1914 г. состоит преподавателем немецкого языка в Черниговской духовной семинарии.

Держархів Чернігівської області, ф. 980, оп. 1, спр. 20, арк. 29 зв. - 31. Рукописна чернетка, оригінал.

Станіслав Маринчик

ДЖЕРЕЛО НАСНАГИ

(До 80-річчя з дня народження Петра Басанця)

Петру Басанцю на все життя запам'яталися теплі літні ночі його раних дитячих років. І винуватцем тих приємних споминів був сусідський парубок Іван Голованів. Бувало, тільки на село опуститься вечір, як Іван із скрипкою в руках виходить на ганок своєї хати і творить чудо. До пізнього вечора в сільській тиші понад ставом,

що був поряд, вулицями Бурімки струмували мелодії українських народних пісень. Щемні звуки скрипки настільки чарували і манили серце хлопчика, що він схоплювався на ноги і ніби загіпнотизований біг назустріч срібним мелодіям.

Якось теплою вечора він так поспішав, що спіткнувся і якби не вчепився за кущ верболозу, то опинився б у ставку. Вранці мати поцікавилася, де він так забруднив одяг. Петрик змушений був розповісти правду. Марфа Панасівна вислухала сина і, звертаючись до чоловіка, сказала: «Олексію, зроби дитині скрипку, щоб чого доброго малий не опинився у ставку!»

Олексій Мусійович був майстром на всі руки: міг збудувати хату, зробити воза, діжку, виплести корзину з лози, а із соломи - крилатого бриля і навіть майстерно вишити на полотні картину. Отож незабаром батько вручив сину гарненьку скрипочку. На жаль, сусід не встиг навчити грати Петра, бо забрали Івана до армії.

Одного вечора веселі звуки струнного оркестру привели Петрика до недавно відкритого в селі клубу. Переступивши поріг, Петро побачив, що школярі середніх класів сиділи на новеньких ослонах, які ще пахли смолою, і уважно стежачи за помахом рук свого керівника, грали на гітарах, домбрах, мандолінах та балалайках. А старшокласники творили на сцені небачене досі чудо. Через брак полотна просто на побіленій глухій стіні клубу вони зображали українську хату з похиленим лісяним димарем. Діти стояли на драбинах, у руках тримали різних розмірів квачі, зроблені з кінських хвостів, вмочали їх у відра з фарбами, які висіли на щаблях і відтворювали хмари, сонце, дерева. А ті, що стояли внизу, домальовували в хатині перекошені вікна та двері, інші навпочіпки фарбували жовтою глиною призьбу.

По сцені ходив заклопотаний директор школи Володимир Федорович Чокол, час від часу він брав з дитячих рук квача і старанно виправляв огріхи малих художників. Він часто відходив у глибину залу і, схиливши голову набік, критично оцінював колективну картину. І раптом, широко ступаючи, піднівся по драбині і почав швидко малювати. А коли зліз додолу, Петро побачив, що біля димаря з'явився чорногуз, який мрійливо завмер на одній нозі. Зачарований побаченим, Петро обережно сів на свіжовиструганий ослін і, затамувавши подих, спостерігав, як на його очах народжувалася справжня картина.

Давно те було, але й сьогодні до найменших дрібниць він пам'ятає, як Чокол разом зі своїми вихованцями вимальовував біля хати криницю, а поруч неї дівчину в українському вбранні з дерев'яними відрами та коромислом у руках. А далі було видно греблю, ставок, куші рогози з качалочками і на голубому плесі води табуңці гусей та качок. Коли Петрик повернувся додому, йому до безтями захотілося малювати. Але як? Вдома ні паперу, ні олівців не було. Хлопчик узяв вербову галузку і на стежці біля порога рідної хати відтворив щойно побачену в клубі картину. То був перший у житті малюнок п'ятирічного Петра Басанця.

З того часу йому все рідше і рідше вчувалися звуки скрипки, відтепер він днями щось старанно виводив на стежках свого двору. Нове захоплення настільки оволоділо серцем хлопця, що батьки змушені були придбати для нього кольорові олівці та учнівські зошити. Але син використовував їх ошадливо: влітку продовжував малювати на землі, а взимку - на пухнастому снігу. У школі виявилось, що краще за Петра ніхто не вмів малювати. Його першим учителем малювання став не хто інший, як директор школи Володимир Федорович Чокол. Він звернув увагу на обдарованого хлопця, став його наставником та порадиником. Малюнки своїх учнів Чокол возив у Ічню на районну виставку дитячої творчості, яку щороку проводили в будинку культури.

Першу у житті нагороду, грамоту, Петро одержав за портрет Тараса Шевченка, якого зобразив акварельними фарбами на повний зріст. Малюнки бурімського школяра постійно відзначалися не тільки на районних, а й на обласних виставках та олімпіадах учнівської творчості.

Поради, настанови директора школи, нагороди окрилювали Петра, він малював усе підряд, що бачили його допитливі й уважні очі. Та найбільше любив зображати на папері портрети (в профіль чи анфас) матері, батька, старших братів Івана та Миколи, вчителів, друзів, сусідів. Мабуть, у Бурімці не було такої хати, де не висіли б портрети або пейзажі, зроблені Петром.

Юний Басанець не тільки гарно малював, але й відмінно навчався в школі. Односельці говорили, що у Петра неабиякий талант, сам же він уже давно виношував мрію вчитися на художника. Та не так сталось, як гадалось. У червні 1941-го, в день, коли він одержав атестат зрілості про закінчення середньої школи, слух полоснуло страшне повідомлення: війна.

Батько і двоє старших братів з перших воєнних днів пішли боронити рідну землю від фашистської навали, а згодом і сімнадцятирічний Петро став солдатом. Відтак у його руках був не пензель, а протитанкова рушниця. На фронті між боями він вів щоденник у малюнках, де зображав побратимів по зброї. То був своєрідний літопис бойових буднів.

Ночами Марфа Панасівна не спала і молила Бога, щоб чоловік і діти живими і неушкодженими повернулися до рідної хати. В чеканнях та сподіваннях вона посивіла. Але з фронтових доріг повернувся лише найменший Петрусь. Певно, Господь знав, що він повинен стати художником і своїм талантом прославити рідну Бурімку та Ічнянщину далеко за межами України.

Пригадується мені, як на початку 50-х років минулого століття я вперше побачив Петра Олексійовича. На тому місці, де починається наша вулиця, ріс колись крислатий клен. Автобуси тоді на села не ходили, і всі, хто приїздив до Ічні, свої підводи ставили під тим деревом. Про це також знали усі прибулі здалека, кому доводилося добиратись із райцентру у рідні села, вони часто користувалися тим транспортом.

Одного літнього дня під кленом стояла мажара, в яку були запряжені воли з великими крутими рогами. Тварини ліниво жували оберемок свіжоскошеного вівса. Поруч стояв звичайний віз, запряжений кіньми, булані, витягнувши шиї, старанно пощипували спориш. Неповдалі, сховавшись у тінь дерева, на маленькому розкладному стільчику сидів молодий красивий чорночубий чоловік з планшетом на колінах і часто поглядаючи на тварин та вози, чорним олівцем вправно відтворював на папері натуру.

Ми, хлопчаки, стояли за спиною незнайомця і, затамувавши подих, спостерігали за чудом: на наших очах народжувалася картина...

Друга пам'ятна зустріч із Басанцем відбулася 1955 року в редакції ічнянської районної газети. Коли я нагадав Петру Олексійовичу, як п'ять років тому уперше побачив його, він здивовано усміхнувся і широко пояснив, що це було того літа, коли він навчався в Одеському державному художньому училищі імені В.Грекова і їхав додому в Бурімку на літні канікули. Після цього наше знайомство переросло в дружбу. Ми часто зустрічалися то в його рідній сільській оселі, то у київській квартирі або у майстерні, траплялося, що він теж бував у моїй хаті.

1952 року Басанець з відзнакою закінчив художнє училище і, незважаючи на величезний конкурс, успішно склав вступні іспити до Київського художнього інституту. Петру Олексійовичу пощастило, що його вчителями і наставниками були відомі митці, які ще за життя стали класиками вітчизняного образотворчого мистецтва. Це, зокрема, Карпо Трохименко, Віктор Пузирьков, Сергій Герасимов, Тетяна Яблонська. Вони щедро ділилися із вихованцями своєю майстерністю, вчили писати так, щоб твори дихали життям, теплом, були правдиві й оригінальні.

Петро назавжди запам'ятав крилатий вислів К.Трохименка: «Талант художника без щоденної праці ніколи повністю не розквітне». Щороку він приїздив у рідне село на літні канікули і разом із селянами косив траву, працював на точку, а коли колгоспники під час обідньої перерви відпочивали, розкривав свій похідний планшет, робив ескізи та замальовки для своїх майбутніх творів.

У 1957 році Петро Олексійович закінчив з відзнакою Київський художній інститут. Червоний диплом талановитого випускника підписував і вручав голова Державної екзаменаційної комісії ректор Ленінградської академії мистецтв Олександр Герасимов. Враховуючи здібності молодого випускника, ректор інституту Олександр Пашенко запропонував йому посаду викладача кафедри живопису. Басанець погодився, але пізніше перейшов працювати на кафедру малюнка.

Петро Олексійович самовіддано вчив студентів і наполегливо вдосконалював майстерність. Він цілеспрямовано розширює жанри своєї творчості, активно співробітничав з багатьма періодичними виданнями, журналом «Зміна» (тепер

«Ранок»), газетами «Деснянська правда», «Колгоспне село» (тепер «Сільські вісті»), для цих видань він створив чимало прекрасних графічних портретів видатних людей України: О.Довженка, П.Майбороди, В.Дрозда, Героїв Соціалістичної Праці Г.Довженко, Г.Плющ та багатьох інших. Та найбільше подобалося Басанцю ілюструвати «Літературну газету» (тепер «Літературна Україна»). Тут він познайомився і подружився з її головним редактором Антоном Хижняком, із багатьма видатними майстрами художнього слова. Зокрема, П.Тичиною, М.Рильським, В.Сосюрою, А.Малишком, О.Корнійчуком, Н.Рибакком, О.Гончаром, М.Стельмахом, Н.Забілою та іншими. Петро Олексійович постійно з ними спілкувався, бував у них вдома, на дачах, малював їхні портрети та ілюстрував книги.

Якось Антон Хижняк запросив Басанця на III Всесоюзний з'їзд письменників у Москву. Під час роботи всесоюзного форуму він написав з натури чимало портретів як наших, так і зарубіжних майстрів красного слова. Потім у Спілці письменників організував виставку своїх робіт, багато портретів автор подарував героям своїх малюнків, чимало їх було надруковано в різних періодичних виданнях. Замальовки та ескізи, які Петро Олексійович зробив на з'їзді письменників у Москві, стали імпульсом для задуму великої картини.

Пригадую, як у 1982 році, будучи в Києві, завітав до майстерні художника. Він саме писав колективний портрет, де «зібрав» двадцять двох видатних митців світової культури. Свій твір художник назвав «Чуття єдиної родини». На картині Великий Кобзар зібрав їх на палубі теплохода, на якому вони плывуть по Дніпру.

Творчий таланти П.Басанця високо цінував В.Большак. Василь Григорович був головним редактором журналу «Україна», він запросив Петра Олексійовича до співпраці. Художник ілюстрував журнал, робив репортажні малюнки, які редакція видання часто відзначала преміями. Особливо теплі відгуки від читачів журналу Басанець одержав за серію тематичних малюнків, які він обнародував після поїздки до с.Моринців, землі, що дала світу Тараса Шевченка.

Ще зі студентських років Петро Олексійович був позаштатним художником нашої районної газети «Трудова слава», часто малював портрети видатних земляків: композитора Л.Ревуцького, письменників С.Васильченка, В.Чумака, Г.Коваля, А.Дрофаня, Героїв Соціалістичної Праці трактористки Г.Левченко, доярки О.Шевченко, уродженців Ічнянщини, членів «Чернігівського земляцтва» в Києві Л.Гуляницького, М.Ігнатенка та інших. У портретах він уміло відтворює характер та індивідуальні особливості людей, його герої - непересічні і мудрі особистості. Свого часу Спілка художників СРСР направляла Петра Басанця у творче відрядження до Румунії, де він написав ряд прекрасних полотен. Провідну роль у своїй творчості Петро Олексійович відводить людині, оспівує її трудову та бойову звитягу. Як колишньому воїну, йому не байдужа воєнна тема. Він часто звертається до своїх воєнних архівів і при потребі використовує у своїй творчості малюнки, зроблені на фронтних дорогах. Чимало полотен такої тематики, створених П.Басанцем, хвилюють своєю правдивістю і приваблюють оригінальним рішенням сюжету: «Танкісти» (1960), «Тяжкі роки війни» (1965), «Однопольчани» (1973), «Наш клас» (1975), «Генерал Кирпонос в бою під урочищем Шумейкове» (1976), «Травень» (1980) та багато інших.

Разом зі своїми студентами Петро Олексійович щороку виїжджає на практику у найкрасивіші куточки України, зокрема на Чернігівщину і, звичайно, Ічнянщину, і легендарну Качанівку, Тростянець та інші місця казкової природи нашого краю. Митець часто відвідує також родинне гніздо, в батьківській хаті він облаштував невелику, але затишну художню майстерню і частенько засиджувався тут над новими своїми творами. Земля предків, отчий поріг - життєдайне джерело, що наснажує художника на творчі успіхи. На Ічнянщині він написав чимало прекрасних ліричних полотен. Свої задуми та енергію митець черпає з творчих витоків рідної землі, за допомогою фарб творить поезію рідного краю; його полотна випромінюють красу, добро, велич і любов до Вітчизни.

У відтворених Басанцем красвидах легко вгадуються пейзажі Бурімки,

Качанівки, Ступаківки і взагалі Чернігівщини: «Материн город» (1950), «Церква у Седневі» (1962), «На рідній землі» (Т.Шевченко на Чернігівщині) (1964), «Портрет М.І.Кібальчича» (1970), «Липова алея у Качанівці» (1985), «Ранок у Качанівці» (1990), «Золота осінь» (1992) і безліч інших прекрасних творів.

Але особливої уваги заслуговує монументальне епохальне полотно «Україна духовна». Сім років митець писав колективний портрет, на якому подав майже сто п'ятдесят історичних постатей, котрі жили і творили в Україні і для України. Видатний творчий доробок земляка став окрасою і гордістю Маріїнського президентського палацу в столиці.

Талановито й оригінально художник розписав фойє головного входу Київського національного університету ім.Тараса Шевченка, створивши унікальні портрети великих синів нашої землі - Святого Володимира та Тараса Шевченка.

Свідченням багатогранного таланту Басанця є те, що він успішно працює в різних напрямках живопису: пейзажі, тематичні полотна, портрети, графіка. Твори народного художника України, професора Української академії образотворчого мистецтва і архітектури Петра Басанця глибоко реалістичні, вони випромінюють сонце, тепло, подих рідної землі, від них віє ароматом і духом отчого дому. Майже всі його полотна, починаючи з дипломної роботи, пов'язані з рідним краєм. І сьогодні митець працює над новою великою картиною «І на оновленій землі», яка продовжить тематику робіт Сіверського краю.

З 1954 року художник бере активну участь у республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках, у тому числі персональних, які проводилися не тільки на теренах колишнього Союзу, а й у Німеччині, Австрії, Румунії, багатьох інших країнах. Нещодавно Петро Олексійович повернувся з творчого відрадження до Німеччини. Захід виявляє неабиякий інтерес до його творчості, отже, запрошують приїздити ще.

Улітку 2005 року минуло півстоліття, як ми знайомі з Петром Олексійовичем. Мене завжди дивувала його працездатність і надзвичайна скромність. Нині він відома людина не тільки в Україні, а й далеко за її межами, але залишився таким же скромним, доброзичливим і щирим. Коли 2001 року виходив у світ двотомник моїх творів «Квітка папороті» та «Днів і ночей таємниці» і я звернувся до Петра Олексійовича, щоб він написав до видання мій портрет, художник охоче погодився і відразу виконав моє прохання. Петро Олексійович ілюстрував обкладинку книжки Станіслава Реп'яха «...Моє серце в Ічні...», яка розповідає про мій життєво-творчий шлях.

Велике щастя відчуває митець у своїй натхненній і творчій праці, а ще художник щасливий тим, що повторився у своїх учнях. Багато його вихованців стали відомими художниками, зокрема, Андрій Чебикін, ректор Української академії образотворчого мистецтва і архітектури, Михайло Гуйда, професор, член-кореспондент академії, Віктор Задорожний, професор, Іван Котонюк, доцент, і багато інших, а Національну спілку художників рідної Чернігівщини очолює його учень - заслужений художник України Олексій Какало.

Петро Олексійович і його дружина Зінаїда Олексіївна радіють, що їхні діти - Юрій та Леся - закінчили вуз, де колись навчався батько, і успадкували його професію. Неабиякі здібності до живопису виявляють і внуки, отже, треба сподіватися, що незабаром Іванко та Олексій будуть представляти третє покоління художників Басанців.

Згадалася мені весна 2001 року. Коли 23 квітня з нагоди 75-річчя видатного земляка Петра Басанця в залі Ічнянської школи мистецтв відкрили персональну виставку його творів. Під кінець цієї урочистої події, після численних поздоровлень та промов представник місцевої газети запитав іменинника:

- Петре Олексійовичу, зізнайтеся нам, звідки Ви черпаєте снагу і творчу енергію, щоб писати такі прекрасні і зворушливі полотна?

Ювіляр широко усміхнувся і, не роздумуючи, коротко відповів:

- Джерело моєї наснаги - рідна Ічнянщина. І отчий поріг!

Григорій Скороход, Анатолій Хоменко

НЕЗАБУТНЄ

До 100 - річчя революційних подій 1905 -1907 років

Це село - незвичайне. І справа навіть не в давності (перша письмова згадка датована 1704 роком) чи красі довколишньої природи (тут ще на початку ХІХ століття місцевим поміщиком О. О. Перовським було закладено величний парк, що обрисами алей відтворював герб Російської імперії, його рештки існують досі; тут надзвичайно красиві ліси та луки). Швидше в потужній духовній аурі, що досі незримо огортає Погорільці, нагадуючи кожному: «... що ми? Чиї сини? Яких батьків?» (Г. Шевченко).

Погорільці, що в Семенівському районі, - село героїчне. У час Вітчизняної війни 1812 року його сини самовіддано боролися проти війська Наполеона Бонапарта в полках губернського ополчення. Під час Великої Вітчизняної війни протистояли гітлеризму на фронтах, у партизанських загонах та підпіллі. Село подарувало країні Героя Радянського Союзу генерала І. Д. Бурмакова, юного героя-партизана, відзначеного орденом Леніна, Василя Коробка.

У ХІХ столітті Погорільці стали значним культурно-мистецьким осередком Чернігівщини. Тут жили, працювали, відпочивали відомі діячі російської та української культури, як-от: письменники Антоній Погорільський (псевдонім Олексія Олексійовича Перовського, приятеля О. С. Пушкіна), його племінник - поет Олексій Костянтинович Толстой, поети - брати Жемчужникови - Володимир, Олександр та Олексій, художники-передвижники брати Маковські - Володимир та Костянтин.

Саме у Погорільцях народилося чимало сатиричних поезій та афоризмів Козьми Пруткова (літературне імення творчої групи у складі Олексія Толстого, Олексія та Володимира Жемчужникових).

Напередодні аграрної реформи 1861 року село стало володінням пана Буди - Жемчужникова (на жаль, народна пам'ять не залишила нам імені кріпосника). Можемо здогадуватися про ставлення господаря до кріпаків за його поведінкою після їх «визволення». Наділивши трударів супісками, залишивши собі близько 3000 десятин родючих ґрунтів, усі лісові угіддя, сіножаті та пасовища, землевласник, по суті, закріпив феодальну залежність селян, хоч і в реформованій «личині». Вчорашні кріпаки, задихаючись від безземелля, позбавлені можливостей заготувати сіно і вільно випасати власну худобу, змушені були знову працювати на поміщика, але вже за копійки. Та й ті «доходи» танули, мов віск: погорільчани виплачували платежі в казну за викуп їх державою у пана, за отримані земельні наділи.

Іншою причиною безгрошів'я була жорстока система штрафів, запроваджена Буда-Жемчужниковим за самовільне збирання у панському лісі дров, ягід, грибів, горіхів, за ненавмисну потрапу його нив. Мало того, землевласник, як у середньовіччі, через об'їждчиків суворо стягував гроші за проїзд до селянських клаптів через його угіддя.

Буда-Жемчужников міг дозволити собі утримання на хуторі Ганнівській великої ферми корів-сименталок, тоді як багато селян не мало й корівчини. Орендна плата ж за землю, пасовища та сіножаті була для бідноти не по кишені.

Так тривало до початку ХХ століття. І не лише в Погорільцях. Назривала нова революційна ситуація, збурена недородами, голодом (у царській Росії голод повторювався кожні п'ять літ), пролетаризацією селянства, зміцненням робітничого

руху. Вже з 1902 року відомі серйозні сільські заворушення не лише на Полтавщині та Харківщині, але й на Чернігівщині (пригадаймо спалену панську гуральню з першої частини повісті М. Коцюбинського «Фата моргана», завершеної ще 1903 року). Долила олії у вогонь і нездарна російсько-японська війна. Набирали силу соціал-демократи. Змагалися з ними за вплив на село есери.

У Погорільцях, що 1905 року були центром волості і налічували понад 3000 жителів, також наростало невдоволення політикою царату і діями поміщика. Почастішали конфлікти трударів та визискувача.

На той час у Чернігівській фельдшерській школі діяв нелегальний студентський гурток, що займався поширенням соціалістичної літератури. Один із його членів, Іван Васильович Помаз, був уродженцем с.Погорільців. Він і створив у рідному селі підпільну групу з передових людей. На зборах, що відбувалися у літній час у лісі, а взимку - в хаті селянина Григорія Комісаренка або у приміщенні фельдшерського пункту, читали антимонархічні брошури та листівки, привезені з Чернігова. І. Помаз власноручно виготовив гектограф, розмножував ті листівки, а члени гуртка батько та син Василь і Андрій Нижники, Г. Комісаренко, Карпенко, Сунко, Тимошенко, фельдшери - спершу Кириченко, а згодом Федір Пилипович Блоха та інші розклеювали вночі у селах волості, роздавали надійним людям.

Особливою активністю серед селян відзначався Андрій Васильович Нижник, тоді ще юнак. У день проголошення в церкві царського маніфесту «про дарування конституції», підписаного наляканим Миколою II 17 жовтня 1905 року, саме Нижник прилюдно зірвав текст маніфесту в центрі села, за що місцеві багатії погрожували розправою і прозвали «агітатором».

Робота отаких «агітаторів» прискорила антипоміщицькі виступи у волості.

Відчувши, що пахне смаленим, пан на початку грудня викликав загін драгунів. Розпочалися арешти, побиття непокірних, обшуки в селянських дворах. У сусідній Лосівці солдати шукали «вкрадені» панські дрова і наразилися на опір. Трьох селян було поранено. Як доповідав поліційному приставу 4-ого стану взводний Колтунов, люди «були дуже поганого настрою, ходили якись схвильовані, до чогось готувалися і чути було розмову між селянами, що готуються громити економію».

Становий приїхав із Холмів на виклик командира драгунів та землевласника до Погорільців 22 грудня 1905 року. Вважав, що достатньо заарештувати підбурювачів-агітаторів І. В. Помаза, А. В. Нижника, Ф. П. Блоху - і селяни втихомиряться.

Поліційному начальнику вдалося заарештувати Андрія Нижника вдома, у сусідньому селі Орликівка, і під конвоєм доставити в економію, що в Погорільцях. Але це стало іскрою до повстання.

Жителі заповнили базарний майдан. Найактивніші вимагали розправи над лютим поміщиком, над становим, закликали до визволення А. В. Нижника. На підвищення зійшов І. В. Помаз і виголосив промову про неможливість для селян жити по-старому, про необхідність перейти до борні з самодержавством та панами. Студента-революціонера, що приїхав саме на канікули, слухали прихильно. Раптом ударили на сполох церковні дзвони. То Іван Фесюра і Тит Чечило піднімали народ. І майдан заповнювався рішучими, які тримали сокири, вила, кілки та мисливські рушниці.

Сільський сход виділив уповноважених для пред'явлення становому ультимативної вимоги звільнити Андрія Нижника, а також послав гінців - вершників привести на підмогу селян Лосівки й Тополівки.

Становий звільнити агітатора відмовився, що підштовхнуло повстанців до радикальних дій. Більше двох тисяч селян рушили до економії з вигуками: «Геть поміщиків і царя! Земля - селянам!» І з трьох боків оточили її. Драгуни відкрили залповий вогонь. Кілька чоловік було поранено. Але це не зупинило людський потік. За лічені хвилини спалахнула сторожка при в'їзді. А за нею - всі інші будівлі двору.

Драгуни, становий і панський управитель сховалися в недалекому лісі. Якраз у цей час прибули лосівчани й тополівці. Коли будівлі догорали, хтось із натовпу вигукнув: «Допоможемо, братці, визволитись і тополівцям!». Заклик було почуто,

і тепер уже майже тритисячна маса повстанців з піснями двома колонами рушила поквитатися з паном Міхневичем - володарем Тополівки, що мешкав у Петербурзі, був сенатором і дійсним таємним радником, а селян грабував руками управителя.

Варто сказати добре слово про порядність ватажків повстання. Коли частина бунтарів налаштувалася розорити крамниці, що належали євреям, то І. В. Помаз та його побратими не допустили чорносотенного погрому. І гарячі голови дорогою підпалили дім царського стражника Лисича.

Приблизно за годину вже палахкотіли ферми Буди-Жемчужникова у Ганнівці, Міхневича - на хуторі Глухівщина, а також садиба та винокурня останнього в Тополівці.

23 грудня до села прибув становий у супроводі 16 драгунів. Кавалеристи з базарного майдану відкрили безладну залякувальну стрілянину по вулицях. Було вбито чотирьох селян, серед них - дванадцятирічного хлопця. Декілька жителів упали пораненими.

А надвечір на підмогу карателям приїхала драгунська сотня. Її вів сосницький повітовий справник. Розпочались арешти, екзекуції над бунтарями. Було заарештовано учасників підпільної революційної групи І. В. Помаза, Ф. П. Блоху, батька та сина Нижників, Г. Комісаренка та ін. - понад три десятки сміливців. Незважаючи на катування, селяни не дали свідчень про підпільників.

Поміщик - сенатор Міхневич - надіслав телеграму чернігівському губернатору зі столиці, вимагаючи виділити солдатів для кари бунтарям, охорони маєтку і погрожуючи в разі відмови звернутися до «государя - імператора».

Слідство у справі про повстання тривало більше року. Селян Хому Васильовича Радченка, Федора Ворону, Віктора Руденка, Івана Фесюру, Тита Чечила та інших найактивніших учасників відправили на каторжні роботи. Декого з підпільників (у т. ч. І. В. Помаза) вислали за межі губернії.

Цілий 1906 рік боялися жити в Погорільцях царські стражники та урядник. Принищили і місцеві глитаї. Селяни продовжували чинити опір владі та панові, хоч і в прихованих формах. Для охорони відбудованої економії поміщик тримав чотирьох солдатів-інгушів, які не зробили висновків із грудневих подій. Однієї ночі двоє лютих охоронців зникли безслідно. Назавтра втекли з села двоє інших.

Одному з авторів (Г. Скороходу) в 1954 році пощастило познайомитися із ще живими учасниками революційних подій у Погорільцях - І. В. Помазом, А. В. Нижником, Андрієм Степанцем, почути розповіді повстанських дітей.

Доля організаторів повстання склалась по-різному. І. В. Помаз останні роки прожив у відомому селі Крути, неподалік Ніжина, працював фельдшером. А. В. Нижник трудився і жив на станції Соль, що в селищі К. Лібкнехта на Донеччині. На жаль, нічого не відомо про фельдшера Ф. П. Блоху.

Минає сто років від часу славних революційних подій у Погорільцях. Вклонімося пам'яті героїв!

Джерела та література:

1. Донесення Сосницького повітового справника від 27. 12. 1905 р. № 2411 губернатору // У зб.: Революція 1905 - 1907 рр. на Україні. - К.: Укрполітвидав. 1949. - С. 360 - 363.
2. Погорільці // У кн.: Чернігівщина: Енциклопед. Довідник. - К., 1990. - С. 635 - 636.
3. Ямпольський І. Г. А. К. Толстой // В кн.: Толстой А. К. Собр. соч. В 4 - х т. - М.: Правда, 1980. - Т. 1. - С. 3 - 48.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЯ ДУМКА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вивчення проблемних питань філософсько-освітньої думки середніх віків у межах Чернігово-Сіверщини зумовлюється рядом чинників. Чернігово-Сіверщина, будучи, по суті, найбільшою територіально-політичною одиницею своєї федеративної Київської держави, в умовах становлення й розвитку феодального суспільства, християнізації, ускладнення й урізноманітнення функцій князівських земель, розвитку продуктивних сил, посилення ролі міст як політико-адміністративних, економічних і культурних центрів потребувала відповідного розвитку освіти. Удільна князівська влада була зацікавлена в поширенні освіти й розвою на цій основі писемності, літератури, науки з метою формування, підкреслимо, загальноруської патріотичної свідомості, зміцнення внутрішньої єдності руських земель. Розвиток власної системи освіти, посилення ідеологічна діяльність чернігівських князів були покликані також протистояти експансії Візантії та кочовиків, які намагалися підпорядкувати собі Русь, нав'язати їй васальну залежність.

Розвиток освіти зумовлювався й потребами релігійно-просвітницького характеру. По-перше, на відміну від язичництва, яке базувалося на усній, безписемній традиції, християнство мало велику за обсягом теологічну та богослужбову літературу, вивчення якої потребувало підготовлених спеціалістів. По-друге, Руська православна церква вважала освіту важливим фактором утвердження християнства. Тому чернігівські церковні ієрархи були зацікавлені в підготовці освічених людей, пов'язували з поширенням освіти, яка в Середньовіччі носила значною мірою релігійний характер, суттєвий фактор, який сприятиме подоланню язичництва й переходу сіверян у християнську віру.

Таким чином, наш інтерес до філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини доби Середньовіччя в контексті викладеного вище погляду на соціокультурну роль освіти цілком обґрунтований. Адже історія філософії освіти України - це, насамперед, сукупна історія філософсько-освітньої думки, що функціонувала в різних землях України, де вона створювалася або де жили і працювали мислителі, твори яких презентують філософсько-освітню думку України в цілому, в тому числі й за її межами.

Вивчення тематики й проблематики філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини перебуває, можна сказати, в ембріональному стані. Цілком можливо, що наша розвідка може викликати різноголосся оцінок й тим самим сприяти активізації досліджень історії філософії освіти Чернігово-Сіверщини, інших земель і України в цілому. Це вимагає застосування системного аналізу та сучасних методологічних підходів. Так, зокрема, з метою дослідження історичних і

релятивістських конструкцій філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини, як одного з регіонів Київської Русі, використовуються реконструктивний, деструктивний і деконструктивний методи як інтегральна методологія порівняльного аналізу різних філософсько-освітніх систем.

Головна мета цієї статті полягає в спробі реконструкції й руху філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини епохи Середньовіччя як однієї з підстав української філософської традиції в аналізі проблем освіти.

Проблема вивчення вітчизняної філософсько-освітньої думки домонгольського періоду пояснюється не лише браком писемних джерел, але й недосконалістю методології й методики порівняльних досліджень історії філософії освіти України. Річ у тім, що багато дослідників намагаються, з одного боку, сучасні методологічні засади про школу й систему освіти перенести на реалії доби Київської Русі, з іншого - шукають там аналогів західноєвропейської чи візантійської філософсько-освітніх систем. Але при цьому не враховують, що в силу історичних умов методологічні засади системи освіти Київської Русі, її окремих регіонів мали свої специфічні особливості, відмінні від Візантії чи Західної Європи.

Перші відомі нам філософсько-освітні тексти, що з'явилися на Чернігово-Сіверщині, датуються початком 70-х рр. XI сторіччя й пов'язані з іменем чернігівського князя Святослава - сина Ярослава Мудрого. Постать Святослава Ярославовича знакова для Чернігівського краю. Його рід пустив тут глибоке коріння й до монголо-татарської навали утримував його за собою відповідно до вотчинного права.

Доцільно нагадати, що землі Чернігівського князівства розташовувалися у басейнах рік Десни, Сейму, Сожу й Верхньої Оки. На півдні й заході вони межували з Переяславською й Київською землями, на північному сході сягали Москви, на південному сході їх кордоном був половецький Степ. Чернігівська земля була вкрита досить густою мережею населених пунктів, серед яких виділялися міста - Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Брянськ, Стародуб і Любеч. Розташовані на Десні та її притоках, вони відігравали важливу роль в історико-культурному житті не лише Чернігівського князівства, але й усієї Русі.

Вигідне географічне розташування, значний економічний потенціал, широкі торговельні зв'язки зумовлювали особливий політико-правовий статус Чернігівської землі та її князя. Очевидно, що не випадково саме в часи князювання Святослава Ярославовича й укладається рукописна книга «Ізборник» - визначна пам'ятка книжного мистецтва доби Київської Русі.

Актуальність дослідження «Ізборника Святослава 1073 року» пояснюється не лише його унікальністю, але й безпосереднім відношенням до Чернігово-Сіверщини. Це, так би мовити, енциклопедія епохи Середньовіччя, що містить близько 380 статей щонайменше 40 авторів. Тематика статей «Ізборника» охоплює досить широке коло питань. У ньому є статті з філософії, історії, медицини, астрономії, природи, математики, фізики, зоології, ботаніки, граматики, поезики, етики, християнського богослов'я тощо.

Усе це спонукає нас розглянути «Ізборник» у контексті тих філософсько-освітніх процесів, що розгорталися на Чернігово-Сіверщині. Насамперед варто зазначити, що текст «Ізборника», за свідченням ряду авторів, створювався не в Києві при Софіївському соборі або переписувачами Києво-Печерської лаври, а в місцях, близьких до Києва [5, 13]. Дослідник філософської думки Чернігово-Сіверщини професор В.Шевченко прямо вказує на те, що «Ізборник» починав створюватися або був повністю створений у Чернігові [12, 25]. Підставами для таких висновків є ряд аргументів, серед яких, на нашу думку, основний - світоглядно-релігійний.

Як відомо, наслідком християнізації Русі була докорінна перебудова світогляду. Колишні язичницькі уявлення про походження та устрій Всесвіту або про історію людства були відкинуті. Чернігово-Сіверщина, як і вся Русь, гостро потребувала літератури, яка б викладала християнську концепцію світової історії, пояснювала космогонічні проблеми, давала інше, християнське, тлумачення явищам природи.

Тому перед чернігівським князем Святославом, який мав амбітні плани щодо київського столу, постало надзвичайно складне завдання - у мінімально короткий час вибрати з величезного числа візантійської та іншої літератури ті твори, які б відповідали потребам сіверян, які б, з точки зору удільної князівської влади й православних церковних ієрархів, слугували завданням, що стояли перед Чернігово-Сіверщиною XI ст. Іншими словами, чернігівський князь намагався ввести новопросвітлених сіверців, а згодом й інших русичів, у коло ідей та уявлень, пов'язаних із прийнятою ними християнською вірою. Бралось, мабуть, до уваги й те, щоб у достатньо короткій і нескладній формі допомогти сіверорусичам певним рівнем культури, який би наблизив їх до візантійської освіченості.

Очевидно, з огляду на це в «Ізборник» увійшли пам'ятки ранньої патристики, насамперед IV-VI сторіч - Василь Великий, Августин Філософ, Іоанн Золотоуст, Іоанн Дамаскін та інші. Таким чином, «Ізборник» не був авторським філософським текстом, але використання патристики мало непересічну особливість. На наш погляд, звернення до творів «отців церкви» не було для Святослава самометою заради демонстрування власної обізнаності, патристика слугувала допоміжним засобом усвідомлення складності завдань, які постали перед русичами, особливо чернігівським князем, в другій половині XI ст., та необхідністю їх оптимального теоретичного й практичного вирішення. Причому «Ізборник», пропонуючи християнський варіант світобачення й виконуючи просвітницьку функцію, в такий спосіб вирішував світоглядні проблеми, не вступав у конфронтацію з місцевим язичництвом.

Йдеться про те, що в тексті «Ізборника» домінують характерні для Малої Азії й Болгарії гностико-філософські мотиви, в основі яких лежить не теоцентризм, а христоцентризм, який у свою чергу є, по суті, історичним різновидом людиноцентризму. Антропоцентризм, на нашу думку, більше імпував сіверцям тому, що вони вважали своє буття самодостатньою підставою власного життя.

Проте на відміну від гностико-малоазійської філософії, де ще з часів Геракліта образ Бога виступав як «інообраз», в «Ізборнику» Бог трактується як анонімне єдине «єстество». Сказане означає, що Бог зображується безначальним, безплотним, єдиносущим, неписуваним, несотвореним, проявляється різними образами й словами. Причому Христос, будучи сином Божим, має всі властивості Батька, а тому постає як слово.

Тут варто зазначити, що сіверяни після хрещення Русі сприймали Христа як слово, як етичний ідеал людини, котра зосереджує в собі світову мудрість. Це виявляється, перш за все, у тому, що в «Ізборнику» «Христос постає як «Божа наслана мудрість, що ним же все було, а крім того не було нічого» [6, 221].

Загалом значна ймовірність того, що «Ізборник» слугував не тільки як богослужбене джерело для відправлення, наприклад, служби в Спаському соборі в Чернігові, але й виконував навчально-просвітницьку функцію, приміром, як навчальний посібник для княжих чи боярських дітей або для навчальних закладів. Як бачимо, субстанціальна єдність розумової освіти й освіти духовної забезпечувалась, мабуть, і в такий спосіб.

Проблема суперечливої сутності людини займає важливе місце в «Ізборнику». Розуміння людини як «моделі» космосу було привнесене на Чернігово-Сіверщину разом із творами патристичної літератури. Видатний мислитель Візантії Іоанн Дамаскін наголошував: «Створив Бог людину як певний другий світ: малий у великому» [1, 625]. Однак, розуміючи людину як мікрокосм, сіверорусичі довгий час поєднували міфологічно-релігійні уявлення, котрі вимагали безумовної віри в їх правдивість. Водночас в «Ізборнику» язичницьке розуміння людини переосмислюється. Якщо згідно з «Велесовою книгою» або «Повістю минулих літ» люди - це відповідно «Велесові діти» і «Дажбогові внуки», то людина в «Ізборнику» постає як «животне, яке словесне смертне, вмюче художества сприймати» [6, 226].

Очевидно, таким чином, що «Ізборник» прозріливо усвідомлює як сутнісну

ознаку людини спроможність її до «художества». Ідея «художества» висувала на порядок денний питання творчості, раціональності, підносила суспільну значущість освіти. Реалізація цієї ідеї ставить людину на рівень співмірності з Богом як світового художника.

Унаслідок такої релігійно-етичної трансформації відбувається нове тлумачення антропоса як «художника», небачене для язичництва звільнення особистої енергії та ініціативи людини, що виявляється причетною до світового «художества». Важливо, що ця діяльність мала чіткі й водночас формальні, тобто такі, що не сковують ініціативи особистості, цілі та критерії, прийнятні як для індивіда, так і для суспільства. І саме на ґрунті такого переосмислення людини «художество» стає одним із головних її покликань, фактично сенсом земного буття, а ідеалом уявлявся образ Ісуса Христа.

Така висока оцінка «художества», тобто освіти в житті людини, на наш погляд, пов'язана з визнанням «дієздатності» її вільної волі, принаймні її сумісності з необхідністю Божої благодаті. У цьому визнанні «Ізборник» спирається на ідеї ранньої патристики, згідно з якими Божа благодать сходить на людей завдяки їхнім власним зусиллям, а не внаслідок безпричинної й божественної сваволі. Зусилля в сфері освіти ведуть до вдосконалення людини й саме тому викликають божественну благодать, роблять її зрозумілою й заслуженою.

Цілком очевидно, що інтерес до людини, її світового статусу, до питань освіти, виховання, моралі, як показує «Повчання» Володимира Мономаха, набуває особливого значення. Але навряд чи «Повчання» відоме широкому загалу як твір, написаний у Чернігові або на Чернігово-Сіверщині [13, 141-143], радше він відомий як літературна пам'ятка, автором якої є великий київський князь. Але навіть фахівці повністю не усвідомлюють той неоціненний внесок, що його зробив Володимир Мономах, який шістнадцять років князував у Чернігові, у становлення і розвиток теорії освіти й виховання давньої України.

Відомо, що Володимир Мономах створив надзвичайно глибокий та витончений твір, в якому питання християнської моралі посідають провідне місце. Незважаючи на численні спроби його аналізу, майже кожного разу він розкривається новими гранями відповіді на питання: «Що є людина, як подумаєш про неї?» [9, 397].

Слід мати на увазі, що відповідь на це питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки безпосередньо стосується багатьох фундаментальних аспектів розуміння сівероруським мислителем людини, її місця у світі. У контексті екзистенціального підходу до людини видаються слушними деякі міркування чернігівського філософа С.Мащенко щодо екзистенціальних мотивів у «Повчанні» Володимира Мономаха [7, 86].

Нагадаємо, що екзистенціальний підхід до людини передбачає розуміння її як індивідуальності, сутність якої становить «внутрішнє існування». А це означає, що князь, «сидячи на санях» (очевидно, йдеться про язичницьку традицію, згідно з якою небіжчика везли на санях), був тяжкохворий, очікував смерті, тобто потрапив у екстремальну «граничну ситуацію». Тому загалом можна констатувати, що принцип персоналізму, до якого спонукав Володимира Мономаха християнський догмат про індивідуальну відповідальність перед Богом за вчинки, гріхи, стає основою для появи екзистенціальних мотивів у розумінні людини в «Повчанні».

Серед головних проблем, над котрими задумується В.Мономах, виокремлюється проблема сутності світу, в якому живе людина. Треба відзначити, що він суттєво відходить від язичницького розуміння світу і в нього вперше на Чернігово-Сіверщині виявляються християнські світоглядні інтенції. Світ у мислителя постає не тільки як безмежна величина, де людина лише невеличка цяточка й перехідна мить, але й все в ньому упорядковане, організоване, наперед визначене Богом, все здійснюється за його волею: «Ввечері вміститься плач, а на ранок з'явиться радість» [9, 395].

Людина попри те, що вона «вінець творіння», не може абстрагуватися від очевидного факту абсурдності світу, існування зла, беззаконня. Тому її відчуття

світу є особливим, екзистенціальним. Існує різкий дисонанс між величезною значимістю людини та тим її жалюгідним становищем у світі зла й беззаконня. Людина як розумна істота не може подолати цю антиномію. Але це питання дуже тривожить Володимира Мономаха: «Чого печальна еси, душе моя? Чого непокоїш мене?» [9, 393]. Шукаючи відповіді на нього, він приходить до висновку, що в основі людського життя лежить страх і добро, як дві екзистенціальні підстави.

Князь надзвичайно обережно ставиться до такої ідеї, як добродійність. Добродійність (чесноти) - це моральнісні предикати, якими обставлена субстанція особистості. Добродійність, на нашу думку, є моральнісний спосіб мислення Володимира Мономаха: «Навчись, віруючо людино, бути благочестю здійснителем, навчись за євангельським словом, «очам керуванню, язика утриманню, розуму покірливості, тіла підкоренню, люті приглушенню, мати думки чисті, спонукаючи себе на добрі справи, Господа заради» [9, 397].

Разом з тим страх мислиться не як спосіб утримання життєвих небезпек, а як свого роду особиста відповідальність за свої справи: «Бога заради і душі своєї» [9, 393]. Якщо людина чинить моральнісно, вона не зазнає роздвоєності, непевності, фарисейства, внутрішньо спонукаючись до цього розумінням моральнісного імперативу. Без відчуття моральнісного смислу молодь не мала б ніяких ознак досконалості поведінки: «Мати душу чисту й непорочну, бесіду стриману, притримуватись слова Господнього: «Істи й пити без гоміну великого, при старих мовчати, премудрих слухати, літнім коритися, з рівними й молодшими любов мати, без лицемірства бесідувати, а більше розуміти, не лютувати словом, не сміятися багато, соромитися старших, із поганими жінками не вести бесіду» [9, 395-397]. Це вже не просто поради техніко-практичного розуму щодо всіляких надмірностей, це вже практичне повеління, яке перетворює мету на обов'язок, щоб бути гідним людськості, яка міститься в людині.

Отже, людська культура, тобто культура всіх здатностей, полягає в сприянні розвитку природних задатків людини. Розвивати власні задатки, вдосконалювати свої навички в процесі навчання та виховання - це моральнісний обов'язок людини стосовно інших людей: «Коли щось забуваєте, то частіше перечитуйте; і мені не буде соромно, і вам буде добре. Чого доброго вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться, як і батько мій, сидячи вдома, зумів вивчити п'ять мов, бо в тому честь від інших земель» [9, 401]. Без навчання, освіти, розвитку власних умінь (навичок, хисту) неможливе повноцінне життя людини. Водночас джерелом гармонії й земного існування, на думку мислителя, є вищі Божі цінності. Тому Володимир Мономах наголошує: «Найперше, Бога заради й душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостино творіть не скудно, бо то є початок всякого добра» [9, 392].

Тут ми підходимо до ключового моменту антропологічного виміру філософії виховання «Повчання». Ставлячи на перше місце в житті високі духовні вартості, В.Мономах і в людях цінував насамперед духовну природу, розглядаючи її як образ Божий. Сам образ Володимира Мономаха, яким він постає в його «Повчанні», своїми настроями й прагненнями, на наш погляд, відповідає ідеалу середньовічної людини. Підставами для такого висновку є ті факти, що Володимир глибоко вірить у Боже провидіння, а тому спокійний за свою долю, бо вона перебуває в руках Божих. Він без страху йде на ворога й на звіра, а дітей своїх вчить, щоб смерті не боялися. Він - великий патріот Вітчизни. Захищаючи її як лицар від ворогів-кочівників, виступає ініціатором проведення з'їзду руських князів у Любечі й закликає територіальних володарів забути чвари й спільними силами боронити Батьківщину.

Не вдаючись до докладнішого аналізу особливостей світоглядно-антропологічних орієнтацій В.Мономаха, можна загалом твердити про те, що «Повчання» зображує людину доби Середньовіччя, якій властивий особливий дух - дух високого пориву від землі, грубої матерії до Неба, до Царства Вічного й Абсолютного. Такі міркування Володимира показують, що це було прагнення

людського духу від усього відчуттєвого, тимчасового до свободи, до Бога. Друга характерна риса середньовічної людини, що цілком закономірно випливає з першої, - це повна відданість провидінню, а внаслідок цього - душевний спокій і оптимізм.

Наступний етап філософсько-освітньої думки Чернігово-Сіверщини, з яким пов'язане подальше осмислення світу й людини, проблем новаторства й традиції, стосується часів «Слова о полку Ігоревім», тобто кінця XII ст. Незважаючи на те, що наукові дослідження «Слова» велися вченими майже всього слов'янського світу впродовж більш ніж двох століть, цей твір і сьогодні значною мірою повний загадок, які не можна вирішити з достатньою певністю. Чи не це мав на увазі М.Грушевський, коли повторював заклик старого поета: «Сей твір перегортайте денно іночно - ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!» [3, 215].

Звичайно, не хотілося б, щоб нас зараховували до «любителів-патріотів», але автор даної статті дотримується точки зору, згідно з якою «Слово» скоріш за все твір не чисто індивідуальний, а належить певною мірою до чернігівської школи того часу. Із цим твердженням можна погоджуватися чи не погоджуватися. Але ніхто, мабуть, не буде заперечувати, що в «Слові» йдеться також про Чернігово-Сіверщину як специфічний етнокультурний регіон давньої України. І «Слово» цінне нам як твір, де так явно, як, може, ніде, перехрещуються язичницька й християнська світоглядні течії, ілюструючи особливості філософсько-освітньої думки, зокрема, Новгород-Сіверського князівства.

Показовими є й контрверсійні підходи до головної ідеї «Слова». Проявом традиціоналізму можна вважати провідну ідею твору - заклик до династичної солідарності руських князів, моральної єдності Руської землі напередодні монголо-татарської навали. Однак, як ми знаємо, зусилля в цьому напрямі виявилися марними, міжусобна ворожнеча не дала змоги досягти політичної й національної єдності «землі Руської». Ідея зміцнення центральної князівської влади залишилася не реалізованою, раціональне начало в людському житті знехтуване: «Тяжко голові бути без плеч, зле й тілу без голови» [11, 45].

Звідси виникає низка наступних проблем - це проблеми співвідношення форми ірраціональності й абсурду людської поведінки. Чернігівський філософ В.Шевченко позитивно розв'язує її, обстоюючи позицію, згідно з якою в «Слові» вперше демонструється «масштабний схоластичний спосіб тлумачення подій, внаслідок чого безумовна поразка війська князя Ігоря і його соратників від половців оспівується так, ніби то була велика перемога» [12, 35].

Передовсім зазначимо, що дана теза цікава, сприймається не відразу й потребує певного осмислення. Висловлене В.Шевченком положення про те, що «Слово» своєрідно формує світоглядний стереотип, який недолугість, ірраціональність, руйнівний результат дій зображує як велике національне досягнення» [12, 35], загалом можна прийняти. Але в такому разі постає слушне питання: як же оцінювати головного героя пісні-поєми як «хороброго князя-патріота», «князя-лицаря», «захисника Вітчизни», чи це «хижак», під зверхністю якого відбувається грабунок половців, золота, оксамитів, красних дівчат?

Наша відповідь: необхідно шукати раціональне зерно розв'язання цієї проблеми в різних світоглядних течіях. Таке раціональне, причому, на наш погляд, дуже вагоме зерно є в М.Гайдеггера і Г.-Г.Гадамера. Принципове значення для розв'язання окресленої проблеми має вибір адекватної моделі як філософського знання, так і філософського осягнення. Але це особлива тема, що виходить за межі цього дослідження. У кожному суспільстві вона має своє розв'язання, значною мірою залежне від функцій філософії освіти й виховання, постійно історично змінюваних.

Тепер же, аби ширше поглянути на вплив освіти на витоки формування християнської духовності еліти сіверорусичів, звернімося до іншого джерела філософсько-освітньої думки «Життя святих Михайла, князя Чернігівського та його боярина Федора». Оскільки християнство, на думку одного із представників «української школи» російської філософії М.Бердяєва, повернене до будь-якої

людської душі, оскільки воно вимагає розуміння життя як служіння надособистісній цілі та надособистісному цілому [2, 124]. Християнство на Чернігово-Сіверщині, поступово утверджуючись, посилює євангельський елемент, який зосереджується на діяльній любові, служінні людям, духовності.

Відзначимо істотну деталь. Чернігівський князь Михайло Всеволодович, прибувши в ординську ставку, щоб потрапити до Батия, повинен був виконати принизливу церемонію ритуалу: пройти між вогнями, вклонитися кущу, ідолам, вогню, сонцю та Чингізхану. Однак він відповів, що вклониться Батію й навіть його рабам, але не вклониться зображенню мертвої людини, бо «християнам так чинити не годиться» [10, 29].

Відтак ситуація, в яку потрапив Михайло Всеволодович, екстремальна, «гранична» між життям і смертю. Свобода вибору, що була в нього як територіального володаря, як людини, або поклонитися й виконати язичницькі вимоги, або, незважаючи на природне прагнення жити, не зрадити Богу, православної вірі, вірі своїх батьків і дідів, прийняти смерть. Причому, якщо його онук, ростовський князь Борис, що був разом із ним в Орді, закликав із «плачем» діда: «Поклонися, створи волю цареву» [4, 184], то боярин Федір нагадує князю: «Помниш ли, господине, слово отца своего духовнаго, еже учаше паю от святаго Евангелія? Рече бо Господь: иже хошет душу свою спасти, погубить ю, а иже погубить душу свою мене ради и Евангелія, то спасет ю» [4, 184].

Варто в цьому зв'язку навести й відповідь Михайла Всеволодовича, яка засвідчує несхитність його віри: «Не хощу аз именем токмо зватися християн, а дела творити поганих» [4,184]. Отже, він віддає перевагу духовності у бутті людини. Якщо досягнення праведності для всіх відбувається шляхом активної чесної життєдіяльності, то для нього як князя праведність досягається не тільки шляхом віри у Бога, не тільки високоморальним життям, але й готовністю віддати його за духовні ідеали.

Підсумовуючи деякою мірою викладене, зазначимо, що аналіз текстів «Ізборника», «Повчання» Володимира Мономаха, «Життя й ходіння Данила, Руської землі ігумена», «Слова о полку Ігоревім», «Життя святих Михайла, князя Чернігівського та його боярина Федора» тощо дає змогу відслідкувати, яким чином із розмаїття філософсько-освітньої думки Середньовіччя утворювалася українська філософія освіти. Як показують історико-філософські джерела Чернігово-Сіверщини, суттєве значення для становлення філософсько-освітньої думки України мали ідеї візантійського походження. Ця особливість української філософії загалом і філософії освіти зокрема визначалася прийняттям сирійсько-антіохійської версії християнства, поширеного у візантійських володіннях на півдні давньої України. Із Візантії також надходила література переважно релігійного змісту. Наслідком цього стало те, що прилучення сіверян до християнства було й прилученням до відповідної писемності та освіти.

Характерно, що нова релігія не зразу витіснила язичницькі вірування сіверорусичів, а входила в їхні душі поступово. Більш того, язичницькі пережитки зосереджували більшу увагу на житті людини в суспільстві, підвищенні ролі освіти й виховання як засобу соціокультурного самоствердження людини.

Таким чином, філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини доби Середньовіччя зосереджує свою увагу на людині, підвищуючи статус освіченої людини. Її загальна структура вибудовується в такому вигляді: зміст життя людини становить боротьба добра й зла, себто мораль; моральна сутність людини розкривається в суспільстві; засобом морального вдосконалення людини й суспільства в цілому виступає освіта; а суспільство просякнуте релігією як світоглядною формою духовності.

Вважаємо, що дана розвідка загалом дозволяє визначити до певної міри перспективи подальшої роботи в цьому напрямку. Заслугує на увагу ширше і системніше вивчення філософсько-освітньої думки України, її регіонів у інші історичні епохи, зокрема Ренесансу й Просвітництва. Подальшого розвитку

потребують дослідження світу й людини в східній і західній парадигмах християнської філософії освіти. Актуальними в контексті вступу України до нового типу цивілізації є дослідження вітчизняної історії філософії освіти у світлі сучасної філософської антропології.

Дослідження зазначених та інших питань історії філософії освіти сприятиме розкриттю філософсько-педагогічного потенціалу української ідеї, теоретичному обґрунтуванню національно-патріотичного виховання, оптимальному входженню українського суспільства в європейський освітній простір.

Джерела та література:

1. Антология мировой философии: В 4 т. - М.: Мысль, 1969. - Т. 1 - Ч. 2 - 844 с.
2. Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии. - 1990. - № 1. - С. 77-144.
3. Грушевський М.С. Творчість XII-XIII вв. «Слово о полку Ігоревім» // Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2. - К.: Либідь, 1993. - С. 159-221.
4. Житіє святих Михаїла, князя Чернігівського та боярина его Феодора // Полное собрание русских летописей. - СПб., 1851. - Т. 5. - С. 172-193.
5. Изборник Святослава 1073 года. Научный аппарат факсимильного издания. - М.: Книга, 1983. - 80 с.
6. Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. - М.: Книга, 1983. - 266 ар.
7. Мащенко С.Т. Основні проблеми в історії української філософії. - Чернігів, 2002. - 161 с.
8. Памятники византийской литературы IV - IX в. - М.: Мысль, 1968. - 721 с.
9. Поучение Владимира Мономаха // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI - начало XII века. - М.: Худож. лит., 1978. - С. 392-413.
10. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - М., 1957. - 346 с.
11. Слово о полку Ігореве. - М.: Худож. лит., 1987. - 359 с.
12. Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI - початок XVIII ст.). - К.: Стило, 1999. - 93 с.
13. Шевченко В. «Повчання» Володимира Мономаха як підстава гуманітарної думки Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1997. - № 5. - С. 141-143.

Станіслав Мащенко

●

АКАДЕМІК ДАНИЛО ВЕЛЛАНСЬКИЙ ЯК ФІЛОСОФ

Ім'я вітчизняного медика, природознавця та філософа Данила Михайловича Велланського (1774 - 1847) було широко відоме і популярне в Російській імперії у першій половині XIX ст. Проте, відгукнувшись з приводу 50-ліття його смерті, український поет П.Гравовський констатував, що в кінці XIX ст. «мало хто знає Велланського навіть з імені» (9, 129). Прочитавши ці рядки, я переглянув краснавчу літературу, довідники з історії Чернігівщини і з гіркою констатував відсутність у них навіть згадки про цього непересічного вченого й мислителя, який був подарований Вітчизні нашим краєм.

Народився Д.Велланський 11 грудня 1774 року у м. Борзні Чернігівської губернії у сім'ї ремісника-кожем'яки, якого прозивали Кавунник. Мати пекла бублики й продавала їх на базарі; після смерті чоловіка вона займалася ще й випіканням проскурок, щоб утримувати сім'ю. До 11 років Данила навчав грамоти дячок. На правах старшого сина, прагнучи матеріально допомогти сім'ї, він запропонував місцевому лікарю Колпенецькому свої послуги як фельдшера. Дізнавшись, що фельдшер має знати латинську мову, оволодів нею протягом одного року. Однак за порадою лікаря, який помітив неабияку обдарованість хлопця, Данило у 15-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії, де став одним із кращих студентів.

До недавнього часу в нашій літературі утверджувалася думка, що саме в Києво-Могилянській академії Данило змінив своє прізвище Кавунник на Велланський (фр. vaillant - молодець). Проте нові документи, знайдені в архівах, схиляють до

іншої версії: рід Велланських належав до старовинної польської шляхти. Прадід Данила за службу одержав с. Велланці у Мазовецькому воєводстві, звідки й походить їхнє прізвище. Стало відомо також, що брат Данила Матвій теж навчався в Кієво-Могилянській академії, а згодом одержав медичну освіту і став головним лікарем Київського військового шпиталю (7).

Як один із найкращих студентів, Д.Велланський разом з чотирма своїми товаришами у 1796 р. був направлений академічною радою на навчання у Санкт-Петербурзьке медичне училище, яке в 1798 р. перетворили на Медико-хірургічну академію. Закінчивши цей навчальний заклад у 1802 р., він як кращий випускник року був занесений на золоту дошку Академії і рекомендований для вдосконалення знань з медичних і природничих наук в університетах Німеччини. Саме тут, у Бюрцбургському університеті, він прослухав курси лекцій Шеллінга, які справили вирішальний вплив на його подальший світогляд, спонукали до занять філософією.

У 1805 р. Д.Велланський повертається до Санкт-Петербурга, зайнявши посаду ад'юнкта в Академії. Невдовзі він представляє вченій раді докторську дисертацію «Про перетворення теорії медицини і фізики з допомогою натуральної філософії», яка була захищена у 1808 р., принесла ученому ступінь доктора медицини і хірургії, звання екстраординарного, а з 1814 - ординарного професора кафедри анатомії і фізіології. У 1819 р. Д.Велланський обирається академіком Санкт-Петербурзької Академії наук. Він був чудовим лектором. П.Грабовський у згаданій вище статті наводить відгук одного із сучасників, який був слухачем лекцій Данила Михайловича: «Його виклади завжди були цікаві, а оживлялись природним гумором українським. Ніколи не читав він з книжки або рукопису, як інші. Студенти слухали його з такою увагою, що коли б він замовк, то можна було б почути, здається, тремтіння павутини» (9, 132 - 133).

Український філософ Д.Чижевський теж звертає увагу на те, що праці й лекції Д.Велланського мали великий успіх у студентів, бо «філософський дух, яким вони були пересякнені, притягав до нього молодь. Слава Кавунника-Велланського розійшлася далеко поза межами школи. Твори його, досить численні - щоправда важкі для розуміння - були першими в російській мові викладами романтичної натурфілософії Шеллінга» (10, 74).

Водночас Д.Чижевський зазначає, що роботі Д.Велланського в Академії заважали «російські гонителі свободної думки. Славнозвісний Руніч, що руйнував Петербурзький університет, брав на перегляд записи лекцій Велланського, але, мабуть, не багато в них зрозумів, бо ті переслідування, які перенесли інші філософи, що були під впливом Шеллінга, Велланського не торкнулися» (10, 74 - 75). Д.Чижевський помиляється, коли пише, що переслідування реакціонерів обминули вченого. Правда, його не звільнили з професорської посади, як це було з іншими викладачами, але у 1818 р. заборонили публікувати лекції вченого з органічної фізики, або фізіології. За 1819 - 1831 рр. жоден твір нашого земляка не був опублікований (8, 112).

Д.Велланський працював у Медико-хірургічній академії до 1837 р., залишивши роботу у зв'язку з втратою зору (катаракта). За цей час він написав десятки наукових праць, серед яких виділяються монографії «Пролюзия к медицине как основательной науке», «Биологическое исследование природы в творящем и творимом её качестве, содержащее основные начертания всеобщей физиологии», «Обозрение главных содержаний философического естествознания, начертанное из сочинений Окена», «Опытная, наблюдательная и умозрительная физика», «Основные начертания общей и частной физиологии, или физики органического мира» та ін. Д.Велланський, ставши відомим науковцем, не залишив лікарської практики, працюючи ординатором у військових шпиталях. Вийшовши у відставку, будучи сліпим, диктував своїй дружині твори. Помер учений і філософ 15 березня 1847 р. у Санкт-Петербурзі.

Хоч творив і працював Д.Велланський у Санкт-Петербурзі, однак усе життя зберігав зв'язок з Україною. Зокрема, учений листувався з діячами української

культури М.Білозерським, І.Мартосом та М.Максимовичем, який теж став переконаним шеллінгіанцем. Д.Велланський надсилав авторські книги друзям в Україну, подарував чимало власних творів бібліотеці Київської духовної академії, студенти якої називали його своїм першим філософом.

Відчули вплив шеллінгіанських ідей Д.Велланського і його земляки-чернігівці. Зокрема, учитель місцевої гімназії Андрій Іванович Дудрович (1782 - 1830) так серйозно захопився шеллінгіанством, що захистив магістерську дисертацію, перейшов працювати до Харківського університету, з роками «доріс» до професора і ректора цього навчального закладу. Д.Чижевський назвав його одним із представників українського романтизму в філософії. А.Дудрович продовжив розвиток ідей Д.Велланського про єдність в особистості природних і громадських (суспільних) начал, про свободу вибору.

Цікаво, що ідеями Шеллінга захоплювалися представники рядової інтелігенції придеснянського краю. Про це свідчить лист маловідомого чернігівця В.Перцова про сутність філософії, опублікований відомим російським видавцем М.І.Надеждіним у московському журналі «Телескоп» (1833, ч. XVI, с. 553 - 556). І хоч В.Перцов не був професійним філософом, його думки про природу філософського знання відзначив Г.Шпет у своєму «Очерке развития русской философии» (10, 305 - 306). Наш земляк виступав з позицій романтизму пізнього Шеллінга, підкреслив Г.Шпет. В.Перцов заперечував можливість виведення мудрості філософського знання з розуму, як це робили раціоналісти. На його переконання, філософське знання подібне читанню людиною книги про природу й людство за допомогою почуттів, які породжуються самим життям і духом; остаточно ж мета філософських вправ - у самопізнанні й визначенні особистого ставлення до світу. У таких думках ми вбачаємо певний вираз української ментальності, якій була притаманна тенденція розглядати пізнання як своєрідне прочитання «книги буття», як діалог людини зі світом, досягнення за видимим невидимого не тільки розумом, але й найглибшими почуттями - серцем. Згодом ці ідеї втіляться у кордоцентричне вчення П.Юркевича, який, мабуть, теж не обійшов праць Д.Велланського, що були у бібліотеці Київської духовної академії і шанувалися її студентами.

Російські та українські дослідники історії філософії за радянських часів (З.Каменський, Б.Райков, Д.Острянин та ін.) піддавали аналізу світогляд Д.Велланського. Але це робилося на підставі марксистської методології, яка вимагала бачити недоліки філософії в ідеалізмі, зверненні до релігії тощо. В останні ж роки дослідження філософського спадку цього мислителя майже відсутні. Дана стаття є певною спробою з позицій реалістичної методології поглянути на деякі аспекти світоглядних роздумів Д.Велланського, розкрити специфіку інтерпретації ним онтологічних та гносеологічних концепцій Ф.Шеллінга.

Поширеною є думка, що Д.Велланський зробив творчий виклад не поглядів самого Шеллінга, а його учня - німецького природознавця і філософа Л.Окена. Таке твердження вимагає критичного аналізу. Справді, у 1815 році вийшла праця «Обозрение главных содержаний философского естествознания, начертанное Д.Велланским из сочинений Окена». З неї видно, що українсько-російський мислитель поділяє основні погляди німецького. У подальшій науковій праці Д.Велланський нерідко їх використовував. Але шляхи до такої єдності були різні в обох учених, які самостійно пішли за своїм спільним учителем Шеллінгом. Обидва вчені майже одночасно опублікували свої перші твори (1804 - 1805). У перших працях Окен інтерпретує учення Шеллінга щодо психології, неживої природи та тваринного світу. Д.Велланський у ранній книзі «Пролюзія до медицини як ґрунтовної науки», котра була викладом раніше написаної дисертації, прагне показати філософію Шеллінга як методологічну основу медичних досліджень. У своїй натурфілософії Д.Велланський схиляється до антропологічних проблем, що постають у центрі уваги у виданій через 7 років (1812) праці «Біологічне дослідження природи як твірного і твореного».

Є різниця і в онтології Л.Окена та Д.Велланського. Вчення про буття у Окена не виходить за рамки теософії: думки-форми Бога в реальності є час, простір, рух, полярність, а врешті і матерія. У Велланського матерія теж трактована теологічно, але все ж його онтологія має ряд специфічних рис.

Як Шеллінг, Д.Велланський первинним вважає об'єктивний духовний Абсолют, який врешті-решт трактується як Бог. Але вітчизняному науковцю, мабуть, відома і система об'єктивного ідеалізму Гегеля, окремі побудови якої включені до раннього твору «Пролозія...», де читаємо: «Природні предмети - так, як вони нам являються, - самі по собі не існують, а є лише проявами різних співвідношень Буття з Небуттям... Позитивним усього, що існує, є Абсолютне Буття (Eise), поза яким немає нічого, крім протилежного йому, тобто Небуття (Noneise). Вічна ця нерозлучність Буття з Небуттям постає в природі як конкретна матерія; і найменша пилінка чи атом матерії, по суті своїй, є рівний цілій Системі Світу тому, що він є таке саме явище: Буття, Небуття і єдність їх» (1, 382]. Хоч у Д.Велланського немає тут гегелівської категорії «становлення», яка опосередкує «небуття» і «буття», але вона замінена поняттям «єдність».

Антропологічна спрямованість філософської думки Д.Велланського є причиною часткового переходу в «Пролозії...» на позиції, схожі з суб'єктивізмом філософії Фіхте, яка, до речі, була джерелом становлення молодого Шеллінга: «В самій сутності немає речей поза мною - Его з Універсумом абсолютно ідентичні, і відмінність між ними і предметами, які його оточують, є оманлива, або така, що постає тільки в індивідуальності - подібно до того, як різниця кольорів у призмі є лиш оптична омана» (1, 383].

У «Пролозії...», як бачимо, є ще певна суперечливість, неясність розуміння буття, концепцію якого Д.Велланський чітко окреслить у пізніших творах. Він згодом однозначно стає на позиції об'єктивного ідеалізму, хоч чітко не дотримується єдиного терміну для означення першопочатку, називаючи його то «ідеальним духом», то «абсолютною ідеєю» чи «абсолютним началом природи», «абсолютною сутністю». Врешті ці категорії виявляються лише синонімами поняття «Бог», ставлення якого до світу Велланський трактує дійстично: після творення світу, наділивши його законами, Всевишній не втручається у подальше його існування та розвиток. Така позиція вітчизняного мислителя збігається з деїзмом професорів Києво-Могилянської академії, де він дістав філософську освіту. Сам же процес творення світу розглядається у плані платонізму як розгортання Єдиного в множину шляхом втілення вічних і незмінних ідей в сутність речей, що в цілому відповідало і концепції Шеллінга: «... Абсолютний Універсум істинно існує як єдиний і незмінний, поставляє себе під різними видами, і видами відмінність їх є явище рефлексії Абсолютного в самому собі, або співвідношення Єдиного і Безкінечного... Різноманітність природних предметів суть тільки видимий феномен співвідношення Абсолютного Універсума до самого себе...» [1, 383].

Оскільки абсолютне духовне начало у різних видах перебуває в конкретних речах, то «в матеріальному світі немає нічого властиво бездушного, а все одухотворене ідеєю загального життя - біологічне» [3, 387], робить висновок у дусі шеллінгіанського романтизму Велланський. Цей дух проникав у Росію, в Україну, знаходив втілення у художніх творах. Так, в поезії Ф.Тютчева є такі рядки:

Не то, что мните вы, природа,
Не слепок, не бездушный лик,
В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык.

У творчості Т.Шевченка, П.Куліша природа теж одухотворена, живе, плаче, сміється, радіє і сумує, подібно людині. Але на відміну від письменників-романтиків Велланському-вченому твердження про життєвість, духовність природи потрібно не для чуттєво-образного її відображення в художній формі, а для пошуків підґрунтя саморозвитку різних форм матеріального буття, для застосування діалектичних

принципів до його розуміння.

Всезагальне життя, міркує Велланський, існує не інакше, як матерія у формах простору й часу: «Минуща вічність і вимірювана безмежність є найвіддаленіші загальні види позачасової сутності життя, сформованої Всесвітом; і перша показує єдність, а друга виявляє її повсюдність, являючись негативно в просторі й часі», - писав він [4, 229]. Матерія теж є інобуттям («негативом») абсолютної ідеї, тобто «однією сутністю з простором і часом» [3, 388]. Вже це вихідне положення об'єктивного іdealізму, яким керується вітчизняний мислитель, примушує його заявити про єдність матерії, часу і простору.

Читачеві Велланський наочно прагне пояснити, як ідеї перетворюються на форми існування матеріального тіла. Математичне поняття «точка» характеризується відсутністю будь-яких розмірів; це ідея, яка не має своїх аналогів у реальності. Рух даної ідеї («точки») у часі неодмінно складе лінію, математичне розуміння якої включає лише довжину, але ширина тут відсутня. Спостерігається наближення до реальності, та це ще ідеальна сутність, бо не має свого аналога в дійсності. Рух лінії в часі утворює площину, якій вже притаманні довжина і ширина. Але тільки рух площини приводить до виникнення «товщини», тобто тривимірного об'єму, а значить реального тіла. Далі скільки б не рухалось тривимірне тіло, кількість просторових параметрів не збільшиться. Отже, саме рух ідей-точки, лінії, площини приводить до утворення тривимірних матеріальних тіл як інобуття Абсолюту у конкретному вигляді.

Пояснивши з позиції об'єктивного іdealізму єдність матерії і форм її існування, Велланський як натурфілософ не задовольняється цим і шукає аргументи даного взаємозв'язку в реальному світі. Він приходить до висновку, що «час та простір одне без одного дійсними бути не можуть... Дійсний час проходить у просторі, а останній знаходиться у часі. Але початкова їх однаковість виявляється в матерії, в якій кожен атом є вічним та безмежним світом» [4, 230].

Мислитель розглядає рух матерії, який відбувається тільки в реальному просторі й часі. При цьому він не обмежується механістичним розумінням руху, а виділяє, як і Шеллінг, відповідно до досягнень природничих наук початку XIX ст. ще три види матеріальних змін: магнетизм, електризм і хімізм: «Матерія, будучи однією сутністю з простором і часом, у конкретному перебуванні має три виміри: довжину, поверхню і товщину, яким у власному значенні кожного відповідають три різних види динамічної дії: магнетизм, електризм і хімізм» [3, 388].

«Приземляючи» Абсолют, Велланський у реалістичних роздумах вбачає у природі, а не тільки у свідомості, єдність рухомої матерії з простором і часом. І це в добу, коли в Росії пануючою була субстанційна концепція Ньютона, яку розвинув М.Ломоносов, розробляючи атомістичну теорію. Згідно з цією концепцією, матерія, простір і час є окремими субстанціями, які пов'язані між собою лише механічно: матеріальне тіло (атом) знаходиться у просторі як у пустоті, займаючи там певне місце. Релятивістська концепція, започаткована Г.Лейбніцем, яка націлювала на пошуки діалектичної взаємозалежності простору й часу від властивостей матеріального тіла, у XVIII ст. була сприйнята як істина у Києво-Могилянській академії і розроблялася її професорами. Знову згадаємо, що цей навчальний заклад є альма-матер Велланського, а звідси і його прихильність до релятивістської концепції.

Подальше діалектичне мислення Д.Велланського пов'язане з творчим осмисленням шеллінгівської ідеї розвитку природи, реалізованої у творчості Л.Окена в конкретизованому плані з опорою на тогочасну науку. Протилежності, які були притаманні Абсолюту, втілюються в матеріальний світ і стають рушійною силою його розвитку, вчили німецькі філософи. Але якщо Окен весь час підкреслює наявність Божої сили в дії природи, присвятивши цьому перший розділ своєї праці «Керівництво до натурфілософії», то в «Біологічному дослідженні...» Велланського теологічний вступ відсутній. Абсолют (Бог) лише ніби мимохідь розглядається як творець, а потім дослідник поринає в аналіз природного розвитку, у який Бог уже

не втручається, згідно з дійстичним переконанням мислителя. На перший план виступає саморух природних явищ, внутрішньою причиною якого є взаємодія протилежних сторін і тенденцій, іманентних самому предмету.

Визначаючи взаємодію протилежностей як загальний закон руху і розвитку, Велланський, в сутності, прийшов до визнання реальних процесів ускладнення неорганічної природи, які призвели до появи природи органічної і, нарешті, виникнення людини. Відзначимо, що для натурфілософів тих часів природа не була історичним процесом, який відбувається в часі. Цей недолік був притаманний і Гегелю, який стверджував, що абсолютна ідея, породжуючи природу, дає змогу розвиватися їй лише в просторі, а не в часі. До такого ж погляду тяжів і Шеллінг. Велланський мав риси еволюціоніста, особливо звертаючись до органічної природи і людини, вважаючи, що фізіологію людини слід пізнавати в основі вивчення еволюції тваринного світу.

Звичайно, рівень науки початку XIX ст. не давав можливості пояснити наявність дійсних протилежностей, які б у єдності пояснювали сутність багатьох явищ. Тому і Окен, і слідом за ним Велланський у дусі гегелівської умоглядної філософії застосовували спекулятивні конструкції. Звичайно, вони на рівні явищ констатували, що магніт має два полюси, електричний струм - це єдність протилежних зарядів, а хімічні реакції включають розпад і синтез речовин. Але сутність явищ залишалася лише вигадкою. Так, за Велланським, сутність ряду явищ пояснюється різними станами і взаємодією світла з іншими матеріальними елементами: магнетизм є дія світла у вазі, що знаходиться у стані спокою, а електрика - це діяльне, рухоме світло і т. п. [5, 778]. Подібно встановлюється зв'язок неорганічного й органічного світів: у рослині ідеальне світло складає зовнішню, а реальна його вага внутрішню належності до життя; в тварині світло утворюється центром, а вага периферією життєвої сфери [6, 9] тощо.

Але в рамках умоглядного мислення робились і певні істинні відкриття. Так, Велланський заперечує пояснення фізичних явищ присутністю в них специфічної речовини - ефіру, що було розповсюджено в думці XIX ст. і заперечено подальшим розвитком дослідної науки. Зокрема, ось як натурфілософ відкидає наявність ефіру в магніті: «За звичним поняттям фізиків, магнітні дії відбуваються від досить тонкої ефірної рідини, яка протікає або перебуває у твердій металевій матерії, і оскільки це проявляється у двох протилежних напрямках, то й діючу речовину розглядають двояко. Але яка б це була рідина, і чому виявляється вона тільки в магніті? Цього ні Картезійовими вихорами, ні Ейлеровими вентиляторами, ані іншими якими вигадками уявити й пояснити не можна» [3, 388].

Попри недостатність наукових даних, наявність спекулятивних висновків, діалектичне мислення Д.Велланського, яке спиралося на німецьку класичну філософію, залишається неперехідно цінним, бо включає в себе принцип розвитку як саморуху від нижчих форм до вищих шляхом боротьби протилежностей. «Земной мир во всех областях его содержаний: вещественной, действительной и идеальной должен развиваться от начального основания до окончательного совершенства оных; и главные эпохи такого развития суть устройство стихий и неорганических тел, происхождение растений и животных, и образования существа, каковой есть человек. Неорганические вещества должны в устройении их предшествовать органическим существам, равно как и царство растений, по низшей организации оных, произошло прежде животного, в котором окончательное совершенство земного мира есть человек, где творческая сущность природы представилась в настоящем облике своем (5, 38 - 39)», - писав він.

Як природознавець і діалектик Д.Велланський ставить також питання про походження людини, чимось нагадуючи додарвінівських еволюціоністів. На його думку, людина з'являється у зв'язку з корінними перетвореннями природи на Землі. Правда, він ці природні зміни вважає не причиною появи людини, як це робив Дарвін, а лише умовою такого явища: «На земной планете человек произошел в последнюю эпоху её образования; ибо в первые эпохи Земля не была способна к

его содержанию» (6, 374 - 375]. Захоплення еволюціонізмом як саморозвитком природи аж до виникнення людини стримується у творах Д.Велланського його об'єктивно-ідеалістичним розумінням першопочатку світу, яке перепліталось з релігійним. Концепція абсолютної ідеї вимагала не забувати, що вона втілилася в людині, створивши її, щоб пізнати себе у суспільній свідомості. А релігійність природодослідника, який доводив якісний розвиток природи і появу людини на певному його ступені, змушувала робити протилежні висновки: «Как мертвое вещество не переходит в живое существо, и растение не превращается в животное, так не могло быть никакого перехода от животного к человеку. Каждое любое творение произошло собственным образом от одного творческого могущества» (6, 96]. Суперечність між теософсько-креаціоністичною та еволюційною тенденціями в його онтології лишилась неподоланою.

Онтологічна концепція Шеллінга приваблювала Д.Велланського принципом тотожності суб'єкта і об'єкта, на основі якого можна побудувати гносеологію, яка відповідає потребам наукового дослідження. Він був переконаний, що «всі дослідження природних речей тому залишились нерозв'язаними і невідомими, що рефлексивне поняття про них не ґрунтувалося на абсолютному; і за такої безосновності явище неістотне завжди вважалося матеріальністю» (1, 382].

З принципу тотожності суб'єкта і об'єкта Д.Велланський робить висновок про пізнаваність світу. Попередні філософії йшли хибним шляхом, бо стверджували, «що суб'єктивне і об'єктивне розділені між собою так, що ніяким чином зійтись не можуть - подібно до двох паралельних ліній. Та оскільки суб'єкт і об'єкт, за сутністю своєю, одне й те саме, і в абсолютному понятті немає різниці між пізнанням і предметом його, то і суб'єктивний і об'єктивний спосіб, за яким звично намагаються пізнати природу речей, буде завжди марним. І доки Еґо перебуває ізольованим між предметами, що оточують його, не пізнає воно довіку ні само себе, ні сусідів своїх» (1, 383]. Оскільки Абсолютна ідея (Бог) у процесі творення втілилась як в реальні предмети і в людину, яка пізнає їх і себе саму, то фактично суб'єкт і об'єкт тотожні. Процес пізнання і полягає в тому, «щоб побачити чисту єдність між собою та Універсумом, потрібно абстрагувати себе від суб'єктивного або покинути індивідуальне своє Еґо, з яким відмінність між суб'єктом та об'єктом нероздільна» (1, 383]. Пізнання, за Велланським, є багатоступеневе зняття протилежності суб'єкта і об'єкта, аж поки вони не досягнуть тотожності в свідомості.

З таких позицій відбувається критика вітчизняним філософом засад агностицизму, який базувався на роздмухуванні ролі суб'єктивізму, а тому заперечував можливість пізнання сутності явищ. При цьому він прямо вказує на суб'єктивних ідеалістів Канта та Фіхте, яких він шанував як особистостей, але не погджуваясь з основами їхньої філософії: «І люди з чудовими здібностями, як, наприклад, Кант і Фіхте, заплутались в облудній ілюзії чуттєвого світла і, не знайшовши способу вийти з кола об'єктивних явищ, де стверджуюче із стверджуваним у видимому співвідношенні своєму отримує рівне право, визнали людську неможливість досягти абсолютного поняття природи і згодні залишитися в одному рефлексивному пізнанні...» (2, 228].

Критикуючи агностицизм, Велланський все ж головний удар спрямовував проти емпіризму, який обмежував науку простим накопиченням фактів, їх первинною систематизацією без спроб проникнути в сутність явища, відкрити закони, побудувати теорію. Відзначивши певну користь емпіричних досліджень, він акцентує увагу на їхній обмеженості: «... Емпіричне пізнання далі релятивного зрівняння одних речей з іншими в їх конкретному стані не йде. І досліди, і спостереження, окрім однієї форми чи негативної сторони абсолютного ідентитета, нічого показати не можуть...»

Тепер забагато дослідів та спостережень. Безліч талановитих людей потягом досить довгого часу невпинно займалися дослідями та спостереженнями, та з результатів їхніх зусиль ми не маємо ніякого суттєвого поняття про ті предмети, котрі вони розглядали» (4, 229]. Натурфілософ наводить приклади для

підтвердження свого судження. Так, Галлер 40 років збирав факти про живі організми, описав їх дуже точно і докладно, але його семитомна праця має обмежене значення, бо в ній ніяких знань про сутність досліджуваних явищ не міститься. Подібне становище він констатує і в медицині, знання якої ґрунтується на дослідженні органічної форми, а про сутність органічного ніхто не спроможний що-небудь ґрунтовно сказати. Вчення Броуна непотрібними і шкідливими вважає будь-які гіпотези про сутність організму, гальмуючи розвиток біологічної науки.

Критика емпіризму Д.Велланським ведеться з позицій об'єктивного ідеалізму: якщо природні предмети у всій їх різноманітності є лише видимими феноменами Абсолютного Універсуму, явища у своїй безкінечності відрізняються лише формою, то дослідні знання, крім самої лише форми, нічого іншого показати не можуть. Абсолютний Універсум - це позитив, а речі - ідентичні йому негативи. Тому треба пізнавати позитивну сторону явищ, ідеї, які в них втілені, бо вони і є сутність речей. Емпірики бажають за допомогою дослідів із продукта вивести причину, а це означає те саме, що і спроба із смерті вивести життя, тому марними були зусилля багатьох поколінь учених у попередні роки. Якщо дослідження природних речей не спирається на розуміння абсолютного як їх першооснови, то істотно не можна відрізнити від неістотного. Велланський так обґрунтовує і визначає шлях пізнання: «Оскільки всі видимі предмети в природі суть не що інше, як явище релятивності Єдиного до Безкінечного, або сутності до форми, то істинне пізнання їх полягає у трьох формулах, які суть: пізнання сутності, або того, що стверджує; пізнання форми, або стверджуваного; і співвідношення їх між собою» (1, 382).

Об'єктивний ідеалізм був відповіддю на засилля в Європі у XVIII ст. суб'єктивізму (Берклі, Юм, Кант) та англійського емпіризму. Це опонування відбулося шляхом возвеличення пізнавальних можливостей розуму аж до його відриву від людини і розгляду у якості самостійної субстанції, творчої все сутне. Шеллінг своє об'єктивно-ідеалістичне вчення до того ж застосовує для розуміння еволюції природи, що й спричинило захоплення ним рядом природознавців, у тому числі Д.Велланським. Для нього головним у цій концепції виявилася опора на розум як інструмент пізнання сутності явищ, тобто він цілком стає на позиції раціоналізму, хоч і в притаманній німецькій класичній філософії містифікованій формі. Але як вчений-медик, фізіолог він не відкидає і значення досвідних знань, які щоразу застосовував на практиці. Віддавши данину умоглядності, ірраціональності, що сподобались йому в шеллінґіанстві, учений-мислитель спрямовує основну увагу на процес поєднання об'єктивного і суб'єктивного у свідомості людини як результат пізнання світу за допомогою складної системи форм і методів.

Д.Велланський не тільки не відкидав ролі чуттєво-досвідного моменту пізнавального процесу, а прагнув пізнати його суттєві риси і складові. Чуттєве пізнання для нього є початком зняття протилежності між суб'єктом та об'єктом шляхом взаємодії відчуттів з предметами, відтворення їх у свідомості як одиничних. Це об'єктивна або матеріальна, за його термінологією, сфера пізнавальної діяльності. Вона змінюється суб'єктивною, психічною пізнавальною сферою. На основі чуттєвого пізнання увага, пам'ять і уява у єдності відтворюють смисл пізнаваного явища. Далі розглядається вчення про розум як про логіку мислення, поняття, судження, умовивід. Це суттєвий наступний крок до зняття протилежності між суб'єктом і об'єктом, який полягає у пошуках спільного в речах, взаємодії між ними. До сфери розуму ним віднесена і воля, яка характеризує цільову спрямованість пізнання. І завершується ця пізнавальна ієрархічна драбина ученням про ум, який є фіналом зняття протилежності суб'єкта і об'єкта, бо відкриваються закони, а отже, сутність предмета.

У цілому така схема пізнання відповідає концепції Шеллінґа і Окена, проте включає в себе ряд суттєвих нюансів. Так, Д.Велланський намічає тезу про активність суб'єкта у взаємодії з об'єктом у процесі виникнення чуттєвих образів, хоч до кінця і не може пояснити свого судження за недоліком фізіологічних даних.

Ірраціоналізм, який лежить в основі пізнання Бога як Абсолюта доповнюється елементами раціоналізму: віра як основний інструмент богопізнання поєднується з умом в одкровенні. Він писав: «Цель откровения есть познание Бога; но как Бог познается только умом, то она достигается через развитие веры в умственное богопознание» (6, 256 - 257]. Спекулятивно-ірраціоналістична тенденція у пізніші роки його творчого життя відчутно ослабла; він все більшу увагу приділяв досвідному пізнанню. Не заперечуючи ролі Шеллінгового поняття «одкровення» в умі, він розумів під ним інтуїцію як недискурсивну пізнавальну функцію, котра «допомагає» основній формі раціонального мислення-умовиводу.

На основі своєї гносеологічної концепції Д.Велланський визначає предмет філософії. На відміну від інших наук, вона пізнає тільки за допомогою ума, розглядаючи «саму сутність всезагального життя». Тому філософія «є душа всіх наук», навчає істини, що є символом абсолютної сутності природи і духу людського. Філософія має дві складові: метафізичну науку про ідеальні начала природничих предметів і логіку, що вивчає «душевные действия человека» (6, 213]. Таке розуміння структури філософії, на нашу думку, у Велланського йде з часів Києво-Могилянської академії, де філософські курси включали логіку. Основна ж думка у його визначенні філософії полягає в акцентуванні на її методологічній функції відносно конкретних наук. Вітчизняному вченому філософія була потрібна для оволодіння світоглядними принципами пізнання в галузі фізіології людини та медицини, хоч не обійшов він увагою і проблеми антропології, історіософії, естетики.

Розглядаючи людину, з одного боку, як істоту, котра втілює у собі «відблиск» Божої сутності, а з іншого боку, як вищий ступінь розвитку живої природи, Д.Велланський наголошує на свободі волі особистості. Свободу він пов'язує з пізнанням людиною необхідності, що відповідало твердженням Б.Спінози та Г.Гегеля. Але він не зупиняється на позиції західних філософів, які обмежували свободу тільки пізнавальним процесом, а пише, що вона досягається і у діяльності, і у вільному витворі. На його думку, воля «образуется посредством ума, который не причиняет ей никакого насилия, а только показывает правила свободных её деяний и независимости от внешних обстоятельств» (6, 239 - 240).

Д.Велланський засуджує свавілля, яке нічого спільного не має зі свободою. Адже людина не може мати абсолютної свободи, бо мусить рахуватися з вимогами суспільства. Він підкреслює, що психофізіологічні риси є лише одним аспектом у структурі особистості, а іншим, не менш важливим, є те, що конкретна людина діє в рамках суспільства, держави, певної культури як «член или орган универсального организма» (6, 196, 219). Звичайно, мислитель не дійшов повністю до розуміння людини як біосоціальної істоти, але був на шляху до цього.

Д.Велланському також притаманні початки історизму у розумінні суспільства. На його думку, оскільки живий організм, сповнений духом Абсолюту, проходить через ряд стадій розвитку, то, за аналогією, це притаманне й суспільству. Його бачення епох еволюції людства близьке до схем Шеллінга та Гегеля, хоч і відрізняється від них. Так, Гегель вважав, що абсолютний дух, самопізнаючи себе, послідовно втілюється у мистецтво, релігію та філософію. Д.Велланський відповідно до трьох душевних сфер людини - смислу, розуму та ума - поділяв історію людства на епохи краси (грецьке мистецтво), істини (римське право), благодаті (християнство) (6, 453 - 454). Ці ідеї нашого земляка можна розглядати як попередники позитивістського поділу історії суспільства на стадії, що зробив О.Кант, на становлення думки якого теж мав певний вплив Шеллінг. Позитивістській історіософії теж притаманне проведення аналогій між функціями людського організму та етапами прогресу суспільства.

Антигуманізм сучасного йому суспільства Д.Велланський пояснює з релігійної точки зору: людина порушила даний Богом «господствующий закон природы», який одночасно є і законом «исторического образования человека». Суть цього закону полягає у любові до Бога і до ближнього. Це порушення є основою розбрату

як всередині соціальних станів, так і між народами та державами. Подібні ідеї пізніше знайдуть вираз у «Законі Божому» М.Костомарова - ідейному документі Кирило-Мефодіївського братства. Майбутнє Д.Велланському уявлялось як повернення людини до Бога. Він мріяв про виникнення суспільства, «где бы ненависть и вражда не имели бы места и царствовал один дух спокойствия и любви» (6, 447).

Відаючи належне романтизму в його християнському прояві, Д.Велланський як учений не забуває і про роль розуму у прогресі суспільства, міркуючи у плані раціоналізму і просвітництва. Він місцями схильний закликати інтелігенцію активніше просвіщати народ. У душі Платона покладав надії на освіченого государя, мріючи про утворення при царському палаці класу філософії, будучи упевненим, що «счастливы народы, где философы царствуют, а цари философствуют» (6, 115). Під впливом філософії романтизму він високо цінував роль естетичного становлення особистості, але вище поезії ставив філософію, вказуючи на те, що кожна нація має своїх великих поетів, але не кожна має справжніх філософів, які б указали шлях до кращого майбутнього.

Підсумовуючи, зазначимо, що і за життя Д.Велланського, і пізніше його ідеалістичні концепції, в основі яких лежав німецький об'єктивний ідеалізм, зокрема шеллінгіанство, піддавалися критиці з боку російського матеріалізму і вчених, котрі стояли на емпіричних позиціях. Незважаючи на це, ідеї, які він вперше вніс у грунт російського буття, захопили досить широке коло мислителів, і з часом сформувалася вітчизняна шеллінгіанська школа. Г.Шпет зазначав, що «заслуга Велланского перед русской философией преимущественно в том, что он через преподавание специальной науки в новом духе вызвал общий интерес к философским основам науки и знания вообще, внедряя вместе мысль о существенной необходимости такой основы» (11, 142].

Джерела та література:

- 1 Велланський Д. Пролозія до медицини як ґрунтової науки // Хроніка 2000. - Вип. 37.
- 2 Велланський Д. Вказ. твір // Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. - К., 2000.
- 3 Велланський Д. Біологічне дослідження природи як твірного та твореного // Хроніка 2000. - Вип. 37.
- 4 Велланський Д. Вказ. твір // Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. - К., 2000.
- 5 Велланский Д. Опытная, наблюдательная и умозрительная физика. - СПб., 1831.
- 6 Велланский Д. Основные начертания общей и частной физиологии или физики органического мира. - СПб., 1836.
- 7 Брюховецкий В. Критична грань України. - (Документ www) Url <http://www.kmfoundation.com>.
- 8 Каменский З.А. Русская философия начала XIX века и Шеллинг. - М., 1980.
- 9 Грабовський П. Данило Михайлович Кавунник-Велланський // Грабовський П. Твори в 3-х томах. - К., 1959 - 1960. - Т. 3.
- 10 Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. - Мюнхен, 1983.
- 11 Шпет Г. Очерк развития русской философии // Шпет Г. Сочинения. - М., 1984.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Микола Ключко

●

ВІРНІСТЬ І ДОВІРА - ОСНОВА СІМЕЙНОГО ЩАСТЯ

Третій роман Станіслава Маринчика «Срібне весілля» продовжує кращі стилеві риси попередніх: легкий план оповіді, ошадливе вживання слова і наповнення його зрозумілим змістом.

Водночас відчуваються і помітні зміни - автор все більше переноситься у внутрішній світ героїв, їхніх почуттів і переживань, відтворення думок і мрій. Виразнішою, образнішою стала мова письменника.

Якщо говорити про тему, то це тема родинного щастя, базованого на вірній любові, взаємній повазі і розумінні, емоційному відтворенні вражень від розквітлого в юності кохання і бачення одне одного у тому часі, без огляду на прожиті роки.

Але в романі показана не ідилія тривалістю 25 років, а драма, що розгорнулася у ході підготовки до відзначення сімейного ювілею.

Несподівано усіх приголомшила звістка про намагання покінчити з собою молодої дівчини, і призвідником цього нещастя став глава родини Кобзарів.

Це зав'язка твору. Далі роман розгалужується фактично на три короткі, але місткі повісті. У ключовій оповіді йдеться про одного з головних героїв і супутніх їм персонажів. Кістяк сюжету складають взаємини Петра Кобзаря, його дружини Софії і дівчини Вікторії Вільгельм.

Головного героя твору Петра Кобзаря автор відтворює ще з шкільних років. Це звичайний сільський хлопець, котрий, як його старший брат Василь, мріє одержати освіту інженера. Можливо, так воно і сталося б. Та несподівано, як буває в житті, поблизу їхнього села почалися археологічні розкопки, і в хаті Кобзарів став тимчасово жити професор-археолог Гелій Вікторович Іванов.

Саме він і відкрив Петру очі на приховану правду про героїчне історичне минуле України, Запорозької Січі, на її ватажків і гетьмана Івана Мазепу. Часті бесіди з професором настільки зацікавили сільського школяра, що він вирішив стати істориком...

На час знайомства Петра з Івановим у світі відбулися пам'ятні події: у Чехословаччину ввели війська країн Варшавського договору. Це настільки обурило Іванова, що він відкрито засудив насильство над свободою.

Так Петро уперше почув, що радянський уряд не завжди приймає правильні рішення.

На перший погляд здавалося б, що тепер автор поведе свого героя до лав дисидентів.

Але Петро їде до Києва здавати вступні іспити до університету і несподівано знайомиться з Соєюю.

Мрія хлопця здійснюється: він успішно навчається в Київському університеті імені Т.Шевченка і старанно готується до кар'єри вченого.

Як усі палко закохані, Петро і Сося об'єднують свої долі. Вони щасливі, Петро стає батьком, однак поступово за клопотами і проблемами мрія стати вченим-істориком почала танути.

Життя внесло свої корективи, Петро не залишився при кафедрі, але став хорошим учителем, а згодом - директором школи.

Кобзар належить до радянської номенклатури, але він не затятий захисник комуністичного режиму. Це чесний і порядний чоловік з нормальним поглядом на життя, типовий представник кращої частини радянської інтелігенції. В душі Петро Павлович співчуває дисидентам, яких ночами садили до в'язниць після відставки Хрущова. Як історик, він глибше інших розумів процес змін, їх згубне значення для українського народу.

Коли в часи перебудови виник Народний Рух, Кобзар стає членом його міської організації.

За розум і людяність його поважають вчителі та учні. Саме один з колишніх його вихованців і рятує Петра Павловича від ганьби, а можливо, і від тюрми, коли він несподівано стає жертвою фантазії хворої дівчини.

Під час сімейного конфлікту, що несподівано спалахнув, Петро, як і належить чоловікові, веде себе стримано і гідно.

На відміну від свого чоловіка Софія Максимівна проявляє більше емоцій. Вона, як кожна любляча дружина, ревно оберігає свою сім'ю і коханого від зазіхань чужих жінок. І коли несподівано в сім'ї виник інцидент, враз пригадала випадок, як одна молодиця намагалася спокусити було Петра. Тому одразу повірила у подружню зраду свого чоловіка і відповідно виявила свій темперамент.

Отже, портрет Софії постає в романі психологічно виразніше. Вона жінка палка, категорична, з гостро розвинутим почуттям образи.

Її репліки в діалогах, хоча й довгі, але насичені почуттям, наповнені логікою. Попри все вона і в екстремальних ситуаціях уміє володіти собою.

І Петро, і Софія - люди не тільки гарної зовнішності, а й хороших характерів, що в поєднанні формує гармонійність їх особистостей. Це люди, які пройшли суворі уроки дитинства, уміють цінувати життя.

Якщо долі Петра і Софії до об'єднання в одну сім'ю показані паралельно, то третій головний герой - Вікторія Вільгельм - заповнює окрему повість. Це дівчина з сільської глибинки. В романі виписані три покоління жінок по прямій материнській лінії Вікторії. Всі вони належали до найнижчої і нечисельної верстви селян, які, відзначаючись невисоким прагматизмом, не мали нормальної пошани у співгромадян. Це були жінки покірні, виконували неprestижну роботу і, будучи невимогливими до поважання своєї гідності, часто терпіли несерйозне ставлення до себе односельців.

Вікторія, як і її мати, не мала законного батька, її дитинство минуло серед дорослих і при матері, яка працювала прибиральницею в колгоспній конторі. Це й визначило подальшу долю: після закінчення школи в рідному селі Вікторія влаштувалася секретаркою в міській школі, директором якої був Петро Кобзар.

Незважаючи на те, що Вікторія була дуже вродливою дівчиною, Петро Павлович на її красу зовсім не звертав уваги. Це ображало її жіноче ество. І, може, тому закохавшись у свого шефа і не відчувши взаємності, вона пише записку, що завагітніла від нього і хоче покінчити з життям. Тільки випадково дівчину вдалося врятувати. Образ Вікторії Вільгельм - візійний і викликає щирі співчуття.

Позитивно, що в романі незабутні враження залишають і окремі допоміжні персонажі. Поміж них особливо запам'ятовується народна цілителька Софія Тарасівна, яка не тільки уміло лікує людей, а й рятує їх від смерті: ця щира і безкорислива жінка за своє довге життя зазнала утисків і переслідувань не тільки

від представників радянської влади, а й від медпрацівників усіх рангів.

Незадовго до своєї кончини вона вирішила складну науку цілительства передати онуці Софійці, яку і назвали в її честь.

Завдяки бабусі дівчина вирішила обрати професію лікаря-психіатра «.. і лікувати не тільки людське тіло, а й хвору душу...»

Сподівання бабусі збулися - Софійка згодом стала хорошим лікарем.

Небагато місця у творі відвів автор негативному персонажу Володі Федоренку, якого односельці охрестили «партизаном». І коли йому довірили посаду голови сільської ради, він показав запобігливість перед начальством і повну нікчемність.

Прикладом може бути досить цікавий і реалістичний епізод, в якому Федоренко пообіцяв Софії Тарасівні, що відправить її до тюрми, якщо вона не доведе на ділі, що справді лікує, а не обманює людей. І поставив старенькій умову - до весни вилікувати сліпу кобилу Даму.

Читач щиро співчуває народній цілительці і разом з нею радіє, коли вона в цьому ідеологічному поєдинку перемогла.

У другій частині роману увагу читача привертає образ Микити Чурди. З Першої світової він війни повернувся розумово ущербленим і прибрав собі нове прізвисько - Вільгельм, яке згодом унаслідували його нащадки.

Глибоке співчуття викликає Марфа, донька Микити.

Перед війною з фашистською Німеччиною її жорстоко оговорили і після показового судового процесу відправили до сталінських таборів.

Читаємо твір і мимоволі думасмо, скільки ось таких безвинних людей страждало і навіть гинуло в жорнах радянської державної судової машини.

Через багато років уже після амністії повернулася Марфа в рідне село з сибірських таборів та не сама, а з дочкою Світланою, яку прижила в місцях заслання.

Дівчина виросла, стала красунею, але парубки в селі зневажливо обминали її. Згодом доля Світлани, як і її матері, склалася безрадісно.

Роман охоплює період майже в століття. Щодо ідеї, то художній твір, який спеціально не пишеться заради неї, має чимало ідей. Про деякі з них автор може і не підозрювати. Але найдужче і найяскравіше проступає в романі ідея людського щастя. Суть його полягає не тільки в тому, щоб жити в парі на основі кохання, але й бути одне одному вірними. Це дає моральну силу почуватися справжніми людьми і робити життя щасливим.

Роман «Срібне весілля» Станіслава Маринчика змістовний, пізнавальний і при тому читабельний, отже, має бути виданим масовим тиражем.

Сергій ДЗЮБА

ОГОЛЕНІ ДУШІ

Слапчук Василь. Осінь за щогою: Роман. - К.: Факт, 2006. - 280 с.

Сорока Петро. Денники 2004 - 2005. - Тернопіль: Сорока, 2006. - 364 с.

«Зміст моєї книги - я сам. Люди, як правило, розглядають один одного, а ж пропоную заглянути в себе», - зізнання Монтеня пригадалося вчора, коли читав двох наших «майже класиків» - Василя Слапчука та Петра Сороку.

Обидві книжки побачили світ недавно, а до мене завітали взагалі в один день. Сороку прочитав уранці, а Слапчука - ввечері і потрапив під чари обох.

Тексти Василя Слапчука - невловимі, мов сонячні зайчики. Вони - теплі, нестримні, іронічні та лагідні водночас. А ще - невагомі. Якби навіть на книжці не вказали автора, кожен, хто читав Слапчука (хоча б мої улюблені поетичні «Мовчання, адресоване мені» та «Укол годинниковою стрілкою»), одразу б впізнав цей фірмовий стиль: віхолу дотепних діалогів, де мало не кожна фраза - афоризм.

Якось я назвав Василя «українським китайцем». Думаю, коли його нарешті перекладуть цією дивною мовою, він матиме ще один прикольний фан-клуб - мільярда півтора маленьких китайців...

«Осінь за шокою» можна читати з будь-якої сторінки. Все одно потрапите у тенета трагікомічних стосунків Чоловіка та Жінки, Письменника і його Головних Героїнь.

«Дорогі мої, мамо й тату, знайомтеся, цю дівчину я знайшов у калюжі...» - це - квіточки! Пристрасті вирують шекспірівські, але, дякувати Слапчуку, всі - живі і відносно здорові:

- Сьогодні я буду такою розпусною, що ти запам'ятаєш цю ніч на все життя.

Я погоджуюся:

- Цю ніч я запам'ятаю надовго.

Цієї ночі я покинув курити.

Власне, збагнути Слапчука - справа невдячна. Він розповідає про все і при цьому не говорить нічого. Начебто стверджує, що «привиди не пахнуть», а вони шведняють собі сторінками книжки - живесенькі і духмяні (не інакше кожен флакон французьких парфумів на себе вилив і у кожного - осінь за шокою)!

«Людам як можна більше часу потрібно спілкуватися в цілковитій темряві... У темряві ти сам змальовуєш собі все, на що наштотуєшся...»

Що тут скажеш? Китайці відпочивають...

Василь написав свій третій і, на мою думку, поки що найкращий роман. Як і «Сліпий дощ»(2003) та «Дикі квіти»(2004), нова книжка також з'явилася у «фактивській» серії «Excerptis excipiens» - рідкісна послідовність! А якщо пригадати, що у пана Фінкельштейна постійно друкується ще й Оксана Забужко (котра теж, між іншим, як і Слапчук, родом із Волині), яка найбільше сьогодні, як на мене, заслуговує на Шевченківську премію, то треба віддати належне і видавцеві.

А ось Петро Сорока - тепер сам собі і автор, і видавець. Якщо попередні його п'ять денників («Сповідь сльозою», «Пам'яті навперейми», «Рік подвійних райдуг», «Найкраще помирати в понеділок» та «Голос із притвору») вийшли у «Джурі», то шоста книжка, яка так і називається - «Денники» - побачила світ вже в «Сороці».

Здавалося б, що спільного між Слапчуковою «Осіню...» і «Денниками» Сороки? А ви прочитайте їх одна за одною! У своєму щоденниковому романі-сповіді (а це, без сумніву, саме художня проза, а не публіцистичні нотатки чи есеї), Петро Сорока не боїться «беззастережно перед усім світом оголювати душу, відкривати темні й світлі сторони свого життя», як, до речі, і Василь Слапчук, для котрого не існує жодних табу). І сповіді їхніх душ - прекрасні та справжні, мов веселки!

Бо нерідко буває так, що і певна літературна школа в автора за плечима, і життєвого досвіду не бракує, та й інтелект - височенний, мов Еверест, але тексти (такі начебто хитромудрі і «закручені») не зачіпають за живе, не розчулюють і не дратують. Вони - мертві. Це - все одно, що приготувати страву з дорогих і якісних та свіжих продуктів, проте - без солі, цукру, перцю та інших милих кожному з нас спецій. Їсти сяк-так можна, але ж за тиждень подібної дієти - завиєш! Правда, треба визнати: оті неживі книжки - чудове снодійне. Я, наприклад, починаю позіхати вже буквально на перших сторінках такої «літератури», тому завжди тримаю напоготові кілька жажливо нудних томів - а раптом знадобляться від безсоння?!

На відміну від подібної псевдоінтелектуальної та псевдомодерної писанини, у Петра Сороки - власний блискучий стиль та потужна енергетика (і, що важливо особисто для мене, - позитивна). Навіть коли він іде над прірвою, то почуватися щасливим. Він - письменник-філософ зі своєю версією світобудови та світосприйняття:

«У любові - як в озонному шарі.

Хочеш жити - люби.

Хочеш досягнути вічне життя - люби.

*Хочеш бути щасливим - люби.
Люби і все інше дасться тобі».*

«Денники» українського письменника Петра Сороки можна порівняти з шедеврами Руссо та святого Августина, щоденниками Довженка, Ренара та Гонкурів, сповідальною прозою Пришвіна і Макса Фріша. У них, як і в Слапчукову «Осінь...», можна заглибитися з будь-якого місця і повернутися з коштовними перлами.

«Коли людина робить добро, то майже завжди натикається на перешкоди і труднощі, а коли зло - все йде гладко і легко. Це особливо відчувається у письменстві. Книги обезлюднюючі й темні народжуються швидко і безболісно... а книги світлі, божі, покликані допомогти одрятувати душу, народжуються в муках і в муках пробиваються до читача», - справедливо зауважує пан Петро. Щиро бажаю «Осені...» та «Денникам» найкоротшої дороги до читачьких сердець!

Михась Ткач

«СУЧА ДОЧКА» ЯК ДЗЕРКАЛО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

**(Валентина Мастерова. Суча дочка. Роман. - Чернігів; КП
«Видавництво «Чернігівські обереги», 2005)**

Не часто останнім часом доводилося натрапляти на книгу, яка б з перших і до останніх сторінок тримала в полоні, яка б не тільки схвилювала, а й змусила задуматися над прожитими літами, викликала б у мене як представника старшого покоління ностальгію за минулим. Саме такою книгою для мене став роман Валентини Мастерової «Суча дочка». Я прочитав цей твір двічі, але відчуваю потребу повернутися до нього ще.

У центрі роману - проста сільська дівчина Олена, котра в умовах соціалістичного суспільства одягає терновий вінок. Після закінчення десятирічки в пошуках кращого життя вона, наслідуючи інших дівчат, зокрема за порадою сусідки і подруги Люби, їде до міста, де доля кидає її на випробування. Ця життєвоправдива, драматично-трагічна оповідь розворушила в моєму серці багато бентежного і болючого. Герої в ній такі живі, що, здається, раніше жив з ними, зустрічався не раз, вирішуючи якісь справи. В романі багато чого імponує мені - соціальний стан героїв, стиль письма, композиція, сюжетна лінія, динаміка, з якою розвиваються події.

Етично-моральні колізії твору надто складні, спонукають до роздумів. Звичайно, не все однозначно сприймається, і це природно. Та в цілому роман - високохудожній. Я б сказав більше - після Шевченкової «Катерини» такого яскраво-драматичного жіночого образу в українській літературі ХХ століття треба пошукати.

Доля героїні твору - це доля багатьох дівчат, які в 70-80-і роки минулого століття прагнули здобути свободу, звільнившись від колгоспного ярма. Та й не тільки дівчат, а і юнаків, котрі часом обпалювали крила об гарячий асфальт, навіки роздвоївши душу між містом і селом. Адже не так легко і просто порвати з рідною землею, батьківською хатою, квітучими луками і замріяними галями - місцями, де промайнуло дитинство.

Слід сказати, що в ті роки молодь масово залишала село. І не у пошуках шматка хліба - на той час селянин уже виліз із повоєнних злиднів, хоч і не збудував хороми, але мав пристойну хату, - а в пошуках інших цінностей - духовних. Бо як не старалися партійні ідеологи, а стерти грані між містом і селом (треба віддати належне, у цьому плані тоді, порівняно з сьогоdnішнім днем, робилося набагато більше) їм не вдалося. Зруйнувавши свого часу патріархальний уклад, народні звичаї та традиції, зупинити деградацію села було вже несила. Молода людина

тікала від уніфікованого, одноманітного сільського середовища.

Проблема розкріпачення людини, яка постійно перебувала в залежності від соціальних та духовних умов, останнім часом дедалі більше привертає увагу письменників. Тенденції до нав'язування тій чи іншій особистості певних норм поведінки чи не найяскравіше проявилися в роки радянської влади, в основі якої була соціалістична тоталітарна система. Посягання на внутрішній світ людини, на право вирішувати свою долю самостійно в роки комуністичного режиму було безпрецедентним і абсурдним. Це руйнувало волю, породжувало безсилля, а часом мало і трагічні наслідки.

Символом уніфікації людської особистості в романі виступає райком і його бюрократична чиновницька рать. Проте висвітлюючи тоталітарне минуле радянської влади, письменниця свідомо чи несвідомо показує і позитивні риси тої Системи, ніби ностальгує за тим, що відійшло в історію. І це не збіднює, а поглиблює художню цінність роману, надає йому більшої привабливості, правдивості, яку дехто сьогодні не бере до уваги.

Сюжет твору розвивається динамічно. У місті Олена поселяється з подругою Любою на квартирі у старенької бабусі і йде працювати в одну з лікарень прибиральницею, бо мріє про медичний інститут. Та стається непередбачене. Через деякий час подруга народжує позашлюбну дитину і, злякавшись труднощів, осуду друзів та батьків, робить страшний вчинок - залишає напризволяще дитину на залізничному вокзалі, а сама зникає з міста. За збігом обставин чи волею долі Олена опиняється там тоді, коли біля дитини з'являється «швидка», впізнає хлопчика, переконує лікарів і міліцію, що то її син, і забирає його. І, можливо, до кінця не усвідомлюючи свого вчинку, - у вісімнадцять літ стає йому матір'ю.

Спроба Олени втекти до міста, аби уникнути сірої буденщини, одноманітності і безпросвітної праці, що панувала на селі, повертається бумерангом - вона потрапляє знову в ту трясовину, але при складніших обставинах. Не наважившись далі жити в місті, повертається з чужою дитиною до батьків. Але не зізнається їм, а тамуючи десь глибоко в серці сором, відчуття осуду односельців, видає дитину за свою.

Родину Олени авторка змальовує поблагливою, працелюбною. У цьому плані характерна постать батька - це людина м'яка, добра, розсудлива. Класичний тип українця. Він щиро вірить у те, що сталося з донькою, але не панікує, не засуджує і не гнівається, а сприймає за належне, бо безмежно її любить. І Олена, незважаючи на сільські пересуди, залишається такою ж морально-чистою та гордою, як і до того. Ми бачимо, як вона вирізняється серед інших односельців своєю емоційністю, рішучістю, сміливістю говорити те, що думає. Має шире і добре серце. Саме ці риси характеру не дозволяють їй вписатися в конформістське оточення, яке в більшості своїй занурилося в бездуховність і лицемірство.

Правдиво до щему відтворене у романі і колективне господарювання селян на землі у 70-80-і роки минулого століття. Боляче героїня твору сприймає той факт, що на тракторному стані десятки тракторів не задіяні, бо нема кому сісти за кермо. Молодь виїхала до міста. І це правда, так було у багатьох господарствах. Але ж правда і те, що на кінець сімдесятих років чи не в кожному колгоспі, на відміну від сьогодні, коли нема чим обробляти землю, техніки було вдосталь - сотні тракторів різних марок, машин, десятки комбайнів. Земля не пустувала, вирощувалися непогані врожаї. То був час, коли ідеологічна заангажованість відступила на другий план. То був розквіт колгоспної системи, в якій вже зароджувався природний занепад. Саме тоді до керівництва прийшло нове покоління голів колгоспів, що замінило самодурів, в більшості зайд, закинутих в те чи інше село. Це вже, як правило, були люди освічені, люди від землі, закохані в неї, які вмili і любили господарювати. Проте їм підрізали крила. Система кожного ставила в такі умови, що їм доводилося весь час іти на порушення - «незаконно» щось продавати чи купувати для загальної справи. Про ці діяння голів у райкомах добре знали, але мовчали до певного часу, так би мовити, тримали керівника на «гачку». Як тільки комусь не догодив із чиновників - у селі з'являлися перевіряючі. І той чи інший голова опинявся за ґратами, в кращому разі - позбувався посади. Справжній господар, який дбав про господарство і людей, був немов між наковальнею і молотом, де в ролі молота виступав всесильний райком.

Таким керівником у романі є Данило Павлович. Він - типовий представник уніфікованої колгоспної системи, списаний з життя письменницею блискуче. На перший погляд, простий сільський дядько, але від природи - людина інтелігентна, турботлива, уважна до інших. Є в ньому і негативні риси, проте не вони визначальні. І на них письменниця не акцентує, а прагне показати в ньому позитивне, людяне. Данило Павлович - господар, патріот свого села, має добре серце. Завдяки йому Олена, незважаючи на психологічний стан, труднощі, з якими вона зіткнулася, повернувшись в село з чужою дитиною, формує себе як людину, спеціаліста. Саме він один із тих голів колгоспу, що посмів ухилитися від всесилля і свавілля райкому, намагався вільно господарювати, без вказівок. За що й поплатився.

Безумовно, не можна схилитися до думки, що в усіх негараздах і поневіряннях головної героїні твору вина Система, оточення, серед якого вона змушена жити. Читаючи роман, починаєш розуміти, що не тільки умови життя, конформоване суспільство завдають їй болю. Жінку змушує страждати її внутрішнє чуття. Стан душі. «Ти хочеш бути зі мною разом, але ж ти не знаєш, як я живу і як у мене болить весь цей світ. Інколи здається, що мій мозок відчуває все, що робиться на землі до неба, переповнюється людською мукою». Вона мріє про щире кохання, чекає на нього, йде за ним і обпалює крила.

Коли жінка розлучається з чоловіком, якого кохає, від якого під грудьми носить живу плоть, душевний стан її незрівнянно важчий, драматичніший, ніж ми, чоловіки, уявляємо. Немає для неї більшої образи, як невизнання батьком своєї дитини. Зрада почуттів, біль, безвихідь. Хто може відчуті і передати ту глибину страждань? Воістину, людська душа незбагненна. Але ж не сам по собі, і не з вини Олени, як бачимо, складається цей страдницький шлях. Він ніби їй наречений, запрограмований уже давним-давно наперед. Це щось неминуче. Це - доля. Скільки в ній драматизму, а разом з тим - світлого, людського і повчального. Олена знаходить у собі сили не ламатися, не впасти у відчай і почати життя практично з початку.

Після розлучення та народження дитини Олена залишає місто, в якому короткочасно проживала з чоловіком, і їде уже з двома дітками у чуже село шукати притулку. Там голова погоджується взяти її агрономом. Однак заміна одного навколишнього середовища на інше вельми не міняє суті. Бо то зовнішня дія. А зовні ніщо не міняється. Ті ж тоталітарні тенденції - споживацьке оточення, нетерпимість до інакшості. Як уникнути одноманітності, як відродити себе, реалізуватися у таких умовах? Ці питання В.Мастерова ставить гостро в романі, шукає на них відповідь і знаходить.

Оселившись з дітьми за Божим велінням у сільській знахарки Степаниди, Олена починає усвідомлювати: щоб змінити щось на краще у цьому житті, знайти смисл існування в ньому, необхідно вдосконалюватися внутрішньо. Знайти саму себе в благодійних вчинках і помислах і протиставити їх абсурдності і безпорадності уніфікованого суспільства. Вона йде за Степанидою, вчиться у неї перевтілюватися душею, переймає секрети лікування травами та Божою молитвою і швидко досягає успіху. В жінки проявляються ознаки провидиці. «У країні буде хаос, без війни - розруха. Багато того, чим ми живемо сьогодні, зруйнується, Вітю. Багато...»

Ця її втаємниченість, ворожба, неприховане почуття до одруженого чоловіка, якого Олена кохає, незважаючи на плітки, безмежно і щиро, роблять виклик її оточенню. Розкриваючи проблеми суспільства, авторка ніби свідомо посилює конфлікт між особистістю і Системою, яка прагнула стандартизувати все і вся. Незахищеність і безвихідь, у яку потрапляє, зустрівши і покохавши Олену, другий секретар райкому Віктор Сергійович, стає очевидною. Розлад у стосунках з дружиною. У його особисте життя безцеремонно втручається райком. «Тебе прислали в мій район не для того, щоб ти авторитет партії підривав. Зв'язався з ким? Тобі що - інших баб мало? Хочеш, щоб про наш район Америка заговорила чи Європа? Другий секретар райкому, партійний ідеолог зв'язався з якоюсь шептухою чи відьмою, чи чорт її тобі нехай знає з ким». «Завтра на бюро партійний квиток покладеш - я сьогодні в область доложу. У мене на це є всі підстави. За таке при Сталіну стріляли, а не то, що з партії гнали, і я з тобою панькатися не буду», - пригрозив перший секретар райкому. Та незважаючи на шалений тиск, на ті чорні хмари, що згущалися над ним і Оленою, вони відаються почуттям до кінця. Віктор

Сергійович вибирає свободу, право жити за законами душі. Право відповідати за свої вчинки в першу чергу перед самим собою, перед Богом. Та посягання на те право з боку тоталітарного режиму приводить до біди. Вона, як вибух, приголомшує увесь район. Прийнявши ситуацію як безвихідну, він влаштовує свято любові, прощальний акорд для себе і для Олени, котра в тому ще нічого не підозрює, і йде з життя.

Художнє втілення образу Віктора - дещо романтизоване. Перед нами особистість красива зовні і в думках, безкорислива, чесна, віддана любові до кінця. Такі люди важко пристосовуються, якщо таке можливе взагалі, у конформованому середовищі. Цей конфлікт, по суті, стверджує теорію екзистенціалізму, за теорією якої людина не може здолати зло загалом. Єдиною перемогою може бути перемога над самим собою, над своїми слабкостями.

І якщо в романі перший секретар райкому виступає як символ всього репресивно-бюрократичного, як конформіст, пристосуванець, якому ніколи не зрозуміти, що таке гідність людська і свобода вибору. «Через бабу квиток втрачає і кар'єру. Це все одно, що самому собі петлю надіти». То другий - як символ бунту. Він йде на самопожертву, щоб зробити виклик Системі, щоб захистити свободу, тим самим врятувати себе як людину, ствердити свою сутність.

Відчутне у романі і міфологічне навантаження, зокрема використання євангельських мотивів. Тут простежуються дві лінії. Одна відображає невігадану дійсність, високохудожню правду, в іншій - на головну героїню твору начебто проектується образ матері-страдниці, покликаної Богом, що несе свій хрест, сприймає ті страждання як данину для прозріння і очищення застійного суспільства і людської душі. Це підтверджує і сон, що привидівся Олені у найтяжчі хвилини, і зустріч зі знахаркою Степанидою, яка спрямовує її на шлях небуденного і світлого - робити добро людям. І те, як вона на озері пішла по поверхні води (хоча тут впливає трохи некоректний натяк на євангельський епізод, коли Ісус Христос у такий спосіб йшов до своїх учнів) - усе це додає твору більшої глибини і художності.

Найтрагічнішою постаттю в романі, на мій погляд, є хлопчик Іван. Він виписаний письменницею так рельєфно і зримо, що стоїть перед очима, як жива плоть. Я бачу його по-дитячому вразливого, засмученого, якому доля приготувала так багато випробувань. Я чую його душу. Яким дисонансом і боєм відгукується в серці епізод, де Іванко, наївно вірячи, що до нього нарешті йде батько (так його налаштувають), з дитячим трепетом у серці зустрічає нареченого Олени Володимира. «Іван першим вгледів його і, як Олена не стримувала, вирвався і побіг назустріч. «Тату!» - закричав на всю вулицю. Підбіг, але кроків за два несміливо спинився. «Ну, здрастуй, - Володимир поставив сумку на сніг і сам підійшов до Івана. - Здрастуй, ого, який ти вже великий», - підняв на руки, а хлопчик обхопив його за шию «Татку, - прошепотів у саме вухо. - Я так довго тебе виглядав». Те, що хлопчина обдурений, від нього приховано всю правду, коли навіть рідні дідусь і бабуся, що мешкають поруч, гадки не мають, що то їхнє внуча, викликає в душі сором і біль за нас, дорослих. Те відчуття болю не зменшується, а посилюється після прочитання книги до останньої сторінки.

І нарешті розв'язка твору: зіткнення двох матерів - Люби, що народила Івана та кинула, і Олени, яка виростила і виховала хлопця. У романі ці дві жінки символізують добро і зло. Олена сприймається як милосердя, світло, любов і радість, народжені стражданням, Люба - бездушність, темрява, пристосуванство, де особиста корисливість бере гору над найсвятішим.

«Суча дочка» є одним з кращих творів (до них я б відніс і повість П. Дідовича «Буття зелене»), які я прочитав останнім часом. Роман написаний в традиційній манері. Техніка оповіді проста, стисла, без застосування пародійності і гротеску, які притаманні постмодерністському стилю, опоетизована і хвилююча.

ЕКОНОМІКА

Ганна Кравчук

●

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА

Анотація. У статті досліджуються класичні та сучасні теорії організації виробництва, їх еволюційний розвиток та визначаються фактори, що спричиняють зміну виробничих відносин.

Ключові слова: виробництво, організація виробництва, планування, продуктивність праці, потокове виробництво, управління.

Вступ. Системоутворюючий вплив на процес еволюції виробничих підприємств передусім мають відносини, які визначаються місцем та значенням виробництва в економіці країни. Виробництво завжди було тим стрижнем, навколо якого розвивалися виробничі відносини і формувалися економічні процеси в країні. Зважаючи на те, що наше суспільство протягом тривалого часу переживає трансформаційний процес, важливо зрозуміти його сутність і, виходячи із закономірностей розвитку економіки, формування відповідної економічної системи, створити таку виробничу систему, яка відповідає вимогам сьогодення і може ефективно розвиватися, забезпечуючи економічне піднесення України. За сучасних умов виробництво - це матеріальна основа життя людини та основна інших видів діяльності.

Постановка завдання. Враховуючи вищенаведене, необхідно дослідити розвиток наукових підходів до категорії «виробництва» та зумовлені цим зміни в його організації. Зважаючи на те, що в економічній літературі недостатньо уваги приділено еволюційному розвитку категорії «виробництва» через концептуалізацію теорії організації виробництва, автор визначає головною метою даного дослідження систематизацію та концептуалізацію теоретичних положень щодо формування теорії організації виробництва в контексті розвитку виробництва та виробничих відносин. До основних завдань статті можна віднести: розкриття сутності виробництва та виробничих відносин; концептуалізація теорії організації виробництва; визначення сучасних підходів до формування цієї теорії. В процесі написання статті вивчено і узагальнено праці вітчизняних і зарубіжних вчених з питань формування теорії організації виробництва. Стаття базується на основних загальнонаукових і спеціальних методах та прийомах проведення досліджень.

Результати. Досліджуючи теоретичні концепції ролі виробництва в економіці, слід визначити їх багате історичне підґрунтя. Дослідження виробництва почали активно проводитися лише у XVIII сторіччі у зв'язку зі становленням та розвитком капіталістичного способу виробництва. Поступово машинне виробництво привводить до заміни спеціалізованої трудової діяльності мануфактурного виробника на діяльність потужних виробничих механізмів. Перша промислова революція, яка відбулася на початку XIX сторіччя, відкрила широкі можливості для технологічного застосування науки, розвитку прикладних досліджень, пов'язаних з матеріальним виробництвом. Велике машинне виробництво вимагає злагодженої дії усіх ланок, встановлення і

жорсткого дотримання визначених норм і пропорцій між усіма сторонами виробництва. В той же час виникає ряд проблем, пов'язаних з ефективністю налагодження виробництва, зокрема таких, як забезпечення пропорційності числа робочих і машин, їх продуктивності і темпів роботи. Виникають завдання щодо налагодження процесу управління виробництвом, від технічного забезпечення виробництва до проектування технологічних процесів.

Розширення масштабів виробництва, ускладнення його структури і збільшення обсягу, розвиток спеціалізації і кооперування, поглиблення розподілу праці значно ускладнює і розширює завдання управління виробництвом. Слід зауважити, що у даному випадку функція управління розглядається у ширшому аспекті, ніж технічне керівництво виробником і пов'язане із забезпеченням складного комплексу організаційних, економічних і соціальних проблем. Управління як функція організації праці сформувалася саме на базі капіталістичного виробництва, що було зумовлене удосконаленням засобів праці. Історія свідчить, що найзначніші дослідження сутності виробництва належать представникам школи «наукового менеджменту», характерною рисою якої є наукове поєднання двох взаємопов'язаних об'єктів діяльності - ділового і виробничого. Саме ці наукові концепції зумовили формування інноваційних підходів до раціоналізації і стимулювання розвитку виробництва.

Розглядаючи еволюційний розвиток форм, методів і сутності виробництва, треба визначити головні трансформаційні ознаки даної категорії у хронологічному порядку. Загальноприйнятим, як зазначалося вище, початком дослідження ролі та сутності виробництва стало XVIII сторіччя. Доцільність відокремлення виробництва як наукової категорії економічної теорії вперше доведена представниками англійської класичної школи політичної економії А.Смітом і Д.Рікардо. Згідно з теорією англійської класичної школи багатство нації виникає не лише в землеробстві, як стверджували фізіократи, а у будь-якому матеріальному виробництві незалежно від галузевих особливостей. Але в повному обсязі розкрити сутність виробництва А.Сміт і Д.Рікардо не змогли через вузькість світогляду, пов'язану з їх твердженнями про вічність капіталізму і недостатню розвиненість капіталістичних відносин.

Подальший розвиток економічної науки про виробництво йшов складними шляхами. На початку другої половини XIX сторіччя дослідження економічних процесів, у тому числі ролі виробництва в економіці, розділяються на два протилежні напрямки: марксизм і маржиналізм. Заслугою школи марксизму є визначення та обґрунтування головної ролі виробництва у суспільстві через взаємозв'язок нового суспільства з вищим розвитком матеріального виробництва. За їх теорією, «виробництво стає необхідним при кооперації у великому масштабі і при одночасному використанні засобів праці». Саме акцентування та переорієнтація ролі великого виробництва не дали повного розуміння економічного призначення виробництва. Незважаючи на ряд недоліків у трактуванні ролі виробництва в економіці та суспільстві, П.Самуельсон та Дж.Гелбрейт писали, що здобутки теорії К.Маркса значні, але його вклад повинен оцінюватися з позицій часу та суспільства, у якому він жив.

Маржиналізм зародився у 70-і роки XIX сторіччя та на відміну від марксизму абстрагувався від дослідження сутності капіталізму як способу виробництва. Представниками даної теорії є: К.Менгер, У.Джевонс, М.Є.Л.Вальрас, котрі вважають головним елементом економіки не виробництво, а ресурси. Головним напрямком розвитку економіки, на їх думку, повинен стати пошук найбільш ефективних способів розподілу обмежених ресурсів і раціонального господарювання.

Досліджені теорії визначають, що підприємство існує на усіх ступенях розвитку суспільства, оскільки його зміст наповнює процес праці, який передбачає поєднання трьох компонентів: засобів праці, предметів праці та праці. Отже, виробництво як комбінація виробничих факторів визначається, по-перше, величинами, незалежними від історично заданої економічної системи; по-друге, на виробництво впливають ті індивідуальні фактори (обставини), що витікають з емпірично заданої економічної системи. Індивідуальні по відношенню до системи фактори - це в першу чергу виробничі фактори, які передбачають певне комбінування між собою (фактори праці, сировини, засобів виробництва, матеріалів).

Наступним етапом розвитку категорії «виробництва» можна вважати дослідження Ф.Тейлора. Він сформулював принципи організації виробництва і розробив на їх основі систему, що отримала назву «наукове управління». Саме Ф.Тейлор зробив ряд досліджень, пов'язаних із питаннями техніки і технології виробництва, висунув

прогресивні ідеї і положення, які внесли вагомий вклад у розвиток виробництва. Праці вченого змінили погляди на виробництво та його роль, оскільки в них визначалося, що головним елементом у системі економічного розвитку виступає не виробництво, а процес його організації. Термін «організація виробництва» означає не нову систему у науці, а новий методичний підхід, який характеризується тим, що ставить питання про рішення, за допомогою яких можна оптимально реалізувати цілі економіки і виробництва. І тому починаючи з початку ХХ сторіччя, наукове дослідження відбувається у напрямку вивчення категорії «організація виробництва».

Дослідження Ф.Тейлора широко використовувались і розвивалися у 20-30-і роки ХХ сторіччя його послідовниками Г.Л.Ганттом, Ф.Б.Гильбертом, К. Кнеппелем. На базі наукової теорії Ф.Тейлора Г.Л.Гантт розробив систему графіків для планування і обліку виробництва; К.Паркхорс описав схеми організації виробництва; Ф.Гильберт розробив методіку мікроаналізу руху, що стало основою для наукового дослідження організації робочих місць на виробництві; К.Кнеппель розглянув питання практичного застосування принципів наукової організації виробництва.

У дослідженнях відомого американського вченого Г.Емерсона розглядаються питання раціональної організації праці не лише як окремого виконавця, а як цілісної діяльності людини з погляду максимальної ефективності, що передбачає оптимальне співвідношення між витратами і результатами.

Одночасно з ним свій внесок у розвиток науки про організацію виробництва здійснив французький дослідник А.Файоль, котрий сформував систему управління виробництвом, що базувалася на відокремленні функцій: технічних, комерційних, фінансових, облікових, адміністративних, управлінських.

Серед вагомих досліджень ролі виробництва в економіці слід назвати також наукові праці Вейрманна і Шенитца. У своїх працях вони вперше відзначили, що наука про виробництво повинна бути спрямована на пізнання і носити практичне значення.

Свєген Шмаленбах у 1926 році у власній науковій праці визначає сутність емпірико-реалістичного напрямку вчень про виробництво. Він вважає, що головною метою виробництва є максимізація рентабельності його діяльності, але таким визначенням він звужує значення та роль виробництва в економіці.

Відповідно до теорії Фритца Шмидта і Вільгельма Ригера виробництво передбачає процес пізнання або систематичне дослідження емпіричних виробничих проблем. Дане визначення не передбачає дослідження самого процесу виробництва, а трактує виробництво як складову ринкової економіки.

Відомим дослідником В.Ратенау було сформульовано нові концепції у виробництві через примусову спеціалізацію підприємств, розширену до державних масштабів типізацію і стандартизацію.

Г.Форд у 1913 році вперше описав і запровадив методи організації безперервного потокового виробництва в машинобудуванні. Завдяки цьому було підтверджено провідну роль виробництва і розвитку економіки у цілому.

Значний вклад у теорію і практику дослідження виробництва вніс російський науковець А.К.Гастев, сформулювавши ряд правил щодо організації операцій на виробництві.

К.Адамецьки став основоположником теорії побудови виробничих процесів у часі шляхом розробки графіків руху деталей за операціями і визначення формули для розрахунку операційного циклу.

Для розв'язання більшості завдань виробництва велике значення має вдосконалення праці, на думку Г.Х.Попова. Саме тому в основу його наукових досліджень покладені питання вдосконалення організації трудового процесу через раціоналізацію інструментів і засобів праці.

Серед науковців, які внесли вагомий вклад у розробку теорії і практики організації виробництва, слід відзначити П.М.Керженцева, який розробив основні принципи виробництва і наукової організації праці; П.Крепіша і Л.Гальперіна, котрі удосконалили оперативне планування виробництва на основні застосування економіко-математичних методів; О.І.Непорента, який сформулював наукову теорію організації виробничого процесу у часі; Л.Барташов і С.Митрофанов теоретично дослідили проблеми створення і впровадження нової техніки на виробництві; С.А.Сател, котрий вперше відзначив необхідність комплексного рішення конструктивних, технологічних, організаційних, експлуатаційних та економічних проблем виробництва.

З середини ХХ сторіччя виробництво як елемент економіки займає панівну позицію,

яка зумовлюється новими підходами в інституціоналізмі. Саме Дж.Гелбрейт та Дж.Белл доводять, що головною рушійною силою суспільного прогресу є впровадження досліджень науки і техніки у виробництво.

Висновки. Отже, проведені теоретичні дослідження ролі виробництва в економіці та методів організації виробництва дозволили визначити об'єкт пізнання з двох сторін: екзистенціальної та логічної. Виходячи з цього, теоретичне дослідження повинно вестися у двох напрямках об'єкта пізнання, щоб досягти пізнання виробничого процесу, тобто знайти закономірності, яким цей процес відповідає.

Обмеженість емпірично-реалістичної теорії полягає в тому, що за її допомогою можна пояснити лише прості процеси, які відбуваються у виробництві. Враховуючи те, що виробництво - це комплекс взаємопов'язаних елементів, доцільним є виявлення та обґрунтування причинних взаємозв'язків. Тому найефективнішим для визначення впливу усіх взаємозв'язків у виробництві стає дедуціювання моделей цих зв'язків. Таким чином сутність виробництва буде розглянута у повному обсязі.

Більшість вчених 60-80-х років минулого сторіччя визначала сутність дефініції «організація виробництва» за двома напрямками: наука, яка вивчає дії і прояви об'єктивних економічних законів у виробничо-господарській діяльності підприємства; раціональне поєднання у просторі і часі особистих і речових елементів виробництва у різних цілях [2,с.16].

У 1956 році Інститут організації виробництва у США офіційно прийняв таке визначення організації виробництва: «наука про організацію виробництва охоплює проектування, вдосконалення і здійснення на практиці інтегральних систем, які включають людей, матеріали, обладнання». На жаль, дане визначення не можна вважати повним, оскільки воно не охоплює дію економічних законів, які значно впливають на діяльність підприємства, а відповідно і організацію виробництва.

О.Віханський, Г.Кожекин, Р.Фатхутдинов визначають організацію виробництва як координацію та оптимізацію у часі і просторі усіх матеріальних і трудових елементів виробництва у цілях досягнення у визначені терміни найбільшого виробничого результату з найменшими витратами. Під час організації виробництва не завжди можна вдатися до застосування процесу оптимізації, оскільки він передбачає вибір найкращої з можливих альтернатив, оскільки існують певні рішення, які є несумісними або взаємовиключними, але результат, який передбачається у разі їх впровадження, повністю відповідатиме цілям виробництва і меті діяльності підприємства.

Н.І.Новицький вважає, що організація виробництва - це система умов і факторів раціонального узгодження дій робітників підприємства при використанні предметів і засобів праці у виробничому процесі на підставі застосування знань у сфері техніки, економіки та соціології аналітичних прийомів і сучасного досвіду, спрямованих на досягнення поставлених цілей з випуску визначених продуктів праці відповідної якості і кількості [3,с.15]. Визначаючи таким чином механізм організації виробництва, Н.І.Новицький надає провідну роль при реалізації даного процесу робітникам, не враховуючи зовнішній вплив на підприємство.

Провівши дослідження еволюційного розвитку ролі виробництва в економіці, слід відзначити, що виробництво як категорія передбачає реалізацію процесу, де взаємодіють робоча сила, засоби і предмети праці з метою створення продукції, виконання певних робіт або надання послуг, але при формуванні ряду наукових теорій (Ф.Тейлора та Г.Форда) акцент робиться не на виробництво як категорію і відповідно його значення і роль в економіці, а на організацію виробництва. Виходячи з аналізу ряду наукових праць, можна сформулювати два погляди на виробництво. Ідеї А.Сміта, Д.Рікардо, К.Маркса, Ф.Енгельса визначають переважачу роль виробництва в економічному розвитку саме через поєднання економічних і соціальних наслідків процесу виробництва.

Водночас Ф.Тейлор, Г.Форд, А.Файоль, К.Адамецьки, Є.Сатель та інші вважають, що не виробництво як процес, а процес організації виробництва відіграє провідну роль у розвитку економіки, оскільки саме від ефективної організації виробництва через планування, впровадження нової техніки, підвищення продуктивності праці, типізацію, стандартизацію, раціоналізацію праці виробництво створює економічний, бюджетний і соціальний ефект. У той же час погляди другої групи науковців, які вважають саме організацію виробництва рушійним мотивом розвитку економіки, поділяються на діаметральні підходи.

У працях Ф.Тейлора, А.Файоля, К.Адамецьки організація виробництва розглядається через систему наукового управління, яка базується на вивченні елементів часу, встановленні щоденного завдання, розробки преміальних систем заробітної плати, організації системи постачання, тобто система спрямована на управління організації виробництва через координування діяльності інших осіб, направлена на досягнення

результатів. Починаючи з 20-30-х років ХХ сторіччя у наукових працях О.Розмировича, П.Керженцева, П.Крепиша, Б.Карценбогена, Є.Сателя організація виробництва розглядається через створення і впровадження нової техніки, впровадження техніко-економічного планування, форми руху процесу виробництва в часі, що фактично формує менеджмент організації виробництва, тобто діяльність, спрямовану на досягнення певних передбачених цілей шляхом раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

На підставі пізнання сутності виробництва та організації виробництва та зважаючи на переміщення акцентів у напрямку останньої категорії, автор дотримується думки ряду науковців з приводу панівної ролі в економіці організації виробництва. Саме тому на сучасному етапі роль та ефективність виробництва в економіці розглядається через його організацію. Суттєвий вклад у розвиток сучасної теорії організації виробництва зробили такі вчені, як: Л.Д.Плоткін, О.К.Янушкевич, Н.І.Новицький, Г.Вьойе, У.Деринг, О.І.Волков, котрі інтенсивно розвивали теоретичні підходи до потокових методів, групового та автоматичного виробництва, організації процесу виробництва в часі, оперативного планування виробництва. Але треба підкреслити, що, незважаючи на велику кількість досліджень з даного приводу, дотепер не існує у науковій літературі однозначного трактування понять «організація виробництва» і «виробництво» та визначення вирішальної ролі в розвитку економіки одного з них.

Тому автор на підставі проведеного наукового дослідження й узагальнення концептуальних підходів до питань виробництва та організації виробництва вважає за доцільне сформулювати визначення цих категорій. Організація виробництва - це система факторів виробництва, яка взаємодіє через технологічні контури відтворення з метою досягнення поставлених цілей на підставі дії економічних законів, а виробництво - це процес виготовлення певної продукції або послуги. Виходячи з цих визначень, формується їх функціональне призначення, оскільки організація виробництва базується та поглинає категорію «виробництво».

Джерела та література:

1. Курочки А.С. Организация производства: Учеб. пособие. - К.: МАУП, 2001. - 216 с.
2. Плоткін Я.Д., Янушкевич О.К. Організація і планування виробництва на машинобудівельному підприємстві: Навч. видання. - Львів: Світ, 1996. - 352 с.
3. Новицький Н.И. Организация производства на предприятиях. Учеб.-мет. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2001. - 392 с.
4. Мірошник Л.Г. Економіка розвитку. - Суми: Університетська книга, 2000. - 450 с.
5. Прыкин Б.В. Технико-экономический анализ производства: Учебник для вузов.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 399 с.

***Ірина Кичко,
Віталіна Нічога***

МІСЦЕ ЗАОЩАДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ У ВИРІШЕННІ СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНУ

Процес акумулювання заощаджень завжди був невід'ємною складовою частиною інвестиційного процесу, адже заощадження - це вагоме джерело інвестиційних ресурсів[1]. Світова практика свідчить, що заощадження саме приватного сектора є найважливішим джерелом фінансування економіки. Вони становлять вагомий чинник економічного зростання в періоди криз національного виробництва [2].

На сучасному етапі розвитку України зростання заощаджень населення набуває все більшого значення. При цьому виділяють економічні, фінансові, соціальні, політичні аспекти цього процесу. Економічне значення заощаджень полягає в тому, що вони дають потужні додаткові стимули до праці, збільшення її продуктивності, професійної якості[3]. Враховуючи те, що соціальний розвиток України супроводжується нагромадженням гострих проблем життєдіяльності, варто акцентувати увагу також і на соціальних наслідках процесу заощаджень.

Природу виникнення і потребу в заощадженнях широко вивчали економісти в різні

часи у багатьох країнах. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили В.Беренс, Дж.Кейнс, І.Фішер, М.Фрідмен, Р.Солоу та інші. Вивчення моделей поведінки споживачів, розроблених цими вченими, дає можливість порівняти різні підходи в аналізі закономірностей споживання і природи заощаджень.

Природу заощаджень всебічно досліджували і радянські економісти. А.Н.Воронов, А.П.Гнутов, Г.С.Ткаченко, А.Я.Ілініч розглядали заощадження як невикористану на поточні споживчі потреби частину особистого доходу. Вони наголошували на трудовому характері заощаджень і акцентували увагу на мотивах утворення і формах існування останніх [4].

Дана проблема досить широко розглядається і колом вітчизняних науковців, серед яких варто виділити М.Савлука та М.Паламарчука. Так, М. Паламарчук детально досліджує ошадну справу як суспільну діяльність, пов'язану із заощадженням, накопиченням і використанням грошей. М.Савлук провів ґрунтовне дослідження питання зростання довіри населення як чинника ефективної банківської діяльності.

Тема заощаджень висвітлюється здебільшого тільки на загальнодержавному рівні, проте не буде зайвим проаналізувати місце та вплив заощаджень приватного сектора на соціально-економічний розвиток окремого регіону.

Предметом дослідження у розрізі даної статті, поряд із вивченням заощаджень як ресурсу фінансового ринку, є динаміка заощаджень населення Чернігівської області на рівні Чернігівського обласного управління ВАТ «Ошадбанк» та її вплив на активізацію інвестиційних процесів та вирішення головних соціальних проблем регіону.

На сьогодні населення Чернігівської області через слабкий розвиток фінансового ринку використовує банківські депозити як найдоступніший метод розміщення заощаджень [5]. Проте й цим інструментом населення буде користуватися лише за достатньої довіри до банківських установ. За її відсутності заощадження зберігатимуться у вигляді готівки чи спрямовуватимуться у тіньовий сектор, або ж будуть дробитися на декілька вкладів з метою зменшення ризику втрат у разі банкрутства чи ліквідації банку. Звісно, за таких умов ні про яке інвестування економіки не може бути й мови, адже з фінансового обороту випадатимуть величезні грошові ресурси, позбавляючи країну, зокрема регіон, стійкого джерела зростання.

Перевагою Ошадбанку як державної установи є те, що він здійснює фінансові відносини між державою і більшістю населення і тому заручається державною підтримкою, а саме - гарантування державою, як власником банку, виплати вкладів[6]. Поряд з цим ВАТ «Ошадбанк» - одна з найбільших фінансово-кредитних установ України, що надає повний спектр банківських послуг. За підсумками 2004 року, банк зберіг свої позиції в десятці провідних банків і залишився в числі лідерів за обсягом вкладів населення (станом на 01.07.2004 р., сума строкових депозитів фізичних осіб становила 1,13 млрд.грн.; найбільша сума строкових депозитів у Приватбанку - 3,32 млрд.грн.)[7].

ЧОУ ВАТ «Ошадбанк» на банківському ринку регіону як за кількістю вкладників, так і за сумою вкладень, посідає провідне місце. Згідно з річним звітом ЧОУ ВАТ «Ошадбанк» на долю обласного управління припадає 13,7% загальної суми депозитів області. При цьому підтверджується фінансове значення заощаджень, адже відбувається формування одного із основних джерел надходження коштів на фінансовий ринок.

Аналіз депозитних операцій банку свідчить про те, що залишки заощаджень фізичних осіб за рік зросли на 4542,9 тис. грн. і на 01.01.2005 р. досягли 79921,8 тис. грн., що становить 79,0% від усіх залучених коштів. При цьому вклади до запитання збільшилися на 3025,5 тис. грн. і на 01.01.2005 р. становили 52938,4 тис. грн., а строкових - на 1517,4 тис. грн. і досягли 26983,3 тис. грн. При цьому переважають довгострокові депозити, частка яких - 17110,5 тис. грн. Простежується стійка тенденція до зростання вкладів населення до ошадних установ Чернігівської області, адже за період з 01.01.2005 р. до 01.11.2005 р. їх обсяг збільшився на 49251,7 тис. грн. і на 01.11.2005 р. становив уже 129173,4 тис. грн. При цьому приріст за поточними вкладами досяг 41075,1 тис. грн., а за строковими - 8176,6 тис. грн. Станом на 01.11.2005 р., вклади в національній валюті становили 122312,1 тис. грн., їх приріст з 01.01.2005 р. - 48621,3 тис. грн., а в іноземній валюті - 68613 тис. грн., приріст відповідно - 630,3 тис. грн.

На залучення коштів у 2004 році значний вплив мали ажіотажні настрої населення протягом листопада-грудня. Незначний відтік вкладів населення, спричинений попитом на готівкові кошти, було призупинено напередодні 2005 року. На сьогодні ж ці процеси стабілізувалися і намітилися позитивні зрушення у системі банківських вкладів, на що в першу чергу вплинуло зміцнення довіри населення до банківської системи в цілому.

Це підтверджує можливість впливу політичних подій на структуру та динаміку заощаджень.

Якщо порівнювати показники діяльності ЧОУ ВАТ «Ощадбанк» з консолідованими показниками ВАТ «Державний ощадний банк України», то залишки заощаджень фізичних осіб в установах банку зросли за рік на 16,6 млн. грн. і на 01.01.2005р. становили 3459,7 млн. грн., причому залишки поточних вкладів зменшилися на 9,5 млн. грн. і на 01.01.2005 р. сягали 2296,8 млн. грн., а строкових - збільшилися на 26,1 млн. грн. і становили - 1162,9 млн. грн. [8].

Вирішення соціальних та економічних проблем регіону значною мірою залежить від ефективності діяльності банків. Оскільки вони є основними фінансово-кредитними установами, то здійснюють інвестування економіки в основному через систему кредитування суб'єктів господарювання. З цього погляду доцільно проаналізувати діяльність банків за кредитними операціями.

Обсяг кредитних вкладень Ощадбанку зріс у порівнянні з попереднім роком на 17967 тис. грн. і на 01.01.2005 р. становив 68509 тис. грн. На загальнодержавному рівні Ощадбанк надав на 2829352 тис. грн. кредитів, або на 9% більше порівняно з 2003 роком, а саме - на загальну суму 33968227 тис. грн. Це очевидно, адже інтенсивніший ріст вкладів населення регіону вплинув на збільшення ресурсної бази банку (вклади фізичних осіб є основною частиною пасивів Ощадбанку), а звідси - на нарощення кредитних ресурсів.

Станом на 01.01.2005р. кредитні вкладення всієї банківської системи Чернігівської області на соціально-економічний розвиток регіону становили 955 млн. грн. (1,1% всіх кредитних ресурсів економіки України) [9]. Таким чином, на долю Ощадбанку припадає близько 7% загального обсягу кредитів суб'єктам господарювання в області.

Структура кредитів ЧОУ ВАТ «Ощадбанк» за видами економічної діяльності відображена в таблиці 1.

Таблиця 1
Структура кредитів Ощадбанку за видами економічної діяльності станом на 01.01.2005 року

(тис. грн.)

Вид економічної діяльності	01.01.2004 р.	Питома вага (%)	01.01. 2005 р.	Питома вага (%)
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	20559	40,68	19316	28,19
Добувна та обробна промисловість	407	0,81	0	0,00
Харчова промисловість	82,15	16,25	9584	13,99
Металургія	136	0,27	230	0,34
Видавнича справа, поліграфічна промисловість, відтворення друкованих матеріалів П	149	0,30	149	0,22
Гумова та пластмасова промисловість	80	0,16	80	0,12
Громадська діяльність	36	0,07	100	0,15
Діяльність у сфері відпочинку і розваг, культури та спорту	231	0,46	686	1,00
Кредити, надані фізичним особам	13920	27,54	33711	49,21
Інші види	6809	13,46	4653	6,78
Усього	50542	100,0	68509	100,0

* За даними Річного звіту ЧОУ ВАТ «Ощадбанк»

Таким чином, незважаючи на зменшення обсягу кредитування деяких галузей виробничої сфери, спостерігається тенденція до росту кредитування окремих галузей невиробничої сфери (громадська діяльність, діяльність у сфері відпочинку, розваг, культури та спорту) та кредитування фізичних осіб.

У цілому, банк надав на розвиток сільського господарства кредитів на суму 19316 тис. грн. станом на 01.01.2005 р., або 28,19 % від усього обсягу кредитних вкладень. Проте на 01.01.2004р. ця цифра становила 20559 тис. грн. (40,68%). Отже, спостерігається

зменшення як у абсолютному, так і у відносному вираженні даних кредитів. На 01.01.2005р., порівняно з попереднім роком, обсяг кредитних вкладень збільшився у харчову, металургійну промисловість, взагалі не кредитувалися галузі добувної та обробної промисловості, не змінилися вкладення у видавничу справу, гумову та пластмасову промисловість (149 тис. грн. і 80 тис. грн. відповідно).

Кредитні вкладення Ощадбанку у громадську діяльність та діяльність у сфері відпочинку, розваг, культури та спорту збільшилися за рік на 64 тис. грн. та 455 тис. грн. відповідно і на 01.01.2005 р. становили 100 тис. грн. та 686 тис. грн. (станом на 01.01.2005 р. - 0,15% та 1% відповідно від обсягу кредитів). Відбулося зниження порівняно з 2003 роком кредитів у сферу послуг.

Найбільше ж у структурі кредитів за видами економічної діяльності ЧОУ Ощадбанку займають кредити, надані фізичним особам. Вони становлять 33711 тис. грн. (49,21%) станом на 01.01.2005 р., що на 19791 тис. грн. більше, ніж у попередньому році.

Аналіз економічного становища регіону свідчить, що обсяги виробництва сільського господарства Чернігівської області порівняно з 2003 роком зросли на 16,9%, у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності - на 43,0%, у господарствах населення - на 4,1%.

Промисловими підприємствами за рік вироблено продукції на 9,9% більше, ніж у 2003 році. Приросту досягнуто на підприємствах добувної (на 12,5%) та обробної (на 10,3%) промисловості. Підприємствами сфери послуг та їх структурними підрозділами в 2004 році вироблено послуг на замовлення споживачів на загальну суму 624,3 млн. грн. проти 518,7 млн. грн. у 2003 році. Найбільша частка, як і рік тому, припадає на послуги пошти та зв'язку (31%), транспорту (28%).

За підсумком, фінансовий результат суб'єктів господарювання від звичайної діяльності до оподаткування всієї сукупності підприємств області за 2004 рік становив 173,0 млн. грн. Прибуток одержали 63,4% загальної чисельності підприємств [10].

При вирішенні соціальних проблем регіону Ощадбанк приносить населенню додатковий дохід, забезпечує страхову захищеність сімейних господарств від форс-мажорних обставин, підвищує якість задоволення потреб населення, що пов'язано з появою нових товарів і послуг вищої якості за період зберігання заощаджень.

У 2004 році номінальна заробітна плата одного штатного працівника області становила в середньому 438 грн. за місяць (у 2003 р. - 342 грн.). Сума несплаченої заробітної плати працівникам діючих підприємств становила на 1 січня поточного року - 9,6 млн. грн. Станом на 1 січня 2004 р. її розміри зменшилися на 46%. Найбільша заборгованість спостерігалась у промисловості (51,5% від загальної суми) та в сільському господарстві (26,6%).

Чисельність громадян, які отримали статус безробітних, на початок 2004 р. становила 26,2 тис. осіб, що на 1 тис. осіб (3,7%) менше, ніж на початок 2004 р. Кількість же наявних населення Чернігівської області на 1 січня 2005 р. становила 1187,7 тис. осіб.

Динаміка доходів та витрат населення регіону відображена в таблиці 2.

Таблиця 2

Доходи та витрати населення Чернігівської області (млн. грн.)

	2001	2002	2003	2004
Доходи	3776	4298	5050	6136
Заробітна плата	1384	1607	1963	2232
Прибуток та змішаний дохід	962	1039	1173	1407
Доходи від власності, одержані	109	123	135	144
Соціальні допомоги, інші одержані поточні трансферти	1321	1529	1779	2353
Витрати та заощадження	3776	4298	5050	6136
Придбання товарів та послуг	3119	3250	3767	4606
Доходи від власності, сплачені	1	2	11	23
Поточні податки та доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	185	237	308	299
Нагромадження нефінансових активів	38	13	109	101
Приріст фінансових активів	433	796	855	1107
Наявні доходи	2962	3419	3690	4863
У розрахунку на одну особу, грн.	2376,7	2769,2	3256,6	4061,9
Реальні наявні доходи, відсотків до попереднього року	-	118,4	110,3	111,0

* Джерело: Статистичний щорічник «Чернігівщина-2004»

Наведені дані таблиці 2 показують, що доходи населення збільшилися за рік на 1086 млн. грн. і досягли у 2004 р. 6136 млн. грн. Нагромадження нефінансових активів зменшилися на 8 млн. грн., але приріст фінансових активів становив 1107 млн. грн. у 2004 р., порівняно з 855 млн. грн. у 2003 р. Наявні доходи у розрахунку на одну особу збільшилися на 805,3 грн. порівняно з 2003 р.

Аналіз роботи господарського комплексу області у 2004 р. свідчить про закріплення позитивних тенденцій у соціально-економічному розвитку. І хоча наявних банківських депозитів поки що недостатньо для інвестиційних потреб економіки регіону, можна спрогнозувати, що й надалі відбуватиметься приріст вкладів населення у банківську систему, зокрема в установи Ощадбанку.

Як висновок можна зазначити:

1) за рахунок зростання пасивів банківського сектора Чернігівської області, зокрема Ощадбанку, відбувається формування заощаджень - одного із основних джерел надходження коштів на фінансовий ринок регіону;

2) серед причин нарощення темпів розвитку виробничих і невиробничих галузей регіону є збільшення кредитів, наданих фінансово-кредитними інститутами;

3) стрімке зростання заощаджень населення в ЧОУ ВАТ «Ощадбанк» дало можливість підвищити обсяги кредитування фізичних осіб та таких галузей, як харчова промисловість, металургія тощо;

4) враховуючи зміну акцентів у фінансово-бюджетній політиці, направлених на активізацію пошуку спеціальних джерел фінансування невиробничої сфери, важливою є тенденція до росту кредитування галузей невиробничої сфери (громадська діяльність, діяльність у сфері відпочинку, розваг, культури та спорту);

5) соціальним аспектом заощаджень банківської системи Чернігівської області є отримання додаткового доходу, підвищення страхової захищеності фізичних осіб від непередбачених обставин, покращення якості задоволення потреб населення;

6) стабілізація попиту і пропозиції на фінансовому ринку, збільшення притоку фінансових ресурсів порівняно з їх відтоком свідчить про підвищення довіри населення до фінансово-кредитних установ і підтверджує політичний аспект заощаджень.

Джерела та література:

- 1 Мельник О. Заощадження населення як джерело інвестицій // Банківська справа. - 1999. - № 3. - С. 66 - 67.
- 2 Кожель Н. Основні тенденції змін у структурі вкладів на українському депозитному ринку як свідчення зміцнення довіри до банків // Вісник НБУ. - Листопад 2004. - С. 43-45.
- 3 Савлук М. Грошові заощадження населення як ресурс фінансового ринку // Роль грошових заощаджень населення в розбудові економіки України. - К.: КНЕУ, 2002. - С. 8-15.
- 4 Перекуємо заощадження на інвестиції // Фондовий ринок. - 2000 р. - № 26. - С. 2-4.
- 5 Савлук М. Довіра населення як чинник ефективної банківської діяльності // Вісник НБУ. - Серпень 2003. - С. 8 -10.
- 6 Паламарчук М. Ощадній справі - масштабність і ефективне функціонування // Банківська справа. - 1998. - № 2. - С.3 - 7.
- 7 Бюлетень НБУ. - 2004. - № 8. - С. 25 - 26.
- 8 Державний Ощадний Банк України. Річний звіт. - 2004. - 36 с.
- 9 Бюлетень НБУ. - 2005.- № 9.- С.74 -120.
- 10 Статистичний щорічник «Чернігівщина-2004». - Чернігів: Держкомстат України, Головне управління статистики у Чернігівській області. - 490 с.

Володимир Іванець

●

КОНЦЕПЦІЯ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ ЗАГРОЗ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Концепція визначає систему поглядів на проблему впливу зовнішніх і внутрішніх факторів загроз на систему безпеки підприємства на різних рівнях та етапах виробничої діяльності, а також на діяльність механізму забезпечення безпеки, формування політики

та стратегії безпеки підприємства. Ця концепція стосується всіх учасників процесу забезпечення безпеки, починаючи від керівництва і співробітників підприємства до професіональних спеціалістів та користувачів (постачальники, споживачі, партнери, клієнти), що підкреслює її значимість у всій злагодженій комплексній системі безпеки суб'єкта господарювання [1, ст. 10].

Як показала практика діяльності підприємництва, цей процес впливу зовнішніх і внутрішніх факторів загроз необхідно постійно враховувати нарівні з усіма видами безпеки (особиста, колективна, економічна, інформаційна), які тісно взаємопов'язані і переплетені, оскільки не можна окремо розглядати деструктивні соціальні сили без врахування технічних, інформаційних чи природних факторів [2, ст.7].

Будь-який суб'єкт господарювання у ринковому середовищі здійснює комерційну діяльність і вступає у певні відносини з державними органами, банками, постачальниками і споживачами. У процесі фінансово-господарської діяльності виникають зовнішні та внутрішні фактори загроз безпеки підприємства і необхідність виконання зобов'язань підприємства з визначеними термінами їх виконання, порушення яких веде до придбання підприємством репутації ненадійного партнера, неплатоспроможного або неспроможного, що завдає збиток своїм кредиторам. І сучасна трансформація економічних відносин від планової до ринкової схеми продовжується на фоні значної кризи практично усіх сфер та галузей господарювання з появою великої кількості підприємств-банкрутів. У цій ситуації система управління підприємством повинна відповідати умовам і вимогам ринкової економіки, зокрема, забезпечувати відповідність внутрішнього середовища підприємства стану зовнішнього середовища. Сама ідея визнання взаємозв'язків і взаємозалежних елементів, підсистем і всієї системи управління підприємством в цілому з зовнішнім середовищем давно визнана в управлінській науці. Таким чином, економічна безпека підприємства розглядається у ширшому аспекті - як можливість забезпечення його стійкості в різноманітних умовах зовнішнього середовища, у тому числі несприятливих умовах з усіма видами зовнішніх загроз безпеки підприємства, незалежно від характеру їх впливу на діяльність підприємства, масштабу і характеру внутрішніх змін (тобто впливу внутрішніх факторів загроз безпеки підприємства) [3, ст.7; 4, ст.64, 69].

Вплив зовнішніх і внутрішніх факторів загроз безпеки підприємства слід розглядати у поєднанні і в прямій залежності від глобальних змін, що відбуваються у нашому суспільстві. Прийняття управлінських рішень у комплексній системі безпеки щодо механізму забезпечення безпеки (закони, правові норми, спонукаючі мотиви і стимули, методи, заходи, сили та засоби) та формування політики безпеки (цілі і завдання, функції, принципи та стратегія) є невід'ємною перемінною складовою часу дії зовнішніх і внутрішніх загроз на об'єкти їх впливу. Безперервний і невинний процес впливу загроз вимагає найраціональніших сучасних форм, методів, способів і шляхів створення, удосконалення і розвитку системи безпеки, постійного управління нею, контролю, виявлення її вузьких місць і потенційних загроз підприємству. Ефективність відбиття постійного тиску комплексу зовнішніх і внутрішніх загроз може бути досягнута лише при комплексному використанні всього арсеналу засобів захисту і протидії у всіх структурних елементах виробничої системи і на всіх етапах технологічного циклу. І ніяка комплексна система безпеки (КСБ) не зможе забезпечити необхідного рівня безпеки без відповідної підготовки персоналу підприємства і користувачів та дотримання ними всіх встановлених правил, направлених на забезпечення безпеки у протистоянні найдосконалішим видам загроз [1, ст. 10-11; 2, ст. 43-45].

Звідси випливає необхідність визначення і прогнозування можливих комплексних з боку конкурентів чи поодиноких загроз як основи для обґрунтування, вибору і реалізації адекватних захисних заходів стосовно персоналу чи щодо матеріальних ресурсів, фінансів та інформації відповідно до вимог, принципів і завдань безпеки діяльності підприємства [1, ст. 17-22].

Невблаганна хода економічного розвитку суспільства з її постійними зовнішніми, внутрішніми, кримінальними та стихійними загрозами підприємницькій діяльності потребує одночасно від КСБ підприємства виконання безпосередньо нею своїх обов'язкових упереджувально-профілактичних та оперативно-інформаційних функцій. Відповідно, система безпеки вимагає здійснення заходів загального забезпечення безпеки діяльності підприємства, спеціальних заходів і заходів загальнодержавної безпеки з урахуванням політичної, економічної та соціальної ситуації в Україні. Стратегічний

розвиток підприємства в ринковій економіці зазнає впливу політичної спрямованості та стратегії певних політичних сил країни, процесів політичної кризи, банкрутств. Сьогоднішні особливості економіки України значним чином звужують ринок діяльності підприємства, примушують його до агресивнішої поведінки у гострій конкурентній боротьбі за клієнтів, сфери діяльності із застосуванням методів недобросовісної конкуренції, зумовлюють необхідність пошуку нових підходів і технологій виробництва, що поступово зазнають трансформації відповідно до змін економічних умов у країні, основною ознакою яких є підвищення ризику проведення будь-яких комерційних операцій.

Складність соціальної ситуації доповнюється зубожінням значної частини населення, безробіттям, що є однією із умов зростання злочинності у пропорції 1 до 5, та певною недосконалістю правової бази з питань безпеки підприємства. Сучасна кримінальна ситуація в Україні залишається загрозливою. Основу всіх злочинів становлять такі, що мають корисливу мету, і половина з них має економічну спрямованість та здійснюється протягом тривалого в рамках легальної господарської діяльності часу. Йде зрощування економічної злочинності з кримінальною з метою оволодіння ресурсами підприємства, проникнення до його керівництва та управлінської ланки [6, ст. 8-11; 8, ст. 56].

Допущені на початковому етапі реформ помилки в економічній, воєнній, правоохоронній та інших сферах державної діяльності, послаблення системи державного контролю і відсутність наступальної соціальної державної політики, зниження духовно-морального рівня суспільства - все це об'єктивні фактори загрози криміналізації суспільства і господарської діяльності.

Крім кримінальних зовнішніх і внутрішніх загроз, у поєднанні з ним є низка специфічних факторів, що негативно відображається на економічній безпеці підприємства в Україні, а саме:

- перевага політичних інтересів над економічними та лобювання інтересів зарубіжних виробників;

- несприятлива для підприємця економічна політика держави, що виявляється в маніпулюванні з метою регулювання економіки обліковою ставкою, валютним курсом, ставками митного тарифу і податків;

- високий рівень інфляції і штучно знижений курс гривні;

- виснаження природних ресурсів і погіршення екологічної ситуації; руйнування науково-технічного потенціалу країни веде до зниження якості досліджень, втрати паритетності та відтоку наукових висококваліфікованих фахівців за кордон на стратегічно важливих для держави напрямках науково-технічного прогресу, до деградації науковоміких виробництв, зниження технічного рівня матеріального виробництва і примітивізації виробничих технологій, зростання вірогідності техногенних катастроф та залежності українських підприємств від провідних країн світу;

- невирішеність соціальних проблем, як зовнішній фактор загроз - низький рівень доходів, безробіття, плинність кадрів та інше, що, як внутрішній фактор загроз, суттєво знижують ступінь відповідальності працівників підприємства до збереження та імовірного продажу секретів підприємства; майнова диференціація населення, безконтрольне розшарування суспільства на вузьке коло багатих і переважну масу незабезпечених громадян з наростанням соціальної напруги;

- руйнування господарських зв'язків; необов'язковість і безвідповідальність суб'єктів господарювання усіх видів;

- підсилення конкурентної боротьби за українські ринки з боку як вітчизняних внутрішніх, так і з боку закордонних зовнішніх виробників;

- розмах промислового і комерційного шпигунства з боку різних структур з використанням методів особистого і технічного проникнення до комерційної таємниці;

- збереження високого рівня криміналізації економіки взагалі та поширення випадків укладання кримінальними структурами протиправних зовнішньоекономічних договорів з метою відмивання «брудних» грошей і вивозу їх за кордон;

- установка контролю з боку кримінальних структур над багатьма суб'єктами господарської діяльності різних секторів економіки; економічна корупція; недієздатність правоохоронних органів; роздутий управлінський апарат;

- відсутність реального господарського права та недосконалість чинного законодавства, що регулює відносини в сфері підприємництва, зокрема, у сферах

ліцензування, оподаткування, банкрутства;

- відсутність єдиної стратегії забезпечення безпеки підприємництва та цивілізованих юридичних гарантій для реалізації комерційних інтересів;

- високий рівень монополізації ринку;

- відсутність досвіду в українському бізнесі у розробці та реалізації засобів і методів захисту власної економічної безпеки, відсутність досвідчених фахівців-професіоналів;

- загроза фізичному здоров'ю населення у всіх сферах господарської діяльності через кризовий стан охорони здоров'я, освіти і науки, слабкий соціальний захист людей, що призвело до різкого скорочення середньоочікуваної тривалості життя людини, зниження рівня здоров'я нації, деформації її демографічного і соціального складу, руйнування генофонду України, підризу дієздатної основи розвитку виробництва і формування дієздатної армії, особливо на селі, послаблення основного елементу суспільства - сім'ї [5, ст. 17-18; 7, ст.14-15; 8, ст. 54-55; 9, ст. 40-41].

Факторами зовнішніх загроз прямого впливу на безпеку підприємства є:

- зміна законодавства, що регулює економічні відносини партнерів;

- непередбачувані дії органів державного управління і самоврядування через наявність відповідних прав монопольно вирішувати спірні питання, беззаперечно отримувати будь-яку інформацію про підприємство, практично без особливих підстав проводити численні перевірки діяльності підприємства, неправомірно вилучати документи з грифом КТ і т.і.;

- клієнти, партнери, консультанти, радники, аудиторі через неврегульовані відповідними нормативно-правовими документами взаємовідносини з ними та порушення ними зобов'язань з договорів;

- рекламації і штрафи за браковану продукцію;

- особи, що займаються промисловим шпигунством і детективною діяльністю, та створення ними на підприємстві каналів витоку конфіденційної інформації, проведення активів, психологічних і ідеологічних диверсій (необґрунтовані чутки і т.п.);

- незаконні дії конкурентів (переманювання і підкуп співробітників, компрометація співробітників та діяльності підприємства з використанням повноважень державних, правоохоронних органів та ЗМІ);

- інфляція, зміна податкової політики і цін;

- недобросовісні конкуренція і реклама, корупція, рекет та інші протизаконні дії кримінальних структур;

- розкрадання матеріальних цінностей і коштів особами, що не працюють на підприємстві;

- форс-мажорні обставини (стихійні загрози, ЗМІ через безконтрольне отримання інформації про стан і діяльність підприємства і його персонал, аварії, смерть керівників і провідних спеціалістів, раптова поява сильних конкурентів).

Зовнішніми факторами загроз непрямого впливу є:

- політична ситуація та міжнародна обстановка;

- економічна нестійкість, інфляційні процеси і стихійні загрози в країні діяльності;

- науково-технічний прогрес [6, ст. 12; 7, ст. 13-14; 9, ст. 43].

Внутрішні фактори загроз безпеки підприємства зумовлені його діяльністю та породжені вищевказаними зовнішніми факторами загроз безпеки підприємства передумовами для негативних, протиправних, злочинних дій персоналу підприємства (70-80 % злочинів скоюється за їх участю і посередництвом), безконтрольного використання технічних засобів, порушення режиму безпеки діяльності і недосконаліми технологіями виробництва суб'єкта господарювання.

Основними джерелами внутрішніх загроз є працівники підприємства внаслідок:

- своїх непрофесійних дій, відсутності досвіду роботи молодих спеціалістів, недостатньої професійної підготовки через недостачу науково-матеріальної бази і відповідної виробничої, переддипломної практики у навчальних закладах та інших підприємствах країни внаслідок скорочення промислового потенціалу держави;

- невідповідної професійної підготовки менеджерів з безпеки чи відповідальних осіб за стан забезпечення безпеки на підприємстві через незначну кількість спеціальних навчальних закладів в країні;

- некомпетентності, низького стану менеджерських здібностей керівників середньої

ланки (начальників відділів) та їх неякісного контролю за роботою персоналу через небажання керівництва підприємства проводити їх відповідну перепідготовку чи підвищення кваліфікації та інші недоліки у плануванні, організації, управлінні персоналом;

- великої плинності кадрів через малочисельність висококваліфікованих співробітників робочих професій, недосконалої системи заробітної плати та стимулювання праці персоналу;

- невирішеності соціальних проблем працівників підприємства та неефективної роботи служби економічної безпеки;

- використання недосконалих, застарілих технологій виробництва за рахунок непродуманої економії коштів та пасивність, низьку кваліфікацію кадрів щодо удосконалення технологій комерційної діяльності підприємства, які б найбільш відповідали сучасним умовам та забезпечували успішне (без втрат) проведення комерційних операцій;

- порушень правил кадрової роботи, невідповідності кадрової політики умовам роботи підприємства і низького стану виховної, профілактичної роботи на підприємстві;

- відсутності необхідної нормативної бази на підприємстві, яка б встановлювала режими його діяльності та правила поведінки персоналу;

- низького стану трудової і виробничої дисципліни, слабкої вимогливості керівного складу та безвідповідального ставлення персоналу підприємства до виконання своїх обов'язків, порушення ним якості продукції і послуг, технологій виконання операцій та договорів, помилок у визначенні попиту та у взаєминах з партнерами;

- низького рівня внутрігосподарського контролю за здійсненням фінансово-господарських операцій, веденням бухгалтерського обліку матеріальних цінностей та грошових коштів і незадовільного стану забезпечення їх збереження;

- низького рівня організації і порушення роботи з конфіденційною інформацією, інформаційних систем та створення каналів витоку конфіденційної інформації;

- напруження морально-психологічної обстановки в колективах підприємства, виникнення конфліктних ситуацій, психологічних та комунікаційних особливостей персоналу і неадекватного сприйняття ним окремих рішень керівництва, непередбачених реакцій на них колективів окремих підрозділів підприємства;

- шахрайства і хабарництва, зловживання службовим обов'язком, фальсифікації документів [6, ст. 12-13; 7, ст. 14; 9, ст. 42].

Отже, комплекс зовнішніх і внутрішніх факторів загроз безпеки підприємства викликає адекватну появу комплексної системи безпеки його стабільної діяльності в усіх сферах та галузях господарювання.

Джерела та література:

1. В.И. Ярочкин. Система безопасности фирмы. 3-е изд., перераб. и доп. - М: Ось - 89, 2003. - 352 с.
2. О. Грунин, С. Грунин. Экономическая безопасность организации - СПб.: Питер, 2002. - 160 с.: ил. - (Серия «Учебные пособия»).
3. С.В. Козаченко, С.М. Шкарлет, Т.О. Бобришева-Шкарлет. Диагностика та оцінка кризового стану суб'єктів підприємницької діяльності. Навчальний посібник. - Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2005. - 264 с.
4. Г.В. Козаченко, В.П. Пономарьов, О.М. Ляшенко. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: Монографія. - К.: Лібра, 2003. - 280 с.
5. Николаюк С.І., Никифорчук Д.Й. Безпека суб'єктів підприємницької діяльності: Курси лекцій /Серія: Бібліотека оперативного співробітника. - К.: КНТ, 2005. - 320 с.
6. Зубок М.І., Зубок Р.М. Безпека підприємницької діяльності: Нормативно-правові документи комерційного підприємства, банку. - К.: Істина, 2004. - 144 с.
7. Н.І. Машина. Економічний ризик і методи його вимірювання: Навчальний посібник. - Київ: Центр навчальної літератури, 2003. - 188 с.
8. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов, 2-е изд. - СПб.: Питер, 2004. - 288 с.: ил. - (Серия «Учебник для вузов»).
9. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2005. - 432 с.

●

ДІАПАЗОННИЙ ПІДХІД ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТАНУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В КОНТЕКСТІ ОПТИМАЛЬНОСТІ ЗАСАД ЙОГО ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

У вік четвертої технологічної епохи, що почалася наприкінці ХХ на початку ХХІ сторіччя, здатність до економічного зростання підприємства та формування стану його економічної безпеки визначається параметрами інноваційної політики та відповідно інноваційного потенціалу. Так, наприклад, у технологічно розвинутих країнах світу питома вага інноваційних знань, що втілюються в товарах, технологіях, організаційних заходах, становить близько 70-85 відсотків приросту ВВП та близько 28 % національного доходу [1, 8]. Україна як держава та її економічні агенти - підприємства цілком здатні зайняти достойне місце у світовому економічному просторі, але лише за умови опанування та всебічного впровадження науково-технологічної моделі розвитку як держави, так і всіх її економічних агентів. На жаль, відмітимо, що українська економіка наразі характеризується низьким результативним показником інноваційної активності з одночасно наявним значним науковим потенціалом.

Наукові засади інновацій завжди були предметом наукових досліджень. До когорти найвагоміших науковців, що досліджували зміст, а також теоретичні і прикладні складові інноваційної діяльності, необхідно віднести А.Сміта, Д.Рікардо, Дж.Мілля, К.Маркса, Р.Слоу, Й.Шумпетера, Д.Сахала, Р.Фостера, Б.Твісса, Е.Денісона, Дж.Брайта та інших. В окрему категорію наукових досліджень, що стосуються інновацій, необхідно виділити технологічні (процесові) інновації. Так, саме технологічні (процесові) інновації призводять до істотного збільшення операційного циклу підприємства [7], а розрахунки Е.Денісона свідчать, що нова технологічна база є запорукою приросту національного доходу на рівні 28 відсотків [8]. Із категорією технологічних (процесових) інновацій напругу пов'язана теорія довгих хвиль Кондратьєва щодо обґрунтування циклічних процесів ділової активності. Достатньо детально категорію інновацій у процесовому (технологічному аспекті) розглядали Д.Тідд, Д.Бессант, К.Павітт, Б.Твісс, Б.Санто, І.Школа, І.Буднікевич, О.Лапко, Д.Черваньов, Н.Гончарова, І.Павленко, Л.Антонюк та інші. В роботах цих науковців докладно висвітлені проблеми становлення та розвитку інноваційної діяльності, а також інструменти діагностики та прогнозування інноваційного зокрема та науково-технічного розвитку взагалі, але більшість наукових положень можуть бути застосовані лише в статичному аспекті діагностики ефективності інноваційної політики підприємства. Однак діагностика і формування стану економічної безпеки підприємства на засадах його інноваційної політики вимагає оцінки динамічної ефективності технологічних (процесових) інновацій, що є передумовою формування стану економічної безпеки і конкурентоспроможності.

На підставі вищевикладеного мета цієї статті полягає у розробці та запровадженні динамічного підходу дослідження еволюції та прогнозування можливих майбутніх параметрів стану економічної безпеки підприємства та його конкурентоспроможності, що формуються на засадах інноваційної політики підприємства із застосуванням методу аналізу середовища функціонування економічного агента.

Так, кожна інноваційна технологія (процесова інновація) може бути охарактеризована в термінах її середніх або граничних параметрів, наприклад: коефіцієнтів прямих витрат, фондоемності, матеріалоемності, норм витрат вхідних та внутрішніх ресурсів, фондовіддачі, продуктивності праці та інших. У кожному момент часу будь-яка технологія, у тому числі і та, що представляє процесову інновацію, характеризується певним співвідношенням цих параметрів $(b_1(t), b_2(t), \dots, b_k(t))$, що у формалізованій інтерпретації являє собою вектор технологічних характеристик і може бути агрегований у єдиний показник поточного технологічного рівня $V(t)$ за

допомогою мультиплікативної моделі [2, 6] та має наступний вигляд:

$$B(t) = \prod_{i=1}^k b_i^{\beta_i}(t) \quad (1)$$

У рамках концепції впровадження проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» удосконалення певної технології, що відбувається під впливом науково-технічного прогресу, тобто впровадження процесових інновацій, здійснюється для виробництва тієї ж продукції, що випускалася раніше, але іншим способом і може бути описане в термінах змін технологічних характеристик $b_i(t)$, які прямо або опосередковано (через технологічні знання) зумовлені зростанням наукових знань і відбуваються за експоненціальним законом. Останнє дозволяє спрогнозувати динаміку зростання технологічного рівня $B(t)$ у часі, оцінити ефективність і досконалість нової технології на момент завершення її розробки й готовності до початку операційного впровадження. Використовуючи діапазонний підхід прогнозування і оцінки, процесову інновацію можна вважати такою, що формує стан економічної безпеки й конкурентоспроможності підприємства, якщо точка, що зображує її характеристичні параметри, потрапляє в розрахункову континуальну множину прогнозованої технологічно-ефективно-еквіпотенціальної поверхні.

При цьому вважаємо за необхідне зауважити, що первісне значення має цілісна і комплексна оцінка ефективності підприємства, певне сполучення використовуваних ресурсів, застосовуваних технологій і вироблених продуктів, що дозволяє вести мову про динамічну ефективність функціонування економічного агента в його оточенні і формує поточний та перспективний стан його економічної безпеки і конкурентоспроможності на засадах інноваційної політики.

Реалізація динамічного підходу до аналізу ефективності проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» повинна враховувати ту обставину, що кожний наступний період функціонування успадковує від попереднього певні матеріальні, інформаційні, трудові та інші ресурси, а також набуває у спадок певні специфічні обмеження, що одночасно зумовлені попередніми економічними змінами і безпосередньо впливають на такі зміни в майбутньому [4]. Внаслідок цього різні періоди діяльності підприємства необхідно аналізувати послідовно від минулого і сучасного стану до майбутнього, при цьому вивчення соціально-економічної еволюції стану економічної безпеки підприємства зводиться до послідовності таких періодичних.

Найефективнішим методом, що реалізує динамічний підхід дослідження еволюції та прогнозування можливих майбутніх параметрів стану економічної безпеки підприємства та його конкурентоспроможності, що формується на засадах інноваційної політики підприємства, є метод аналізу середовища функціонування економічного агента. Припустимо, що в момент часу t_0 - першого визначення стану економічної безпеки на засадах певного інноваційного проекту, ефективний фронт зображується гіперповерхнею такого формалізованого виду

$F(t_0)F^0 \subset X^0 \times Y^0$. До наступного моменту часу t_1 , під впливом попередньої господарської діяльності може змінитися множина (зменшитись або збільшитись) доступних до використання ресурсів. У такому ракурсі значиміо сукупність доступних до використання ресурсів у момент часу як множину. В такому ж аспекті необхідно розглядати й ситуацію щодо множини доступних до використання технологій. Тому для певної точки $x^1 \in X^1$ (у межах методики аналізу середовища функціонування визначається як абсциса) можна побудувати лінію Γ , ординати точок якої відповідають множині продуктів, що можуть бути виготовлені з ресурсів X^1 із застосуванням наявних у момент часу t_1 технологій. Застосувавши цю процедуру до різних точок, ми отримаємо множину кривих Γ (рисунок 1), верхня поверхня якої може бути інтерпретована як ефективний фронт $F(t_1) = F_1 \subset X^1 \times Y^1$. Ітераційне продовження вищезначених процедур дозволяє сформувати ефективний фронт щодо стану економічної безпеки та конкурентоспроможності підприємства в розрахунковий момент завершення впровадження певної із засад інноваційної політики розробок $t^* F(t^*) = F^*$. Причому зазначимо, що координатні детермінанти ефективного фронту істотно залежать від часових параметрів готовності до впровадження певних засад інноваційної політики, і чим пізніше інновація буде реалізована (при інших рівних умовах), тим вище проходить ефективна гіперповерхня стану економічної безпеки тому, що більш жорсткі споживацькі вимоги висуваються до параметрів функціонування й характеристик певної інновації. Графічно цей факт інтерпретується тим, що однакові

фазові координати потенціалу, ресурсів і технології при інших рівних умовах будуть ефективнішими за умови мінімальнорозвинутого середовища функціонування.

При цьому ідея діапазонного підходу приводить до відсутності чітко вираженого розшарування між ефективним і неефективним функціонуванням підприємства та формуванням стану його економічної безпеки. Наявність діапазонів невизначеності розмиває межу ефективності, і нижня поверхня діапазону ефективного функціонування відповідає песимістичному варіанту розвитку подій, а верхня - найбільш оптимістичному [5].

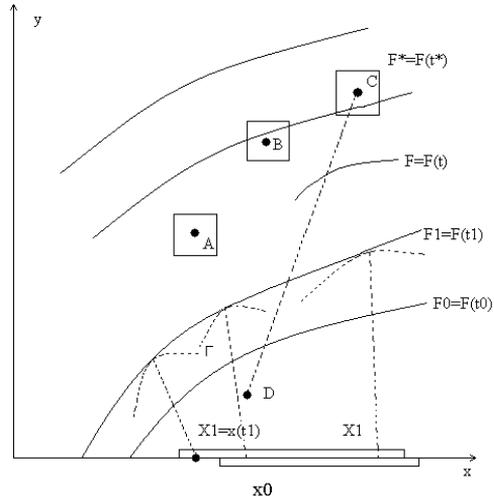
Рисунок 1. Динаміка зміни споживацьких уподобань та руху ефективної гіперповерхні засад інноваційної політики підприємства відповідно до результату аналізу середовища функціонування економічного агента.

Вважаємо за необхідне внести певні уточнення щодо диференціації діапазонів невизначеності, яких у загальному випадку можна виділити два. По-перше, це діапазон множини невизначених результатів кінцевої оцінки, що зумовлено неточним прогнозом розвитку середовища функціонування (заштрихована площа на рисунку 1). По-друге, множина параметрів невизначеності стану економічної безпеки підприємства - граничні множини точок А, В і С на рисунку 1.

Відповідно до вищевикладеного стан економічної безпеки і конкурентоспроможності підприємства в точці А свідомо неефективний і тому необхідно виключити із загальної множини засад інноваційної політики ті інновації, що призводять до цього стану. Стан економічної безпеки і конкурентоспроможності підприємства в точці В може бути визнаний ефективним при певному співвідношенні факторів, а стан у точці С буде ефективним майже напевно і тому, засади інноваційної політики підприємства, що викликають цей стан, варто вважати доцільними для управлінського впровадження.

Вищевикладений інструмент загальної методики ідентифікації стану економічної безпеки відповідно до певних засад інноваційної політики підприємства дозволяє зробити висновок, що якщо певні з засад інноваційної політики виявилися не корисними для подальшого розвитку стану економічної безпеки, то дана ознака їх ефективності дає вичерпну відповідь щодо їхньої подальшої долі. Окрім того, на підставі цього інструменту є цілком можливим визначення перспективного напрямку змін параметрів функціонування, що якнайшвидше сприятиме виводу підприємства на ефективну поверхню щодо формування стану його економічної безпеки та конкурентоспроможності завдяки визначенню пріоритетних засад інноваційної політики відповідно до конкретних умов зовнішнього середовища. І навпаки, якщо певна із засад інноваційної політики уявляється такою, що дійсно здатна формувати стан економічної безпеки підприємства визнане корисним, то зворотний ітерація, а саме лінія CD на рисунку 1 (точка еквівалент поточного фазового стану економічної безпеки підприємства) дозволяє цілком імовірно визначити рівень ефективності проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» $F=F(t)$, що повинен бути досягнутий у моменту часу t . І саме цей останній детермінант $F=F(t)$ є конче необхідним для здійснення постійного контролю щодо процесу розвитку підприємства та формування стану його економічної безпеки на певних засадах інноваційної політики, що відбувається в умовах динаміки економічних змін зовнішнього і внутрішнього середовища з використанням додаткової інформації.

Додатково для підвищення ефективності вищевикладеної методики, вважаємо за необхідне запровадити певні часові інтервали (або навіть реперні точки), відповідно до яких необхідно здійснювати фундаментальну переоцінку засад інноваційної політики у контексті їх перспективної здатності формування стану економічної безпеки і переглядати кожен аспект їх управлінської реалізації. Об'єктивна необхідність наявності реперних точок визначається власною логікою розвитку інновації, відповідно до якої, будучи безперервним процесом, інновація одночасно містить у собі й дискретну

структуру тому, що у процесі розвитку вона проходить ряд певних етапів і фаз, момент завершення яких найбільш придатний для здійснення зазначених вище переоцінок відповідно до досягнутих результатів, змін, що відбулися, й нові інформації. Переоцінюватись повинні всі параметри множини засад інноваційної політики і всі аспекти її управлінського впровадження щодо формування стану економічної безпеки, наприклад: потенційний ефект, функціонально-вартісні характеристики, множина факторів невизначеності.

Потенційний ефект певних засад інноваційної політики в процесі їх впровадження у формування стану економічної безпеки може як зрости, так і зменшитись, що у більшості випадків залежить від виду інновації. Так, наприклад, при розробці процесової інновації (нової технології) необхідна постійна оцінка технологічних ідей і технічних принципів, визначення показників нової технології і їх систематичне взаємопов'язування з потенційними сферами застосування або здатністю задовольняти певні потреби споживачів. У процесі такої розробки можуть виявитися глибинніші, ніж це передбачалося спочатку, визначення проекту, галузі застосування процесової інновації, в яких її унікальні характеристики або істотні економічні переваги будуть використані щонайкраще задля формування стану економічної безпеки підприємства взагалі та формування його конкурентоспроможності зокрема. На подальших етапах впровадження, коли будуть виявлені і продемонстровані можливості процесової інновації, вона може бути застосована і до нових продуктів, де дасть, можливо, і менший ефект, але сукупний потенційний ефект у формуванні економічної безпеки при цьому буде зростати. Додатково зазначимо, що серед факторів, які призводять до зниження потенційного ефекту процесової інновації у формуванні стану економічної безпеки, можна виділити виникнення непередбачених техніко-технологічних проблем, які або не можуть бути вирішені при сучасному рівні розвитку науки й техніки, або приводять до значного збільшення часу розробки, до виникнення проблем щодо поточного матеріально-ресурсного забезпечення операційного циклу, до її можливих протиріч із чинним законодавством або новоприйнятими законами та інше. І такий стан справ зобов'язує постійно виявляти фактори і засади інноваційної політики, що можуть призвести до функціонально-вартісної переоцінки проекту.

Якщо в момент ухвалення рішення про реалізацію певних засад інноваційної політики задля формування стану економічної безпеки воно ґрунтувалося на аналітичному дослідженні ринку, існує висока ймовірність успіху продукту щодо задоволення виявлених потреб і формування конкурентоспроможності підприємства. У процесі еволюції інновації кінцевий продукт поступово знаходить чіткі контури щодо формування конкурентної переваги підприємства і дозволяє достатньо достовірно встановити логічні зв'язки функціонування проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» у площині «ціна - операційні витрати - обсяги реалізації», що дозволяє вести мову про визначення потенційного ефекту системи. При цьому необхідно враховувати, що поки одна із засад інноваційної політики перебуває в стадії розробки, ринкові потреби можуть змінитися у бік їхнього задоволення конкуруючим продуктом або реалізації іншої інноваційної ідеї. Як наслідок, наявність яскраво вираженої потреби у певному продукті, що виявлена на стадії відбору інновації, не гарантує комерційного успіху щодо стану економічної безпеки і конкурентоспроможності підприємства на етапі завершення її впровадження, виробництва й виходу на ринок. Перспективи та ймовірність цього успіху також повинні постійно аналізуватись та переоцінюватись [3]. Управлінські та інші доопрацювання, що внаслідок ринкових змін будуть вноситись у хід виконання проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека», можуть змінити пропорції в засадах інноваційної політики. Постійної уваги й контролю вимагає також часовий аспект ринкового плану впровадження проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека».

У процесі реалізації засад інноваційної політики стають можливими найбільш точні прогнози можливого моменту виведення певної інновації на ринок. При цьому варто уникати скучення нових продуктів у короткі проміжки часу, що може перевищити можливості підрозділів маркетингу, ускладнити їхнє регулярне впровадження і призвести до випереджальної зміни інновацій, що порушує стабільність і рівномірність функціонування економічного агента і в цілому знижує ефективність стану економічної безпеки та конкурентоспроможності підприємства. У подібних випадках може виявитись доцільним тимчасово призупинити один чи декілька проектів або зовсім відмовитись від їх реалізації у межах поточної інноваційної політики. Цей факт ще раз підтверджує, що по мірі нагромадження інформації відбувається уточнення раніше зроблених прогнозних оцінок і зниження техніко-технологічної, функціонально-вартісної і загальноекономічної невизначеності, що приводить до можливої зміни положення точок і ліній, що зображують прогнозований стан і тим самим відбувається

звуження діапазонів невизначеності згідно з рисунком 2. На рисунку 2 суцільними лініями відображено дислокацію ефективного фронту щодо формування стану економічної безпеки та конкурентоспроможності підприємства у певний момент його ідентифікації, а пунктирною лінією відображено таке розташування у наступний момент.

Рисунок 2. Ілюстрація змін положення гіперповерхонь прогнозованого стану та звуження діапазонів невизначеності щодо ефективності засад інноваційної політики формування стану економічної безпеки підприємства.

У процесі управлінського впровадження проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» можуть змінитися й вартісні характеристики реалізації засад інноваційної політики, які можуть і зрости, і зменшитися, причому більш ймовірним є саме збільшення витрат. Відповідно до матеріалів наукових досліджень [2, 3, 4, 6] ми маємо можливість сформулювати наступні основні причини таких змін:

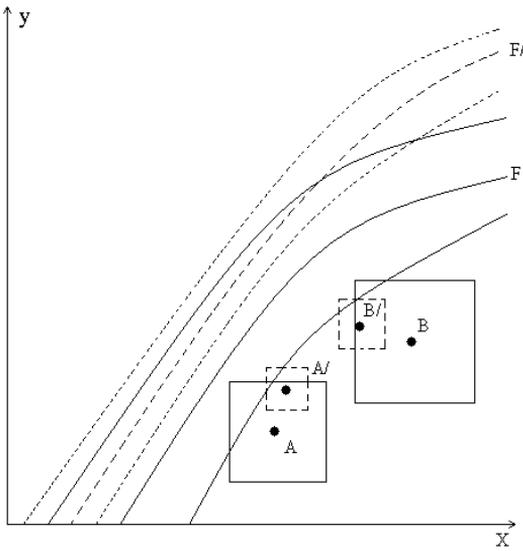
- * помилкові уявлення науково-технічних фахівців і керівного елемента структури про можливу тривалість рішення конкретних інноваційних завдань і витрат на їх виконання;

- * зміни в проекті, що відбуваються у процесі його реалізації, і зумовлені необхідністю подолання технічних труднощів врахування кон'юнктури ринкових змін;

- * вплив зовнішніх нетехнічних факторів: загальноекономічних, політичних, юридичних та інших;

- * недооцінка операційних витрат і витрат на реалізацію.

- * Відносна значимість перерахованих факторів варіюється для проектів з різними часовими та іншими характеристиками. Серед факторів, що знижують витрати на впровадження проектної системи «інноваційна політика - економічна безпека» необхідно виділити перш за все наявну можливість використовувати раніше створений науковий і науково-технічний потенціал, наявну матеріальну базу, лабораторне устаткування, власний кадровий потенціал або залучення на вигідних умовах сторонніх фахівців.

Джерела та література:

1. Антонюк Л.Л., Поручник А.М., Савчук В.С., Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: Монографія. - К.: КНЕУ, 2003. - 394 с.
2. Введение в динамику управляемых систем /Под ред. В.В.Александрова. М.: Мех.-мат ф-т МГУ, 1993. - 181 с.
3. Иванов Ю.Н. Токарев В.В. Уздемир А.П. Математическое описание элементов экономики. - М.: Физматлит, 1994. - 416 с.
4. Кини Р.Л., Райфа Х. принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения: Пер с англ./ Под ред. И.Ф.Шахнова. - М.: Радио и связь, 1981. - 560 с.
5. Кругликов А.Г. Системный анализ научно-технических нововведений. - М.: Наука, 1991. - 120 с.
6. Мир управления проектами. Основы, методы, организация, применение /Под ред. Х.Решке, Х.Шелле: Пер с англ. под общей редакцией и с доп. В.В.Позднякова. - М.: Аланс, 1994. - 304 с.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития я. - М.: Прогресс, 1992. - 231 с.
8. Denison E.F. Trends in American Economic Growth (1929-1982). - Washington: The Drockings Institution, 1990

ПРО АВТОРІВ

КОНОВАЛЬЧУК Валентин - викладач Ніжинського агротехнічного інституту.
НОГІН Євгеній - завідувач наукової бібліотеки Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.

ДЕМЧЕНКО Тамара - кандидат історичних наук, викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

ТАРАСЕНКО Олександр - кандидат історичних наук, викладач ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

МИЦИК Юрій - доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ШЕВЧЕНКО Віктор - кандидат історичних наук, викладач ЧДІЕУ.

БОРОВИК Анатолій - доктор історичних наук, завідувач кафедри ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, професор.

МОРОЗОВА Анна - головний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

МАРИНЧИК Станіслав - член Національних спілок письменників та журналістів України, Заслужений працівник культури України.

ПАПАКІН Георгій - кандидат історичних наук (м. Київ).

КОБИЖЧА Юлія - студентка 5-ого курсу історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ВОРОБЕЙ Раїса - директор Державного архіву Чернігівської області, здобувач наукового ступеня кандидата наук з державного управління.

КЛИМОВИЧ Наталія - студентка магістратури історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ЯКИМЕНКО Микола - доктор історичних наук, професор (Полтавська державна аграрна академія).

ТКАЧ Михась - головний редактор журналу «Літературний Чернігів», член Національної спілки письменників України.

КЛОЧКО Микола - член Національної спілки письменників України.

МАЩЕНКО Станіслав - кандидат філософських наук, викладач ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ДОВБНЯ Віктор - кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

СКОРОХОД Григорій, ХОМЕНКО Анатолій - краєзнавці (м. Корюківка).

ШКАРЛЕТ Сергій - ректор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

КРАВЧУК Ганна - кандидат економічних наук, викладач Чернігівського державного технологічного університету.

КИЧКО Ірина - кандидат економічних наук, завідувачка кафедри банківської справи ЧДІЕУ.

НІЧОГА Віталіна - студентка 5-ого курсу ЧДІЕУ.

ІВАНЕЦЬ Володимир - завідувач сектора менеджменту економічної безпеки, ст. викладач кафедри економіки та менеджменту Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.